DEDIJER

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXII. БР. 154.

Dedijer, Jevto

Dr ЈЕВТО ДЕДИЈЕР.

НОВА СРБИЈА.

(СА 40 СЛИКА У ТЕКСТУ И КАРТОМ НОВЕ СРБИЈЕ).

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ"
1913.

ПРЕДГОВОР.

У овој књизи дао сам географски преглед о оним областима досадашње Старе Србије и Македоније које сачињавају Нову Србију. Покушао сам да тим прегледом дам што јаснију и што вернију слику о земљи, њеним природним особинама, и о животу њена народа. Да то постигнем, нисам се устављао на самом опису најважнијих појава, већ сам покушао да те појаве објасним, и да их групишем по начину њихова постанка. По оном правилу да је свака ствар јасна по начину свога постанка и по историји свог развића, ја сам у овој књизи израдио кратку историју развића оних морфолошких елемената који су најјаче изражени у природи земљишта и његовој пластици Излагањем те историје ушао сам у област научних питања с којима је наша читалачка публика веома мало позната. Тиме сам се изложио опасности да ми се замери што говорим о стварима за која један део наше публике нема скоро никаквог интересовања. Али ја сам полазио с гледишта да ниједна оваква научна област не може бити важна само по томе колико је овај или онај део публике схвата и уважава, већ по оним утицајима које њени разни објекти врше на извесну земљу и њено становништво. Због тога сам код сваке појаве настајао да те утицаје нагласим, да их по могућству и објасним, и за разумевање широј публици учиним лакшим.

Они који су покушавали да популаришу поједине гране оних наука које су публици овако мало познате, моћи ће лако схватити тешкоће које сам

у овом раду имао да савладам. Требало је приказивање удесити тако да оно буде у основним својим цртама научно, а у исто време и публици јасно. Међутим, та два захтева врло често се међу собом искључују. У таким случајевима у нас се обично у концесијама према тој најширој публици ишло и сувише далеко, тако да се наука разводњавала. У таким случајевима ја сам узимао у обзир махом ону публику која има извесна научна интересовања, и обрађивао сам та питања онако како се она махом обрађују у немачкој и француској литератури, с том само разликом што сам у многим случајевима давао општа научна објашњења о појединим географским појавама и научним теоријама. Поред тога сам удешавао свој речник и начин излагања тако да су доцнији појмови били у јачој вези с првима. Мислим да сам у многим таким случајевима успео да будем јасан, а колико сам био интересантан одлучиће читалачка публика.

Оне географске појаве које су обрађене у оном делу књиге где се говори о облицима земљишта, нису само важне за разумевање данашњих антропогеографских односа већ су саме по себи толико интересантне и занимљиве да ће их моћи читати сваки ко воли природу и ко се интересује питањима из природних наука. Приказујући најновију геолошку прошлост области Нове Србије, и објашњавајући пластику њихова земљишта, ја сам ушао у области једне науке која је у најновије време учинила знатне напретке, а о којима наша публика досада није никако обавештавана. Тако ће шира српска публика сада, у оваквом облику и на овај начин први пут, моћи да се упозна с радом извесних природних сила које на земаљској површини врше огромне послове, и које су за органски живот на земљи и људску културу од необично великог значаја. Такав је на првом месту рад текућих вода, који се врши по сталним, сада прилично добро испитаним законима, и у коме откривамо толико системе и поретка да нам тај рад че-

сто наличи на рад свесних бића. Такав је и рад пространих језерских вода које су, у извесно геолошко време, својим неизмерним, плавим и тајанственим масама захватале огромне просторије Балканског Полуострва и оставиле у пластици српских земаља веома много трагова. Њихови таласи својом ударном снагом преиначавали су и моделирали дотадање облике земаљске површине и оставили многобројне трагове свога дугог и неуморног рада.

Највеће природне лепоте Нове Србије и њен понос чиниће велика језера, нарочито Охридско, Дојранско и Преспанско, и многобројна мала, и необично живописна језера по врховима Шаре, Кораба, Перистера и других планина. Једна нарочита глава у нашој књизи посвећена је опису тих великих језера, у коме су изнесене природне особине њихове воде и њихов утицај на околину.

Сва ова физичко-географска проматрања изнесена су у општем делу књиге. На првом месту у њему је приказан географски положај Нове Србије, а у посебном делу описане су поједине веће области и приказан је живот народа у њима. Партија о географском положају и описи појединих области написани су тако да ће их моћи прочитати она публика која у опште чита књиге. Ту су избегавана сва објашњења и све теорије, и целе главе баве се самим описима области и приказивањем прилика и односаја онаких какве су данас. У томе одељку дао сам опис свих вароши Нове Србије. Уз описе, по нарочитој жељи Господина Секретара Српске Књижевне Задруге, дао сам и историје појединих, нарочито важнијих вароши. Тиме сам из области своје науке прешао на област друге науке, и свој посао још више отежао. Ипак сам се трудио да скупим што више података о славној прошлости наших већих вароши. Немогуће је било да за овако кратко време дам потпуне слике те прошлости. То превазилази и моју снагу и моју спрему. Ја сам покушао да те слике, по најпознатијим радовима, попуним и

учиним их за ширу публику приступачнијим. Ако и у томе будем, бар донекле, успео, бићу задовољан.

Податци за овај рад узети су највећим делом из познатог рада „Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије“ од Г. Др. Јована Цвијића. У томе опсежном делу које је рађено на најширој научној основи, нашао сам податке скоро о свима питањима која су могла интересовати читалачку публику. Из њега су једино узети податци о најновијој геолошкој прошлости, затим описи појединих области, па чак и појединих вароши. Податци тога дела махом су прерађени у извесној мери да би за публику постали приступачнији. Описе неких области и природних појава ја сам у моју књигу уносио непромењене из Г. Цвијићеве књиге. То сам чинио онде где је Г. Цвијић у збијену облику давао резиме својих опажања и испитивања у појединим областима. Та места се одликују извесним особинама стила, а каткад су то дубоке личне импресије самог испитивача који једну област непосредно осети, и због тога би свако прерађивање тога материала ишло само на штету јасноће и интересантности. Због тога сам нашао за потребно да такве описе уносим непромењене. Сва места која су под знацима навода унесена, где то нарочито није напоменуто, узета су из споменутога Г. Цвијићева дела. Само је део на страни 114 узет из дела Г. К. Костића „Трговачки центри и путеви“. На исти сам начин поступио и с описом скопске чаршије од Г. Стојана Новаковића и описом живота Арнауташа у Дреници од Г. Тодора Станковића. Поред ових употребљавана су и дела других писаца, која ћу при крају овог предговора цитирати.

Добротом мог бившег наставника а сада министра просвете Г. Љубомира Јовановића, добио сам од Министарства Просвете помоћ с којом сам пропутовао већи део Нове Србије и попунио оне податке које сам био скупио читањем литературе. На тим путевима полицијске и војне власти ишле су ми на руку. Нарочиту захвалност дугујем Г. Церо-

вићу, тадашњем окружном начелнику у Скопљу, и Г. Алимпићу, окружном начелнику у Битољу, који су ме нарочито помогли при испитивању народног живота и при описивању вароши Скопља и Битоља. Господа официри прилепског гарнизона и Г. Цветко Петровић, данашњи председник прилепске општине, били су према мени у Прилепу ванредно предусретљиви. У Призрену ми је својим великим познавањем Призрена и његове историје врло много помагао Г. Стева Димитријевић, ректор богословије. У Приштини и њеној околини чинио ми је великих услуга за путовање и испитивање вароши резервни капетан Г. Јаша Ненадовић. Поред тога у Скопљу ми је од велике користи био мој школски друг Г. Лазар Јанкуловић, а у Битољу Г. Др. Петар Лазаревић и његова госпођа.

При изради књиге и при употреби литературе помагали су ме својим саветима наши познати научењаци: Г. Г. Љубомир Јовановић, Павле Поповић, Јован Томић, Станоје Станојевић, Коста Костић, Др. Тихомир Ђорђевић. За описе вароши у области Старе Рашке покупио ми је највећи део података мој ученик Г. Ђорђе Поповић. Г. Павле Поповић, који је био тако љубазан да прочита мој рад у рукопису, својим умесним примедбама учинио ми је великих услуга.

Г. професор Јован Цвијић дозволио је да се карта која је приложена уз ово дело изради у Географском Заводу Универзитета, и допустио ми је да се послужим фотографијама које су делом његова лична својина, а делом Српског Географског Завода.

Поред Г. Цвијићевих, у илустрованом делу овога дела употребљене су фотографије ове господе: Мил. Боројевића, Хр. Црниловића, Љубише Валића, Љубомира Петковића, капетана М. Пејчиновића и Васе Радуловића.

Свој именованој господи искрена благодарност!

На крају бележим ове писарске и штампарске

грешке: на с. 73, 6 ред оздо, стоји *Лазгазе* м. *Лангазе,* и 7 ред оздо, стоји *Арман* м. *Арџан;* с. 125, 8 ред озго, стоји *(Βελεδδός)* м. *Βελεσσός;* с. 143, 19 ред оздо, стоји *Даумџика* м. *Даулџика*; с. 124, ред 19—20, *йо Кнчеву* треба да отпадне; с. 253, ред 14 оздо стоји *Увиљеном* м. *Цвиљеном*; с. 254. ред 12 озго, стоји *Ποισδιάνα* м. *Ποιζδοιανα.*

J. Д.

ЛИТЕРАТУРА.

1.) *J. Цвијић*, Основи географиіе и геологије Македоније и Старе Србије. Београд 1906—1911. — 2.) Исто на немачком. — 3.) *J. Cvijić*, Die tektonischen Vorgänge in der Rhodoppenmasse. Wien 1902 (издање бечке академије наука). — 4.) *J. Cvijić*, Die Tektonik der Balkanhalbinsel. Wien 1904. — 5.) *J. Цвијићу,* Груписање народа на Балканском Полуострву. Београд 1913. — 6.) *Ст. Новаковић*, С Мораве на Вардар. Београд 1894. — 7.) *Ст. Новаковић*, Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском Полуострву. Београд 1906. — 8.) *Ст. Новаковић,* Прилеп у првој поли XIV. века. Глас 80. — 9.) *Коста Костић*, Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку. Београд 1900. — 10.) *Ястребовъ И. С.*, Стара Сербія и Албания. Споменик Срп. Краљ. Акад. 41. — 11.) *Ястребовъ И. С.,* Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ. С. Петерсбургъ. 1886. — 12.) *Dr. K. Jireček*, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien. Prag 1879. — 13.) *Исти,* Die Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Wien 1912. — 14.) *Кнчовъ*, Град Скопие. По реферату К. Костића у „Прегледу географске литературе Балканског Полуострва“ свеска 4. — 15.) *J. Хаџи-Васиљевић*, Град Битољ, у „Братству“, 16.) *Исти*, Јужна Стара Србија, Кумановска област. Београд 1909. — 17.) *Љ. Ковачевић*, Прилеп, Велес, Охрид, у „Братству“ књ. I. — 18.) *Бранислав Нушић*, С Косова на сиње море. Београд 1902. — 19.) *Исти,* Косово. Опис земље и народа. Нови Сад 1902. — 20.) *Грућевић*, О Охриду и Охридском Језеру.

Прештампано из „Цариградског Гласника“. Цариград 1900. — 21.) *Гастон Гравије*, Новопазарски Санџак. Београд 1913. — 22.) *Иван Косанчић*, Новопазарски Санџак и његов етнички проблем. Београд 1912. — 23.) *Поп Богдан Лалевић* и *Иван Протић*, Васојевићи у турској граници. „Насеља“ књ. III. — 24.) *Петар Мркоњић*, Средње Потарје и Полимје. „Насеља“ књ. I. — 25.) *Беличъ А.*, Сербы и Болгары въ балканскомъ союзѣ. С. Петерсбургъ 1913. — 26.) *Риста Николић*, Крајиште и Власина. „Насеља“ књ. VIII. — 27.) *Иорданъ Ивановъ*, Сѣверна Македонія. София 1906. — 28.) *Dr. Jos. Müller*, Albanien, Rumelien und österreichisch-montenegrinische Grenze. — Prag 1844. — 29.) *Стеван Симић*, Лесновски Манастир, Београд 1913. — 30.) *Тодор Станковић*, Путне белешке по Старој Србији 1871—1898. Београд 1910. — 31.) Дебар и његова околина, од М. М. Вељ., учитеља. „Браство“ VIII. — 32.) *Светозар Томић*, Скопска Црна Гора. „Насеља српских земаља“ књ. III. — 33.) *Petar Matković*, Putovanja po balkanskomu poluotoku srednjega vieka. „Rad“ Jug. Ak. Zn. i Umj. knj. 42. — 34.) Српске старине по Македонији. Белешке с путовања архимандрита Антонина од године 1865. Споменик Срп. Краљ. Ак. IX. — 35.) *Јов. Мишковић*, Косовска битка. Београд 1890. — 36.) Собраніе сочиненій *А. Гильфердинга*. Томъ третій. Боснія, Герцеговина и Старая Сербія. С. Петерсбургъ 1873. — 37.) *Кондаковъ*, Македонія. Археологическое путешествіе. С. Петерсбургъ 1909. — 38.) *Хан Ј. Г.*, Путовање кроз поречину Дрина и Вардара. Превео Мих. Ник. Илић. Београд 1876. — 39.) *Андра Стефановић*, Стара српска црквена архитектура и њен значај. „Српски Књижевни Гласник“ 1903.

Ј. Д.

САДРЖАЈ.

СТРАНА.

Општи део

Посебни део

Опис појединих области и места

НОВА СРБИЈА.

ОПШТИ ДЕО.

I. ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ.

Има извесна сума појава које утичу на опште природне особине сваке земље и које су изражене у животу скоро свију народа. Све те особине можемо поделити у ове две групе. Прву групу сачињавају оне особине које долазе од општег положаја једне области на земаљској круљи и од њених веза с великим земаљским морима и копнима. Другу групу сачињавају оне особине које долазе од веза са савременим културним центрима и светским саобраћајним линијама. На послетку, у ову другу групу спадају и оне особине које долазе од правца и природне јачине државних граница и веза са суседним државама и народима. Обе ове групе појава одређvју оне особине које су познате под именом *особина географског положаја*. Према томе, међу особинама географског положаја сваке земље разликујемо две врсте, од којих прву врсту чине његове природне особине, а другу његове културне и политичке особине.

Оне особине које долазе од општег положаја једне области на земаљској површини и од њених веза са светским морима и великим копнима, утичу најпре на климске особине сваке земље, а преко њих на њен спољни изглед и на живот њена народа. Јер је познато да скоро све оне земље које су ближе екватору и великим светским морима имају много блажу климу и друкчију флору и привреду од оних

земаља које су ближе земаљским половима и које су од мора даље увучене у велике земаљске континенте.

Исто тако познато је да ће оне земље које су ближе савременим центрима људске културе и које додирују важне линије светског саобраћаја, моћи лакше учествовати у савременом људском културном раду и животу. Јер културан, у смислу опште људске културе, може бити само онај народ који је у сталном и непосредном додиру с најкултурнијим земљама и народима.

Српски народ је населио земље које су још од почетка средњег века биле под утицајем двају, у то време најважнијих културних средина, грчко-византијске и италијанско-романске. Под утицајима тих двају култура он је у Средњем Веку почео да развија своју нарочиту српску културу, чији су најбољи остаци очувани у многобројним црквама и манастирима Нове Србије. Доцније, преко византијске културе дошао је слој музломанско-арапске културе, чији су утицаји били знатно изражени скоро у свима српским земљама, а највише у земљама које сачињавају Нову Србију. На тај начин српски народ се налазио на сталној прекретници утицаја великих културних центара.

У Новом Веку културни европски центар померен је из Италије у Средњу Европу. Најближе и најлакше везе између Средње Европе и исламског Ориента иду преко српских земаља, и то моравско-вардарском долином. На тај начин појачана је важност географског положаја српских земаља, јер, поред непосредних веза са центрима савремене људске културе, добили смо и једну од најважнијих светских саобраћајних линија. Та линија својим највећим делом иде кроз досадашњу и кроз Нову Србију. Последња држи најважније тачке тога пута.

С гледишта ових разноврсних особина проматраћемо географски положај Нове Србије, и покушаћемо да одредимо некадашњу и садашњу вредност појединих важних саобраћајних линија, и оних области кроз које оне пролазе.

1. Опште особине географског положаја.

Стара Србија и Македонија налазе се између 39^0 56' 50'' и 43^0 38' 25'' северне ширине и између 36^0 34' 45'' и 42^0 27' 40'' источне дужине по ферском подневку. Њихова површина велика је 74.709 км^2. Од досадашње Србије веће су за 26.409 км^2, а од досадашње Бугарске мање за 24.000 км.^{2} Границе су им у главном ове: окука реке Бистрице на југу, северна граница Новопазарског Санџака на северу, долина Црног Дрима на западу и Месте на истоку. Обе земље налазе се у средини Балканског Полуострва, и на тај начин додирују се скоро са свима балканским земљама. Због тога су у природи ових земаља изражене природне особине разних делова Балканског Полуострва, које се својим већим делом налази у оној области која стоји под утицајем природних особина Средоземног Мора, и која је позната под именом Медитеранска Област. Главне природне особине те области су ове. Она представља прелазну област између две друге области, које се одликују из основе различитим природним особинама. На северу је Средња и Северна Европа, у којима дувају оцеански ветрови, и у којима киша пада у сва доба године. На југу је Сахара, у којој дувају суви ветрови, и која је потпуно сува, скоро сасвим без кише. Медитеранска Област, као прелазна област између влажне и умерене средње-европске климе и суве сахарске, примила је особине и једне и друге области. Од Средње Европе има необично влажне зиме, а од Сахаре искључиво сува лета. С оваком климом у вези је спољни изглед земљишта, специално његов најгорњи земљани слој, који даје храну биљу, и који много утиче на карактер биља, његов спољни изглед и начин успевања. Познато је да медитеранска вегетација има ове особине: зељасте биљке успевају два пута у години, у пролеће и у јесен, а пропадају два пута, зими и лети. Зими пропадају због хладноће, лети због суше. Дрвенасте биљке одликују се лишћем које има чврсту и сјајну површину, и које остаје и преко зиме зелено.

Ове особине Медитеранске Области јако су изражене у клими и биљу Македоније и Старе Србије. Те су особине, у разним облицима, продрле дуж Вардара све до Качаничке Клисуре и прешевског развођа. Македонија и Скопска Стара Србија, с овим медитеранским особинама, разликују се од свих осталих земаља у унутрашњости Полуострва. То су дакле оне природне особине које је Македонији и Старој Србији донео њихов светски положај и њихове непосредне везе с Егејским Морем, према којем су отворене дубоком и пространом долином Вардара.

Са гледишта спољних и унутарњих саобраћајних прилика, за Македонију и Стару Србију може се рећи да имају најповољнији положај међу свима земљама које се налазе у унутрашњости Балканског Полуострва. Оне имају најзгодније и најкраће везе с обалама Јадранског и Егејског Мора, а непосредно се додирују скоро са свима земљама Балканског Полуострва. Али за ту необичну географску важност Македоније и Старе Србије од највећег значаја је то што кроз њих пролази моравско-вардарска долина која их доводи у додир са земљама Средње Европе и са Средоземним Морем. Та згодна уздужна удољина, која представља најкраћи пут између Средње Европе и Југозападне Азије, утиче знатно на политичку важност Балканског Полуострва. Овакав транзитни значај немају и не могу имати остала два медитеранска полуострва, Апенинско и Пиренејско. Преимућства која Балканско Полуострво има пред њима јесу ова: од Европе није преграђено великим планинским бедемима, као што је Апенинско и Пиренејско; у правцу север-југ проходно је и знатно скраћено; на излазу моравско-вардарске удољине налази се дубок и простран Солунски Залив, каквог нема ни Апенинско ни Пиренејско Полуострво. Овим својим географским особинама одликује се Балканско Полуострво и од Апенинског и од Пиренејског, а те исте особине представљају главни узрок због кога се последња полуострва, у везама између Средње Европе

и Ближег Истока, с Балканским Полуострвом не могу ни успоређивати.

2. Везе са суседним земљама.

Оне особине које су дошле од веза са досадашњим балканским земљама тако су изражене у животу Македоније и Старе Србије да ће се оне осећати и под новим политичким приликама. Због тога ћемо говорити о досадашњим границама Македоније и Старе Србије не као о нечем што и сада постоји, већ као о границама које су постојале и оставиле трага у одношајима између ових и других балканских земаља.

Оне области Македоније и Старе Србије које сачињавају Нову Србију граничиле су се са севера досадањом Србијом и Бугарском, с југа Егејским Морем, Тесалијом и Епиром, са запада Арбанијом, са северозапада Босном и Херцеговином. Према последњим земљама Македонија и Стара Србија имају јаке природне границе, које чине високе и непроходне планине, а само су са Србијом имале разноврсне и лаке везе, тако да су све три земље и до сада сачињавале једну саобраћајну, а донекле и природну целину. Македонија и Стара Србија у досадашњим својим границама представљале су једну самосталну, природно ограничену целину. Најчвршћа и најнепроходнија је била граница према Бугарској. Она је ишла повијарцима Осогова, Риле и Родопа. Према Србији држала се венца Голија—Копаоник, према Црној Гори огранака Проклетија, а према Арбанији планинског венца Мокрањска Планина—Јабланица.

Ове су земље дакле са свих страна затворене великим и непроходним планинама, само су отворене на југу према Егејском мору и на северу према Србији и долини Мораве. Обе су земље, дакле, за свој саобраћај са светом изван Балканског Полуострва биле упућене искључиво на Егејско Море и на Србију. Ниједна од унутрашњих балканских земаља није са

Старом Србијом и Македонијом имала тако интимне и тако природне везе као што их је имала Србија

У географском положају ових земаља има тако много сличних и заједничких особина да све три земље сачињавају једну саобраћајну целину на Балканском Полуострву. Између тих особина истаћи ћемо само ове. Као што Македонија у јужном делу Полуострва заузима централни положај између Арбаније и Тракије, тако и Србија у северном делу лежи у средини између Бугарске и Босне. У обе земље, и у Србији и Македонији са Старом Србијом, реке теку у меридианском правцу, и тиме олакшавају успостављање лаких саобраћајних веза. У Македонији теку реке у правцу север-југ, а у Србији у правцу југ-север. Две главне реке, Морава и Вардар, толико су у назад помериле своја развођа да њихова вододелница често не представља никакве препреке саобраћају. То је случај са прешевским делом те вододелнице, који представља развође у долини или повију. Слив Мораве велики је 38.280 км.^{2}, а слив Вардара 27.925 км.^{2} Оба заједно велика су 66.205 км.^{2} За долине ових река везана је главна балканска комуникациона линија, железница Београд—Солун, и као што обе долине представљају једну саобраћајну линију, тако исто Србија с Македонијом и Старом Србијом све више постаје једна саобраћајна и културна целина.

Разлике које се јављају у природи досадашње Србије и Македоније са Старом Србијом пре су у стању да горњим моментима условљено јединство појачају но да га ослабе. Таке природе су разлике у клими, вегетацији и природним продуктима, које условљавају богату међусобну измену сировина. Србија је нагнута у правцу југ-север, упућена је на Средњу Европу и примила је многе елементе средње-европске културе. Македонија је, обратно, нагнута у правцу север-југ, упућена је на источне обале Средоземног Мора, и готово сва је под утицајима медитеранске и византијско-цинцарске културе. Поред тога, у Македонију и Стару Србију избијају

многи трансверзални путеви који их доводе у додир с обалама Јадранског и Јонског Мора. Србија таквих путева нема, јер су природне линије Ужице—Дубровник и Ниш—Косово—Скадар политички затворене. Сви ови моменти утицали су да се дуж моравско-вардарске удољине врши веома јака и веома жива размена природних продуката и културних утицаја. Преко Србије, Македонија и Стара Србија долазе у додир са Средњом Европом, и преко ње примају елементе средње-европске културе. Србија је моравско-вардарском долином примила многе елементе византијско-цинцарске културе, који се највише осећају у облику вароши, типовима кућа и њихову намештају, начину живота, рада и варошкој ношњи, специално женској. Поред тога, тим су путем у Србију дошли многи занати, врсте племенитих воћака и културног биља. На послетку, те се заједничке везе осећају донекле у традиционалној књижевности, разним облицима примитивне народне уметности, нарочито народним лирским песмама са познатом музиком.

Овако разноврсних природних и културних веза с Македонијом и Старом Србијом није имала ниједна друга балканска земља, и у томе са Србијом не може се ниједна од њих ни успоређивати. И поред досадашњих политичких прилика које су чиниле велике сметње овим везама, утицај згодних природних веза успео је да дâ свога јаког изражаја. На тај начин, Србија и Македонија са Старом Србијом упућене су да постану једна културна, економска и политичка целина. С утицајем који у томе погледу на Македонију и Стару Србију може вршити Србија, не може се успоредити утицај ниједне друге балканске државе. И због тога су везе обеју земаља тако природне.

Од много мањег су значаја природне везе између Србије и Косовске Старе Србије. Та мања њихова важност долази од теренских тешкоћа, од забачености према главној комуникационој линији, и од тешких политичких прилика које су досада владале у Косовској Старој Србији. Некада су те

везе биле од много већег значаја, због тога што је линија Косово—Скадар представљала најзгоднији и најкраћи пут из Србије за Јадранско Море. Тај пут у Средњем Веку био је скоро исто толико важан као што је данас важна моравско-вардарска удољина. То је било у оно време кад је Италија представљала европски културни центар, а западна балканска обала културну чеону линију Балканског Полуострва. Због тога су често и ширења српске државе управљана најпре у томе, правцу па су тек онда скретала у моравско-вардарску долину. Свој првобитни значај тај пут не може повратити; он не може постати главна саобраћајна артерија Балканског Полуострва, па и кад би се измениле политичке прилике које на њему владају, и кад би се свладале све теренске и политичке тешкоће у долини Дрима и на медовској обали. Али пошто Италија постаје сваки дан све већи потрошач наших сировина, важност овога пута може се повећати кад би се одстраниле споменуте тешкоће, кад би се извршили велики технички радови на медовској и драчкој обали, и кад би се начинила дуж Дримове долине железница.

Планински венац Јавор—Голија—Копаоник не сачињава онако велике препреке за саобраћај као што представљају планине на граници Бугарске.

У првом има згодних преседлина и речних долина, којима су досада ишли махом каравански, а врло ретко колски путеви. Такав је *рашки пут* од Рашке до Новог Пазара, који је у средњем веку ишао на Пећ, Метохију и Зетско Приморје. Затим, од важности може бити и *топличко-косовски пут*, који иде од Куршумлије преко Преполца за Приштину. Даље су познати и *моравски путеви*, нарочито онај који иде од Врање преко Гиљана за Приштину.

Бугарска према Македонији и Старој Србији имала је природне врло тешке границе. Њих су сачињавала висока, плећата и тешко проходна била Осогова, Риле и Родопа. Од сада ће та граница ићи

венцем Осогова на Малешке Планине, у правцу на планину Плауш. За досадашње границе између Бугарске и Македоније Г. Цвијић каже ово: „Изузевши Алпе и Пиренеје, у Европи нема тако чврстих граница и већих препрека саобраћају као што су ови масиви између Бугарске и Македоније“. Због ових теренских тешкоћа Бугарска је саобраћајем одвојена од Старе Србије и Македоније. Њене саобраћајне прилике упућују Бугарску на исток и на југо-исток, у правцу у коме теку њене најважније реке, уз које се могу саградити важне саобраћајне линије. Бугарска се развила у правцу тих својих долина, и зато је издужена у правцу запад-исток, као што је Србија дуж моравско-вардарске долине издужена у правцу север-југ. Све ове теренске прилике биле су узрок што се није могло дуже времена владати ни из Бугарске Македонијом ни из Македоније Бугарском.

3. Главне саобраћајне линије.

Ретко се где може тако јасно видети како поједине низинске линије, нарочито речне долине, преузимају на се улогу и значај који појединим областима даје њихов географски положај. Такве речне долине, нарочито Мораве, Вардара и Марице, биле су од несумњива утицаја на културна и историјска кретања, на образовање држава и на распоред народа на Балканском Полуострву. Од свих већих европских полуострва, Балканско се одликује тиме што има згодне уздужне комуникације и што није, као Апенинско и Пиренејско, од Европе одвојено великим планинским венцима. На Балканском Полуострву имају два *уздужна пута*, која се састају код Ниша, и то путеви Београд—Солун и Ниш—Цариград. Они, нарочито солунски пут, представљају најкраћи пут између Средње Европе и Суеског Канала. Од попречних путева одликују се тиме што прелазе згоднијим речним долинама, што пролазе кроз земље повољније пластике и веће плодности и што имају

згодније и краће везе с најкултурнијим европским државама. Долине Мораве, Вардара и Марице, кроз које они иду, састављене су од пространих котлина које су повезане ретким и кратким клисурама; последње не чине ни приближно онако велике препреке саобраћају као што га чине клисуре на попречним путевима. Истакли смо да ни прешевско развође на солунском путу не чини никакву озбиљну сметњу саобраћају. Теже су теренске прилике на нишко-цариградском путу. Он има да пређе развође између Нишаве и Искра код Драгомана 800 м. апсолутне висине, и развође између Искра и Марице, око 740 м. висине.

Теренске сметње које се јаве на овим путевима нису ни приближно онако велике као на попречним путевима. Уздужни путеви пролазе кроз области родопског планинског система, који се одликује великим бројем пространих и плодних котлина и плећатим планинама, које су разних праваца и ретко су повезане у планинске венце. Попречни балкански путеви пролазе кроз планинске области с високим, густо збијеним, кршевитим венцима који припадају најсиромашнијим областима Балканског Полуострва.

За уздужне путеве, нарочито за београдско-солунски пут, од велике је важности и то што спаја плодну и богату Панонску Равницу с обалама Егејског Мора. За његов правац и значај, поред истакнутих, од велике важности био је и положај Солунског Залива. Обала између Солуна и Орфана одликује се дубоким заливима и представља најбоље разуђену балканску обалу.

Оба уздужна пута имала су кроз сва времена велики значај за саобраћај између Европе и Предње Азије. Оба су пута саградили Римљани, и они су остали главни путеви Византијске Империје. Изгледа да су се поглавито њима кретали походи Атиле и хунских чета, Авари, Источни Готи, у неколико и Словени. Дуж београдско-солунског пута врши се низ Вардар ширење немањићске српске државе. Цариградским путем пролазе главни крсташки походи. У правцу

ових удољина почели су Турци распростирати своју власт, и њима су се најчешће кретале велике турске војске. Њима су Аустријанци у XVII и XVIII веку били привремено продрли на Балканско Полуострво, и у долини Мораве биле су се многе важне битке. Поглавито дуж ове комуникације формирала се Србија, и према југу се раширила.

Важност моравско-вардарске удољине као најважнијег уздужног пута и као раскрснице најважнијих попречних путева осећа се у великом утицају који она врши у животу балканских народа. Она све више постаје главни носилац европске културе и европског начина живота, који се попречним путевима све више шири у области Западне и Источне Македоније. У етнографском погледу ова је линија вршила двоструке утицаје. Она је на поједине делове македонског становништва утицала изједначавајући, и то је изазвало једноликост народне словенске културе у целом сливу Вардара и Јужне Мораве. С друге стране, вардарска удољина привукла је према себи огранке свију балканских народа, и због тога у њој живе помешани скоро сви балкански народи. Поред српско-словенске већине, у долини Вардара сретамо ове народе: Арбанасе, Турке, а по свима варошима знатне масе Грка и Цинцара. Значај вардарске и маричке долине Турци су осетили одмах, па су још у почетку своје власти на Балканском Полуострву у обе долине населили велике масе турског становништва. Арбанаси су се кретали венцем Шаре и Карадага, прешли су долину Вардара и населили се у мањим оазама и с његове леве стране. Као најважнија прелазна област између Европе и Азије, Балканско Полуострво је привукло на се масу европских и азијских народа. И због тога нигде се у Европи на тако малом простору не састаје тако много разноврсних народа и раса као на Балканском Полуострву. Слика тог етнографског шаренила нигде се тако јасно не види као у вардарској долини.

На западној балканској обали имају два *нај-*

важнија попречна пута, који обале Јадранског Мора и области арбанашких планина доводе у додир с моравско-вардарском долином и с плодним македонским и старо-србијанским котлинама.

Западна балканска обала од Ријеке (Фијуме) до Грчке представља затворену морску обалу. Она је у свом северном делу тако разуђена и богата заливима да се с њом у томе погледу могу успоређивати само неке европске обале. Али је та артикулација од малог значаја за унутарњи саобраћај Полуострва, јер су сви ти заливи у залеђу затворени високим, кршевитим и непроходним венцима који се пружају паралелно с морском обалом. Ти венци су узрок што богато разуђена далматинска обала не може да добије свој прави значај. Реке на западном делу Балканског Полуострва, које теку попречно на правац планинских венаца, махом су малене, кратка тока, долине им се веома ретко засецају у највише венце планина динарског и грчко-арбанског планинског система. Ове неповољне прилике мењају се на линији Скадар—Метохија—Косово. Око Скадарске Котлине планински венци повијају се из правца северозапад-југоисток и прелазе у правац југозапад-североисток; они дакле на томе месту престају ићи паралелно с обалом, већ иду попречно на обалу, и тиме олакшавају приступ од обале према унутрашњости. У рачвама тектонског судара динарских и грчко-арбанских планина који се врши у овој области, и чија су последица ова повијања планинских венаца, настаје низ тектонских потолина (котлина) које се ређају од обале према унутрашњости. Те котлине су омогућиле лакши саобраћај између унутрашњости и јадранске обале, и оне су биле узрок што је у Средњем Веку кроз њих пролазио познати зетски пут, и што је скадарска обала представљала једну од најбогатијих и најкултурнијих области Балканског Полуострва. За грађење једне нормалне железничке пруге од важности је и то што су ове котлине међусобно везане долином Дрима, и што их она изводи на морску обалу.

Услед овога тектонског сукоба мења се и правац источне јадранске обале. Место правца северозапад-југоисток, од Медове на југу она има у главном правац север-југ. Због тога је јадранска обала овде најјаче угнута и море је најдубље у копно продрло. Из ових разлога, и због згоднијих веза с унутрашњошћу, медовска обала за везе с Италијом имала је у Средњем Веку значај чеоне, историјске и културне обале. Сви ови моменти условљавају велики значај старог *зетског* или *скадарско-призренског пута.*

Скадарско-призренски или зетски пут (129 км. дуг) полази од пристаништа Медове и иде скадарском равницом до села Мјета, изнад кога су равнине средње-вековног *Дања.* Ту напушта Дримову клисуру, коа је 82 км. дуга, и постаје брдски пут. Највеће висјине достиже на коси Дарзи (653 м.) и планини Пуки (964 м). Код Васпаса, средње-вековног Св. Спаса, спушта се поново у долину Дрима, даље иде кроз брутску раван на ставама Белог и Црног Дрима, кроз област Љуму и на Призрен. Одавде су водила два пута; један кроз жупе Средску и Сиринић, на Качаник, а други за Липљан. Први је знатно краћи од данашњег пута који иде кроз Црнољевски Кланац за Урошевац (Феризовић). Због тога што се пење на знатне висине, и због тога што се на три места (код села Ћерата, у Гојанској Реци и код Хана Флета) мора спуштати и прелазити речне долине, овај пут не може постати саобраћајни пут већег значаја. Ипак у Дримовој Клисури, зато што је издубена у меким флишним стенама и серпентинима, може се направити згодна железничка пруга која би Косовску Стару Србију изводила на обале Јадранског Мора. Васпостављање саобраћаја на овоме путу има да се бори и с другим тешкоћама, нарочито с анархијом која на овоме путу влада. Исто толику тешкоћу сачињаваће и питање пристаништа, јер је медовска лука плитка, засута песком, незаштићена и изложена ударцу јаких северних ветрова. Због тога, и кад би се долином Дрима провела железничка пруга, она би морала да се свршава или у

барском пристаништу или на ком пристаништу у близини Драча.

На југу од скадарске котлине, долине Дрима и Метохије, настају планине грчко-арбанског система, који је друкчије пластике од планина динарског система, које се пружају од љубљанске до скадарске котлине. Последње су, колико се сада зна, веће висине но арбанашке. Даље, састављене су од кречњака, који чини пространа, гола, јако кршевита и тешко проходна била која су поређана једно за другим од обале према унутрашњости. Од важности је да кроз њих нема дугачких пробојница које би попречке просецале цео планински систем и којима би се могао вршити саобраћај између Приморја и унутрашњости. — Арбански су венци нижи, јаче су збијени и састављени су поглавито од меких флишних стена, и због тога су се у њима могле развити попречне речне долине, од којих неке, као Девол и Шкумба, пробијају скоро све планинске венце. Њихове долине су уске и клисурасте, али се њима могу саградити све модерне комуникације које би везале централне делове Полуострва с морском обалом.

Из наведених разлога јасно је што је најважнији попречни историјски пут, *драчко-битољски пут* или стара *Via Egnatia*, везан за грчко-арбански планински систем и за његову најважнију пробојницу, долину Шкумбе. Овај пут саградили су Римљани одмах после освојења Македоније, па је задржао своју важност све до данас. Полазио је од Драча (Dyrrhachium) па је ишао долином Шкумбе (Genusus), па је преко преседлине и планине Кандавије (данашња Беличка Планина?) силазио у Охрид (Lichnites), чија је важност у томе што представља тачку на којој Via Egnatia излази из шумовитих арбанских планина у плодне и простране западно-македонске котлине. Даље је ишао кроз преспанску котлину, преко Ресна, преседлине Ђавата у малу цапарску и велику битољску (пелагонијску) котлину. Даље је ишао, преко преседлине Килит Дервент (948 м.), у котлину Сариђол (Острвско Језеро) на Воден (Edessa),

некадашњу варош Пелу чије се развалине виде код села Постола у Солунској Кампањи, и преко Солуна за Цариград. Од Солуна до Битоља данас иде железница, а од Битоља до Охрида начињен је добар колски пут. Од Охрида до Драча још и сада влада кирицијски саобраћај. Део од Охрида до Битоља представља најживљи пут у унутрашњости Полуострва. Њиме се извозе на битољску железничку станицу земљорадничкн и сточарски продукти великих делова Средње Арбаније и области великих језера Западне Македоније. Нарочито је у јесен жив овај пут, „живљи но варошке улице многих македонских вароши. То је прави корзо Западне Македоније, на којем се сусрећу кириџије с колима и коњима, хришћански и турски трговци, арбанашке поглавице, у кратко све разне народности и друштвени слојеви Западне Македоније и Арбаније" (Цвијић, Основе, I.).

4. Најважнији део Нове Србије. Балканско језгро.

Утицајем ових попречних комуникација, поједини делови моравско-вардарске удољине добили су нарочити саобраћајни, културни и стратегијски значај. У томе погледу положај Старе Србије много је важнији од положаја Македоније. Поједини делови Ст. Србије имају скоро доминантан положај на Балканском Полуострву као тачке које имају везе у свима правцима, и из којих се може најлакше утицати на суседне земље.

За Стару Србију од пресудне важности је то што најважнија попречна комуникација у северном делу полуострва избија у њој на моравско-вардарску долину, и што има згодне везе у свима правцима. Због ових повољних природних веза, Стара Србија са суседним деловима Србије и Бугарске названа је *централном балканском облашћу*, која има најлакше непосредне везе са суседним земљама. У ту област спада скопска област с Овчим Пољем, Кумановом и прешевским развођем, Косово, крајеви

око Врање, Лесковца, Пирота и Ниша у Србији, и крајеви око Ћустендила и Софије у Бугарској. У тој области скопско-прешевска област има јединствен положгј. Она има лаке и сигурне везе у свима правцима, држи у себи кључ најважније уздужне комуникације и њену везу с главном попречном комуникацијом; на послетку, скопско-прешевска је област знатна са свог природног богаства. Због свих ових особина, скопско-прешевска област постаје средиште из кога се може најлакше завладати пространим областима Балканског Полуострва, и из кога се може развити једна снажна држава у унутрашњости Балканског Полуострва. Из тих разлога, Г. Цвијић је скопско-прешевску област по важности издвојио од осталих и назвао је *балканским језгром* (Цвијић, Основе I, стр. 47, 52).

Често је у нас истицана важност положаја *Косова Поља*. Али као што се из горњег види, Косово је далеко од моравско-вардарске удољине, и с њоме је везано дугачком Качаничком Клисуром, која се лако да затворити. Оно дакле не влада ниједним делом главног уздужног пута. Затим нема пуне ни праве везе с досадашњом Србијом, чија главна комуникациона и културна струја иде моравско-вардарском удољином. Оно је од Метохије и Подрима на југозападу, и од Србије на североистоку, ограђено планинама. Те су тешкоће незнатније према Пећи и Призрену. Оно је пространа и привредно богата котлина, с околином која је шумовита и богата рудама, и спада у најплодније делове Полуострва. Има добре природне везе са скадарским и барским приморјем, затим с Новопазарским Санџаком. Зато оно утиче централишући на једну много мању област, нарочито на северозападне крајеве, у неколико и на Подрим и Метохију. Оно има велики значај за Новопазарски Санџак, затим за везе Босне и Херцеговине са централним балканским земљама и моравско-вардарском удољином. С Косова се може јаче културно и политички утицати на Новопазарски

Санџак, и на Босну и Херцеговину, но из досадашње Србије.

Такву, регионалну (обласну) важност имају многи делови Нове Србије. На првом месту, таква је *велешко-штипска област*, у којој се налазе раскрснице многих важних путева и многа знатна трговачка места. У тој се области стичу продукти богате околине, затим планинских области Клепе и Хаса, Овчег Поља, Кочанске Котлине, Осоговије, Пијанца и Малеша, и на послетку, путем Прилеп-Градско, у Велес долазе продукти знатних делова Пелагоније, нарочито прилепске околине.

У Западној Македонији централну област представља *Пелагонијска Котлина*, чије је средиште Битољ. У њој се стичу многи важни путеви из Арбаније, Епира, Јужне и Северне Македоније. За њу су везане котлине: Охридска, Преспанска, Корчанска и Сариђол, затим жупа Железник, и знатни делови Кичева и Пореча.

Северни део долине Дрима, нарочито *дебарска област*, представља једну од најзабаченијих и најјаче одвојених области целе Нове Србије. Високим и тешко проходним венцима она је одвојена од Драчког Приморја и од оба Полога. Везе које постоје преко високих планинских превоја већи део године су неупотребљиве, делом због великих снегова, а делом због несигурности која је у тим областима владала, и која у арбанским планинама и сад влада. У правцу долине Дрима, према Призрену, саобраћај се није могао развити због несигурних прилика, које ће и од сада тамо владати. На тај начин, дебарска област имаће везе само с Охридом, и, за летњих месеци, с Гостиваром и с Тетовом. Због тога ће бити једна од најнеопходнијих, и економских и стратегијских, потреба да се дебарска област што пре веже, згодним саобраћајним линијама, с Тетовом и с долином Вардара.

У нас се много говорило о географској важности *Старе Рашке* или *Новопазарског Санџака*. То је висока, кршевита, природно чврсто ограђена

планинска област, економски доста сиромашна, која је своју нарочиту политичку важност добила зато што се као клин увлачила међу две српске државе. Ту важност појачавао је и тај моменат што је једна страна држава ту област сматрала као полазну базу за своја даља освајања на истоку и што је била и војнички посела. То је био јединствен положај политички затворене земље, положај на основу кога је Цвијић створио појам политичке земљоузине. Сада, када су се састале границе двају српских краљевина, Стара Рашка изгубила је негдашњи значај земљоузине. Она има после ослобођења отворене границе према северу, према истоку и према југу. Једино је затворена према Босни, и то у правцу у коме иду долине њених најважнијих река. И економски и политички положај јој је несумњиво повољнији. Али та планинска област не може више имати своју некадашњу важност, и то нарочито у времену када цео модерни људски живот струји у правцу према ниским котлинама и дубоким речним долинама. Једино ће сачувати можда своју стратегијску важност, као висока, тешко приступачна и природно утврђена област.

Пластика Македоније и Старе Србије, са својим изолованим котлинама и затвореним областима, необично је повољна за развиће оваких индивидуалних географских целина. Та земља у свом већем делу одређена је да живи животом који је разбијен у више мањих целина, од којих је тешко саставити једну културну, националну и државну целину. Такав положај био би несумњиво тежак и веома незгодан. И због тога долина Вардара, која по средини пресеца те обе земље, има, и за саму унутрашњост, необично велики значај. Њоме су ове земље добиле једну велику саобраћајну артерију у коју се стичу путеви из свију области, којом струји живот и култура целе земље, и према којој се удешава живот и саобраћај свију осталих котлина.

Нова Србија има дакле једну централну линију у коју се све стиче и из које се на све стране

могу лако вршити разноврсни утицаји. С тога гледишта она има повољније географске прилике од свих осталих балканских земаља, изузев досадашње Србије. Ни Бугарска ни Грчка немају тако згодне саобраћајне артерије које владају саобраћајем целе земље, као што је има нова и досадашња Србија.

Посматрањем географске карте види се да је садашња Србија загосподарила најважнијим тачкама у унутрашњости Балканског Полуострва. Она господари свима оним областима које сачињавају тако звано балканско језгро. Али је од највеће важности што је Србија загосподарила скоро целом моравско-вардарском долином, и што ју је осигурала добрим природним границама. На тај начин, Србија је добила кључ од најважнијих географских тачака у унутрашњости Балканског Полуострва, и на путу је да постане, управо због тога, најважнија балканска држава. Важност географских прилика наше проширене отаџбине је толика, и за нас тако повољна, да је знатан део наших савременика једва схвата и осећа. Ми смо сад у таквим приликама да се не морамо као до сада тужити на свој скроз неповољан географски положај. Зависи само од нас, од наше вредности, умешности, душевне снаге и културног рада, па да се тим јединствено повољним положајем до краја користимо и да га учврстимо.

ДРУГИ ДЕО.

ОБЛИЦИ ЗЕМЉИШТА.

И у досадашњим нашим излагањима ми смо чешће говорили о значају појединих географских објеката, и о културној и економској важности појединих пластичких црта. И у даљем излагању, нарочито при опису појединих области, сретаћемо се веома често с утицајима ових чинилаца. Ти су утицаји разноврсни и по пореклу чинилаца од којих долазе и по јачини којом они утичу. Они се осећају и у осталим српским земљама, као и на целој земаљској површини. Али области које сачињавају Нову Србију разликују се од осталих српских земаља тиме што имају много старију геолошку прошлост и компликованију пластику, која разноврснијим и многобројнијим својим елементима утиче на људски живот. Да би нам ти утицаји били јасни, ми ћемо хронолошким редом изложити постанак и развитак ове пластике и њених појединих елемената.

I. Основни и првобитни облици.

Утицаји унутарњих земаљских сила.

На Балканском Полуострву имамо пет планинских система, од којих се сваки одликује својим нарочитим особинама. Од тих система за пластику Нове Србије имају важности само три, и то: родопски, грчко-арбански или пиндски, и динарски пла-

нински систем. Први заузима скоро све области бивше Македоније и Старе Србије, док последња два залазе у њих само појединим својим огранцима. Динарски и пиндски систем заузимају цео западни део Балканског Полуострва. Први се пружа од Љубљанске Котлине на северу до Скадарске Котлине на југу, и до Метохије, Косова, Копаоника и Рудника на истоку. Њему дакле припадају све планине Хрватске, Далмације, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Северне Старе Србије и западне половине досадашње Србије. Пиндски планински систем пружа се од Скадарске и Метохијске Котлине до Јужне Грчке. Источна му је граница, у главном, Охридско Језеро и долина Црног Дрима. Оба ова планинска система представљају младе планине које су састављене од више паралелних венаца који с истока затварају јадранску обалу. Само су венци првог система пространији, плећатији и правилније су грађени, а поређани су тако да највиши венци и врхови долазе скоро у средини самог система. Венци другога су ужи, збијенији, нису тако симетрично распоређени и друкчије су геолошке грађе.

Источно од оба ова система је *родопски планински систем,* који је на северу ограничен балканским планинским системом, а с југа и истока Егејским и Мраморним Морем. Од свих осталих, родопски систем се разликује тиме што он није састављен из непрекидних планинских венаца који су у извесном реду поређани, већ је састављен из више плећатих, често усамљених планина и дубоких и пространих котлина, које су махом у разним правцима поређане, и скоро без икаквог поретка размештене. Ми овде немамо дакле једну планинску целину или један цео систем планина, већ имамо разне групе планина које су међу собом изодвајане и изразбијане. Због тога се обично и не говори о родопском планинском систему већ о родопској маси.

Централну област родопског планинског система, или родопске планинске масе, сачињавају планине: Беласица, Шарлија, Пирин, Родопе, Рила, Бешик,

Карадаг и Хортач, које се налазе у досадашњој Источној Македонији и Јужној Бугарској. Одавде родопски планински систем пружа своје разне, мање и веће, кракове према Западној Македонији, према Косову, и дуж моравске долине према Дунаву, где се поједина његова мања одељења пробијају према северу између огранака динарског система и планинских огранака Источне Србије који припадају карпатском планинском систему.

Родопски планински систем додирује се, дакле, са свима планинским системима Балканског Полуострва. Границе његове су негде мање а негде више јасне. Граничне области су обично компликоване геолошке грађе, и у таким приликама је обично тешко одредити границу између два суседна планинска система. У главном се узима да се према динарском планинском систему граничи линијом која иде од Рудника на Копаоник и на Косово Поље; према грчко-арбанском планинском систему границе иду у главном долином Црног Дрима на Охридско Језеро, а на додиру с огранцима планине Балкана настаје низ планина које су по својим особинама означене као планине које чине прелаз између оба система.

Родопски планински систем представља најстарији планински систем Балканског Полуострва, управо његов најстарији део. Све остале планине су много млађе од њега, и имају друкчију прошлост, друкчију историју развића и друкчију пластику. Родопски планински систем представља један од најстаријих планинских система на земаљској површини. Та старост се огледа у томе што су све те планине састављене од најстаријих стена, што су све изломљене у безброј мањих комада, и што дакле све представљају само остатке од некадашњих планина.

И родопски планински систем постао је онако као што је постао највећи део данашњих планина на земаљској површини: *набирањем коре земаљске.* Да бисмо разумели постанак родопског планинског система, биће потребно да у кратким цртама објаснимо сам процес набирања. На првом месту треба

да одговоримо на ова питања: како се може набирати кора земаљска која је састављена од чврстих стена, какви су знаци тога набирања и који су му узроци? На та питања одговорићемо овако. Ко је долазио у наше планине и загледао разне положаје које заузимају слојеви оних стена од којих је састављена планина, видеће да су стене често набране у огромне боре које су каткад по читаве километре дуге. Несумњиво је, дакле, да има стена које су набране скоро онако исто као што се набере комад сукна или платна кад га с једне стране потиснемо. Да се и чврсте стене могу набирати, доказали су физичари који су разне стене метали под огромни притисак и у велику температуру. Они су доказали да и најчвршће стене, под огромним притиском и у изванредно великој температури, постају еластичне, и да се могу пресавијати као комад танке лиме (плеха). На треће питање можемо одговорити само теоријски. Знамо да земља има своју властиту топлоту. Ако се спуштамо у дубоке руднике и тунеле, знамо да, за сваких 30 до 34 метра дубине, температура се повећа за један степен. Пошто до средишта земље има преко 6000 километара, то се може замислити како ужасна врућина влада у средишту земље. Ту топлота мора бити толика да растапа све стене и све минерале. Због тога се и претпоставља да се средиште земље налази у усијано течном стању. О томе сведоче и вулканске лаве, које несумњиво долазе из великих дубина, и које избијају на земљу у усијано течном стању.

Супротно томе, васионске просторије које се налазе око земље ужасно су хладне. С помоћу балона доказано је да на висинама од 10 километара влада температура од 60 степени испод нуле. Због овога свега, земља је принуђена да губи своју топлоту и да се постепено хлади. Хлађењем, она све више смањује своју запремину. То хлађење јаче осећа средиште земље но чврста кора земаљска, која је скоро сасвим хладна. Средиште се, због тога, брже хлади и брже смањује. Услед тога, између њега и

чврсте коре стварају се празни простори и шупљине које представљају места слабе отпорне моћи. Због тога, у њих се стропоштава чврста кора земаљска, која том приликом обично испуца. Тако настају велика удубљења у кори земаљској, онаква као што су котлине великих океана и мора. Оне пукотине које се јаве на кори земаљској зовемо *раседи*. Они могу да буду истргани у више линија, а могу да представљају и једну линију, могу да изгледају као зјапеће пукотине, а могу и да буду прекривени земљом.

Земаљска кора се, дакле, услед губљења топлоте, смежурава као што се смежура кора од јабуке кад се осуши. Они комади земље који потону у дубину врше бочни притисак на оне слојеве који се налазе у дубинама. Ти су слојеви под великим притиском који долази од слојева који леже на њима, а налазе се дакле и у великој врућини. Због тога они и могу да се тако набирају.

Оваким процесом набирања постале су првобитно све планине Балканског Полуострва. О самом родопском планинском систему зна се ово. Он је састављен од најстаријих стена земаљске површине, поглавито од кристаластих шкриљаца[1]. Све стене од којих је састављен родопски систем биле су набране у палеозојику, и то пре перма[2]. Родопска маса је

[1] Све стене од којих је састављена земаљска површина можемо, према њиховом постанку, поделити на три врсте. Прву врсту сачињавају *кристаласти шкриљци;* они представљају најстарије стене земаљске површине и стално образују основу најдубљим и најстаријим седиментарним стенама. Другу врсту сачињавају *седиментарне стене,* које постају таложењем на дну морском, а трећу чине *еруптивне стене.* То су стене које су постале избацивањем усијано течних маса из унутрашњости земље. Разликују се међу собом поглавито према минералима од којих су састављене, према начину на који су на земаљској површини изливене, каткад и према геолошкој старости, а и тиме што неке имају слојеве а неке их немају.

[2] Геолошку прошлост делимо на четири периоде, и то на архајик, палеозојик, мезозојик и кенозојик. I *Архајик* представља најстарију периоду геолошке прошлости, геолошку праисторију, из које немамо никаквих знакова по којима бисмо могли закључити

тада, вероватно, имала облик веначних планина. Она је доцније утицајем текућих вода била постепено разоравана и разношена, тако да је при почетку терцијера представљала област са планинама мале висине, с пространим речним долинама, многобројним језерима и равницама. У средини терцијера настаје поновно издизање и набирање, при коме знатан део планина достиже од прилике данашњу висину. Набране бише млађе планине на левој обали Вардара. У то време родопска маса имала је местимице карактер веначне планине; само поједини венци нису имали оштре повијарце и гребене, као што их обично имају младе планине, већ су били махом плећатији и на врху заравњени.

По прилици у исто време јавише се нови покрети у правој родопској маси, то јест у области кристаластих стена, образоваше се у њој велике пукотине које испресецаше земљу у свима правцима, истргаше планинске венце, пресекоше равнице и речне долине. Дуж тих пукотина или раседа потонуше огромне пласе земаљске коре, а друге остадоше на својим првобитним местима, или се врло мало померише. Онде где се у једној тачци састаде више раседа, или где раседи

да је у њему било икаква органског живота. Архајски терени састављени су од кристаластих шкриљаца. II *Палеозојска периода* дели се на шест формација: 1) прекамбриум, 2) камбриум, 3) силур, 4) девон, 5) карбон и 6) перм. III *Мезозојска периода* дели се на три формације: 1) тријас, 2) јура и 3) креда. IV *Кенозојска периода* дели се на 1) терцијер и 2) квартер. Терцијер се дели на: а) еоцен, б) олигоцен, в) миоцен и г) плиоцен. Еоцен и олигоцен обично се називају *палеоген*, а миоцен и плиоцен *неоген*. Квартер се дели на *дилувиум* и *алувиум*. Најстарији трагови људског живота су дилувијалне старости.

За данашњу пластику земаљске површине најважније су карбонска и терцијерна формација. Средином карбона и терцијера извршена су велика убирања у кори земаљској. У средини терцијера набране су и уздигнуте данашње највеће планине: Пиренеји, Сијера Невада, Атлас, Алпи. Апенини, Карпати, Динарске планине, Грчкоарбанске планине, Балкан, Кавказ, Хималаји и Кордиљери. Сви данашњи континенти и мора почели су тек у терцијеру добивати свој данашњи облик. У карбону су набране Бретањске планине, Ардени, Вогези, Шварцвалд и Харц. Економски значај карбона је у томе што су у њему сталожени огромни складови каменог угља.

оивичише већи део земаљске површине, образоваше се простране старосрбијанске и македонске котлине, које бејаху опкољене стрменитим и високим стеновитим дуваровима, и тако посташе изоловане и затворене.

Колико су дубоко тонуле ове пласе, може се само приближно оценити. Тако, на пример, огледало Охридског Језера високо је над морем 690 м., а дубоко 286 м. Галичица изнад њега висока је 2043 м. Према томе, овде спуштање износи најмање 1729 метара. Између дна Преспанског Језера и Перистера та разлика износи 1678 м., а скоро исто толика је између Островског Језера и Ниче. Скопска Котлина висока је 250 м., а Јакупица изнад ње 2250 м. Овде спуштање износи најмање 2000 метара. Скоро иста разлика је између Косова Поља (500 до 600 м.) и Шаре (2510 м.). Ове разлике достижу највећу висину око Солунског Залива, који је дубок око 1000 метара, а изнад њега је Олимп висок 2935 м. Разлика дакле износи око 4000 метара. Из овога се види да је спуштање било најјаче око Егејског Мора и у долини Вардара.

У време кад је почело раседање родопске масе, настало је набирање млађих планинских система на Балканском Полуострву. Несумњиво је да су тоњења и стропоштавања великих маса која су у то време вршена у родопској маси, знатно утицала на облик и правац млађих планина. То се види по томе што су све те планине у облику великог лука груписане око родопске масе. Поред тога, боре млађих планина нагнуте су увек у супротном правцу од родопске масе, и то боре динарског и грчко-арбанског система према западу, а боре Балкана скоро без изузетка према северу. Из тога се види да су из родопске масе вршени бочни притисци на боре млађих планина. Родопска маса, као најстарији део копна, није служила само као брана и устава за кретање бора, већ је активно учествовала у стварању млађих планина тиме што је вршила потиске у свима правцима.

Као што се види, родопска маса представља праву раседну планину. Испресецана је с више унакрсних раседа, тако да су од првобитне планине остали само комади. Имамо, дакле, у средини Балканског Полуострва једну стару планину, која је без облика, без целине и разбијена у безброј усамљених планина и планинских група. Између ових су дубоке котлине и речне долине, које су обично међусобно везане, и чине групе од дугачких и пространих низинских линија.

Најдужу и најпространију низинску линију представља долина Вардара, која је састављена од више пространих котлина и речних клисура. Цела Вардарска Долина представља област у којој су се стекли многобројни раседи, који се настављају долином Мораве према северу до Угарске Равнице и на југу до острва Санторина у Средоземном Мору.

Вардарска долина представља највећу раседну линију на Балканском Полуострву и најважнији пластички елеменат у целој Македонији и већем делу Старе Србије. Македонију и Скопску Стару Србију она дели на две скоро једнаке половине, од којих једну зовемо Источном Македонијом, а другу Западном Македонијом. Пошто међу Источном и Западном Македонијом има знатних морфолошких разлика, долина Вардара представља, на тај начин, важну морфолошку прекретницу. Те су разлике у овоме. У Западној Македонији раседи образују више група, које иду махом у правцу север — југ. Такву прву групу образују раседи који иду долином Црног Дрима на Охридско Језеро, Маличко Језеро и на котлину Корче. Ова група раседа представља, као што смо већ истакли, веома важну тектонску границу и једну од најизразитијих пластичких прекретница. Нигде се на тако малену простору не могу осетити све пластичке разлике које постоје између родопске масе и млађих набраних планинских система, као на овој линији. На западу су младе арбанашке планине, уских, јако збијених венаца који су састављени од млађих седиментарних стена, а на

истоку су области пространих котлина, и плећатих махом усамљених планина, које су међу собом растављене пространим котлинама и заравнима.

Источно од ове линије јавља се низ планина које су, у основи, састављене од разних палеозојских стена, а само по врховима се јављају мања острва од мезозојских стена. У тој групи најважније су планине: Галичица, Петрињска Планина, Илинска Планина, Стогово, Јама, Бистра и Кораб. Источно од ове планинске групе је низинска линија која иде од Преспанског Језера на Кичево и Полог. Њу на истоку затвара група планина која почиње од Клисурске Планине, па иде на Нередску, Перистер, Биглу, Пространску, Челојицу и Суху Гору код Полога,. које су састављене од кристаластих шкриљаца и кристаластих кречњака. Централну област у Западној Македонији преставља пространа Битољско-прилепска Котлина, која са Сариђолском Котлином (области око Островског, Петрског и Врапничког Језера) представља најпространије удубљење, у Западној Македонији. Између овог удубљења и долине Вардара настаје пространа планинска област у којој су Ниче, Кожуф, Дудица, Блатец и Селечка, која се на северу наставља у Бабуну. То је област високих и пространих планинских била, најнеприступачнија и најнепроходнија област у целој Македонији, коју је просекла једино долина Црне Реке, и које затварају високу планинску област Морихово. Те су планине састављене већином од кристаластих и еруптивних стена, поред којих се, нарочито у источним партијама и ближе долини Вардара, све више јављају разне палеозојске стене.

Ова планинска група завршује се на северу групом планина које су састављене од палеозојских и мезозојских стена. Најважније планине у тој групи су: Јакупица, Голешница, Даутица и Караџица. Представљају област највиших македонских планина и изворну област врло многих река. Обе последње групе сачињавају један важан планински бедем који раставља Западну Македонију од долине Вардара.

Источна Македонија је друкчијег састава и пластике. Састављена је искључиво од кристалних шкриљаца и еруптивних стена. Раседи иду махом у правцу исток-запад, и због тога су скоро све котлине, и знатан део планина, у томе правцу издужене. Услед тога правца, комуникације с Вардарском Долином су много лакше, а због њих Источна Македонија има интимније културне и етнографске везе с долином Вардара но Западна Македонија. У северном делу Источне Македоније, нарочито на досадашњој турско-бугарској граници, превлађују високе планинске области; а што идемо даље према југу, котлине постају све чешће и пространије, а планине све ређе, ниже и усамљеније. Та појава се донекле види и у Западној Македонији. Она наговештава у ком је правцу процес раседања и тектонског стропоштавања био интензивнији. Све што идемо даље према југу и обалама Егејског Мора, тектонски процеси су све млађи и интензивнији, стропоштавања су све млађа и све већих размера.

Појава палеозојских и мезозојских стена у Западној Македонији доказује да је знатан део Западне Македоније у палеозојику и мезозојику био потонуо под море, у коме су сталожене ове стене. У Источној Македонији и у централним деловима родопске масе тога тоњења није било; те су области кроз сва геолошка времена представљале копно. Због ових разлика између централних области родопске масе и планина Западне Македоније, последње, у ранија времена, нису сматране као део родопске масе, већ као део динарског планинског система. У најновије време, палеозојске и мезозојске планине Западне Македоније сматрају се као прелазна област између планина грчко-арбанског и родопског система. Јер оне имају заједничких особина с обадва система. С грчко-арбанским заједничко им је то што су састављене од седиментарних стена, и што се два најважнија морфолошка елемента, котлине и планине, пружају у правцу север-југ. Али ипак то пружање

није пресудан фактор у пластици Западне Македоније, већ процес раседања, који је дао данашњи облик Западној Македонији, и који је био истовремен с оним у Источној Македонији. Тај процес био је одлучујући за Западну Македонију, и он је утицао на образовање пластике Западне Македоније све до долине Црног Дрима и Охридског Језера. Због тога Црни Дрим и Охридско Језеро представљају западну морфолошку границу родопске масе.

*

У вези с овим тектонским особинама родопске масе је и појава *еруптивних стена* у Македонији и Старој Србији. Пошто еруптивне области представљају најбогатија рудишта на Балканском Полуострву, питање појаве еруптивних стена има овде више економски и привредни значај, и због тога ћемо њихову појаву приказати само у најкраћим цртама.

Правац и распоред појединих расeда у родопској маси није био само од важности за данашњу пластику, већ и за појаву негдашњих вулкана и данашњи распоред еруптивних стена. Највећа маса еруптивних стена на Балканском Полуострву везана је за велике раседне линије. Имају, у главном, две такве линије.

Прву представља поменута моравско-вардарска линија, а другу линија која раставља јужне огранке Балкана од Средње Горе, Сакра и Странџе. Прва представља најважнију раседну линију на Балканском Полуострву, дуж које су извршена, као што смо видели, најдубља тоњења коре земљине. Значај друге линије је у овоме. Она се у олигоцену и миоцену нашла на граници двају различитих тектонских покрета. На северу, у Балкану је вршен процес набирања, а на југу, у родопској маси, процес раседања. Процес набирања се више врши у хоризонтали, и, кад се упореди с процесом раседања, који се врши у вертикали, он је много плићи. Нашавши се на прекретници тих двају различитих покрета, јужно-балканска раседна линија била је од два скоро

супротна процеса растрзана, и због тога је представљала линију најслабије отпорне моћи. Због тога су се у њој јавили дубоки раседи, дуж којих су извршена најдубља тоњења коре земаљске. Та тоњења изазвала су истискивање огромних маса лаве из земаљске унутрашњости. За моравско-вардарску раседну линију везан је низ великих еруптивних области. У њему је, на северу, најпре рудничка еруптивна област, иза које, даље према југу, долазе копаоничка, врањска, кратовско-злетовска, мориховско-мегленска, ђевђелијска и воденска. Тај низ завршује се у солунској равници. У њему је најважнија и најпространија област кратовско-злетовска, коју ћемо у трећем делу ове књиге нарочито описати.

Други сличан низ чине области еруптивних стена које се јављају на југу Балкана и између планина Источне Србије. Оне почињу на Црном Мору јамболско-бургаском еруптивном облашћу, иза које се даље према западу настављају средње-горска, вискарско-љуљинска и црноречка у Источној Србији. Тај низ еруптивних стена везан је за унутарњи обод Балкана и за нарочите тектонске појаве које настају при повијању балканских венаца, и за удубљења која се јављају на граници између огранака Карпата и Балкана.

II. Развитак облика.

Рад спољних сила.

Унутарње земаљске силе које стоје у вези са хлађењем земље, представљају један од најважнијих фактора у стварању пластичких облика на земаљској површини. Порекло и рад тих сила видели смо у прошлој глави. Оне стварају структуру, главне и основне црте у земаљској пластици. Продукти њихова рада одликују се великим димензијама и грубим формама. Њиховим дејством створене су највеће планине на земаљској површини и басени највећих светских мора. Оне изазивају постајање нових планина и разбијање и упропашћавање ста-

ријих. Први се цроцес врши у облику издизања и набирања, а други у облику раседања и стропоштавања. Оба процеса дају пластици сваке земље оно што је главно у њој: њене димензије и њене основне морфолошке црте.

Поред унутарњих земаљских сила, од огромног значаја су и спољне земаљске силе, међу којима на првом месту долазе разне атмосферске силе. Међу њима је најважнији рад текућих вода, затим језерске и морске воде, и на послетку долазе дневне и годишње промене у клими и температури ваздуха. О њиховом раду говориће се опширније на идућим странама. Овде ћемо истаћи само највидније и најкарактеристичније особине њихова рада. Тај се рад састоји у стварању нових облика на готовим предметима; састоји се управо у моделирању пластичких објеката који су настали дејством унутарњих земаљских сила. Таква се представа добија увек кад посматрамо падине неке планине коју су избраздале многе реке и потоци. Те силе разоравају и разносе сваку планину, свако брдо и сваки део земаљске површине који се диже изнад морског огледала. Оне, дакле, сва узвишења моделирају и разоравају, управо разоравају их моделирајући. Поред тога те силе не трпе висинске разлике, грубе форме, ни велике димензије. Због тога на сувој земљи оне разоравају све што се одликује извесном висином, што стрши и што импонује, а материјал који остане од тога разоравања пренесу реке до обале морске и таложе га на дну мора и океана. Тим материјалом испуњавају морске котлине, и њихова дна све више се уздижу према висини морског огледала. Те силе не трпе, дакле, ни великих висина ни претераних дубина. Њихова је тежња да облике земаљске површине доведу у извесну висинску равномерност.

С обзиром на овакав рад, спољашње силе су назване разорним или деструктивним силама, јер оне разоравају све пластичке објекте на земаљској површини. Супротно томе, рад унутарњих сила мо-

гао би се, по својим најважнијим особинама, означити као стварајући. Ове ознаке, разорни и стварајући, имају само важности кад је говор о висинским разликама на земаљској површини. Иначе, рад спољних фактора, с обзиром на органски живот и људску културу, у основи је много повољнији но рад унутарњих земаљских сила.

Од нарочите важности за људски живот је њихово разоравање виших планина, које су, због својих великих висина, оштрије климе и слабије плодности, у опште незгодније за органски живот и људску културу. Чврсте стене од којих је састављена земаљска кора обично су, саме по себи, неспособне да дају храну органским створовима. Треба да дођу утицаји спољних фактора, нарочито промене у топлоти ваздуха и ваздушна вода, па да се те стене распрсну и да се претворе у ситан песак у коме биље може успевати. За људски живот и културу од највећег значаја је рад текуће воде, која просеца планине, отвара затворене котлине, и помоћу речних долина, које она у чврстој стени издубе, ствара људима могућности да с мање напора прелазе веће области. Ти односаји између рада деструктивних сила и људског живота су многоструки и разноврсни, и с њима ћемо се у нашем раду чешће сретати. Овде треба да се истакне то да спољни фактори дају последњи облик пластици сваког земљишта, и да имају много тешње везе с органским животом и људском културом но унутарњи фактори. Због тога ћемо се радом првих фактора мало више забавити.

1. Дејство језерске воде.

Егејско Језеро и његови утицаји.

У оно време кад су се оне промене вршиле у родопској планинској маси на југоистоку од Балканског Полуострва, у области данашњег Егејског Мора владале су друкчије прилике. У то време није било данашњег Егејског Мора, већ је место њега било копно

које је везивало Балканско Полуострво с Малом Азијом. Остатци тога копна су данашња острва и полуострва северног дела Егејског Мора (Споради, Киклади, Тасос, Лемнос, Лезбос). У то време није било ни Босфора, ни Дарданела, ни Мраморног Мора, и могло се из Европе у Азију прелазити сувим. Одавно се зна да је то копно било покривено безбројним језерима, од којих су остали многобројни трагови на разним егејским острвима. У најновије време Г. Цвијић је утврдио да сва та језера нису ништа друго до преостатци једног огромног језера које се пружало од Преполца и Грделичке Клисуре до егејских острва Коса, Родоса и Крита, и до обала Мале Азије. То велико језеро назвао је *Егејским Језером*. Његову основну површину чинила је област од Водена на западу до Местине Клисуре на истоку, и од Беласице на северу до Северних Спорада на југу. Из те основне масе ишли су разни краци који су залазили дубоко на југ, запад и север, и испунили језерском водом скоро све котлине Македоније, Старе Србије, Тесалије и Тракије. Један такав дубоки залив ишао је долином Вардара до Скопске Котлине, која је у најстаријој фази представљала један од најпространијих и најдубљих басена тога великог језера. Из Скопске Котлине полазила су три крака, од којих је један ишао данашњом прешевском удољином и спајао се с врањским басеном, други је ишао Качаничком Клисуром и спајао се са косовским басеном, а трећи је ишао данашњом вардарском клисуром, Дервент, у тетовски басен. Из врањског басена ишао је један рукавац кроз Грделичку Клисуру, и спајао се с лесковачким басеном, који је припадао једном другом, исто тако огромном језеру, Панонском Језеру, које је покривало целу данашњу Угарску Равницу, захватало целу данашњу Шумадију, и дуж моравске долине допирало на југ до Лесковца и Прокупља. Из косовског басена, који је припадао Егејском Језеру, ишла је преко Преполца једна отока која га је спајала с прокупачким басеном, који је припадао Панонском Је-

зеру. Косовски басен био је даље у вези с метохијским басеном, који се продужавао даље дуж долине Дрима можда према скадарској котлини.

На југозападној његовој периферији, у данашњој Солунској Кампањи, одвајала су се два крака, и то један је ишао дуж долине реке Бистрице до данашњег Костурског Језера, а други од Водена преко Мухаремске Преседлине у област данашњих језера Островског, Врапничког, Петрског и Зазераца. Последња четири језера представљала су једну језерску целину чији се басен пружао од Кизли Дервента код Лерина до Караџалара на северу од Србице. То језеро назвао је Г. Цвијић класичним именом Еордејско Језеро. Оно је било отворено на три стране, и то: мухаремском језероузином било је у вези са солунским басеном и с главним басеном Егејског Језера, караџалском језероузином на југу комуницирало је с јужним егејским басеном, а кизлидервентском језероузином преливало се у данашњу битољско-прилепску или пелагонијску котлину. Пелагонијско Језеро пружало се далеко на север између планине Бабе и Бабуне, било је затворено са свих страна, и мисли се да није отицало ни према долини Вардара, ни према Охридском и Преспанском Језеру. Представљало је дакле најодвојенији и најзападнији део Егејског Језера. На западу од њега, као нарочита језерска група која није била у вези с Егејским Језером, била су данашња језера, Охридско и Преспанско. Прво је имало скоро исти облик као и данас, а друго се пружало на север до Ресна и на југ до Корче и до данашњег Маличког Језера. Преспанско, Мало и Маличко Језеро представљала су један језерски басен. Из вардарског басена пружао се један крак дуж долине Црне кроз област Морихово, и допирао је од прилике до пред данашњу Скочивирску Клисуру у долини Црне.

Као што смо видели, имамо трагове једног огромног језера које је било дугачко преко пет стотина километара, и које је својом водом било испунило скоро све котлине Старе Србије, Македо-

није, Северне Грчке, Тракије, Јужне Бугарске и знатних делова Западне Мале Азије. Земље Балканског Полуострва изгледале су у то време сасвим друкчије но данас. То је била права језерска област. Могло се на све стране путовати језерима, јер сва места која данас леже на надморској висини испод 800 м. била су под водом, и због тога су све преседлине испод 800 м. представљале језероузине којима се могло пловити.

Ово језеро одржало се као целина све док се није почело образовати Егејско Море, нарочито његов северни део. Тада бива раседањем отворен његов јужни оквир, и вода Егејског Језера почела је отицати у Егејско Море. То отицање јаче се осетило најпре у западним језерским басенима. Почињу се западни басени претварати у засебна језера. Најпре се издвојило Пелагонијско Језеро, па онда Еордејско. Пелагонијско Језеро издвојило се за време терасе[1] од 670 до 680 м. Оно у то време губи везу с Еордејским Језером. Последње у исто време губи везу с Елимејским Језером (котлина Србице), али задржава везу с Аксијским Језером, које је заузимало у главном данашњу Солунску Кампању. Интересантно је да је Егејско Језеро, и после пошто је изгубило везе са западним македонским басенима, одржало свој дубоки залив који је ишао долином Вардара чак до Грделичке Клисуре. Исто тако одржало је после тога и везе с Панонским Језером. То је вероватно могло бити услед тога што су се у овој области вршили процеси интензивнијег спуштања, те је тако вардарски рукавац Егејског Језера могао дуже времена да се одржи у вези с главним језерским басеном.

Овим издвајањем ми смо доцније добили више самосталних језерских басена, од којих су неки у почетку били везани само отокама, а доцније су и те отоке пресушиле, па су многа само кроз подземне

[1] Језерске терасе су прибрежне језерске линије које постају ударном снагом језерских валова. О њихову постанку говорићемо доцније.

пећинске ходнике међусобно комуницирала. Ниво изолованих језера и даље је сплашњавао. Интересантно је да је то сплашњавање воде вршено скоро у свима језерима паралелно. Тако, на пример, у свима котлинама самосталних језера видимо да има исти број тераса, само те терасе ретко су исте висине. Има знакова да то сплашњавање није ишло ритмички, то јест да се језерска вода спустила на један ниво па се ту неко време задржала, па се поново спустила на још нижи ниво и ту се опет неко време задржала, и тако даље. Сплашњавање језерске воде вршено је осцилирајући. Вода се језерска спуштала на један нижи ниво и ту је остајала неко извесно време. Ударном снагом својих валова, она је у прибрежним партијама усецала зарез или терасу. После извесног времена језерска вода се не спусти него се поново попне за неколико метара, потопи многа насеља и грађевине које су се налазиле на обали или на суву. Тераса остане неколико метара под водом. Ове подводне терасе, затим трагови насеља, темељи кућа и других зграда који се налазе испод воде, најбољи су знак за то да се ниво језера попео. Иза овога настаје поновно сплашњавање језерског огледала, и оно се обично спусти ниже него што је и раније било. За ово овако сплашњавање језера у коме има и надолажења и узмицања језерске воде, кажемо да се врши осцилирајући, а оно сплашњавање код кога вода опада на ниже нивое па се више никад не повраћа на више, називамо ритмичким опадањем.

Ова колебања језерске воде била су најосетљивија и најбоље су проучена на Острвском Језеру. Ко је путовао железницом од Солуна Битољу, могао је с островске железничке станице да види у језеру један кречњачки крш који у облику полуострва залази у језеро, и који је с копном везан једним седлом. На томе кршу има темеља и зидова од кућа, а на врху се види џамија с минаретом. Ту је до пре педесет и пет година било село које се звало Старо Острво. Оно је имало суву везу с копном. Око

1858—1860 године почела је језерска вода надолазити, потопила је малу преседлину, и од тога полуострва постало је само мало острво. Сељаци су се разбегли и населили у Водену, Битољу и околним селима. Цео тај крш, осим врха на коме је џамија, био је под водом. Вода се била попела око 18 метара изнад свог ранијег стања. Тако су поплављена многа села и многи путеви на обали Островског Језера, а многа острва у језеру била су покривена водом. Године 1899 тај је крш представљао полуострво чији је врх, крш са џамијом, био 17 м. над водом, а 1910 из воде је вирио од њега само крш са џамијом. Као што се види, у Островском Језеру вода се извесно време диже па се онда спушта. Време које протекне између најнижег спуштања и највишег дизања је различито; у главном, тај размак у времену износи 23 до 33 године.

Овако ритамски и осцилирајући спуштала се вода свију македонских језера, осим Охридскога. Спуштајући се тако, вода језерска је на послетку изгубила отоке на површини, и језеро је престало да отиче. Она језера чија је котлина састављена од кречњачких стена, почела су на послетку да отичу кроз подземне пећине и ходнике, којих у кречњачким теренима увек има. На тај начин сва западно-македонска језера, изузев Охридско, престала су да отичу по површини, већ отичу подземно, кроз подземне пукотине и пећинске ходнике. Таке подземне отоке имају Преспанско, Мало, Островско, Петрско и Врапничко Језеро.

Још више су исушена и спласнула она језера која су се налазила ближе Вардару. Од многобројних језера која су се некад налазила у котлинама кроз које данас Вардар пролази, остале су само мање мочвари и баре које се сада опажају на најнижим партијама тих котлина, нарочито у Пологу и Скопској Котлини. Од некадашњих великих језера Јужне Македоније, остала су незнатна језера која су махом без отоке, и која све више добивају изглед мочвара. Без икакве отоке су Тузлу-Ђол, Бешичко и Ајва-

силеко Језеро; Ржанско и Аматовско Језеро имају привремену отоку, а само Дојранско Језеро има нормалну отоку, која одилази у Ржанско и Аматовско Језеро. Ова језера немају ни подземних отока. Услед тога што не отичу никуд, у њима се врше велика водена испаравања. Многобројни минерални састојци који су се налазили у језерској води, и које доносе потоци и реке, почели су да се у већој мери таложе на дну и по окрајцима тих језера. Тако су најпре сталожене младе кречњачке стене. У садашње време у неким језерима се таложе соли ($NaCl$ и $MgCl_2$).

У најновије геолошко време, на обалама ових језера таложи се искључиво со. Со се таложила и за време Византије, јер Кантакузен спомиње слана језера у близини Солуна. Таложење слане коре најјаче је у Тузлу-Ђолу, Аџи-Ђолу и Аматовско-аржанском Језеру. Исто тако причају сељаци да у скопској Блатији, која представља последњи остатак негдашњег Скопског Језера, иза јутарње росе, на трави остане нека со која стоци много прија.

Многобројни су били узроци који су утицали да се исуши велико Егејско Језеро и поједина мања језера. На првом месту утицало је то што се стропоштала земаљска кора у његовим јужним партијама. Тим стропоштавањем отворен је јужни обод Егејског Језера и оно је отекло у Егејско Море. То је био први и главни узрок што је пропало Егејско Језеро. После тога сплашњавала су и исушивала се поједина одвојена језера. Ако проматрамо распоред тих језера, онда видимо да их највише има у Западној Македонији, мање у Југоисточној, а у сливу Вардара нема их никако. Исто тако опажа се да су се у Западној Македонији одржала само она језера која нису у сливу Вардара. Ако пратимо геолошку историју Вардара, видећемо да су исушена сва она језера у која је ушла ма која притока Вардара. Према томе, један од главних узрока што су пропала многа самостална македонска језера био је Вардар, који се својим притокама засецао у оквире котлина у којима су била језера, залазио у котлине и исушивао

их. На који начин је то вршено, видећемо у једној од идућих глава.

Поред овога, био је од важности и један други фактор, а то су промене у клими. Из земљине прошлости знамо да се често јављао низ година које су богате кишом и снегом, а иза њих су се јављале године које су сушне. У првим годинама све реке имају више воде и све су дубље; језерска вода у таким годинама надолази, пење се, плави њиве, путеве и насеља, као што смо видели у Островском Језеру. За време сушних година вода опада, и ми налазимо под њом трагове негдашњег људског рада. То су та интересантна климска колебања, која се измењују од прилике сваке тридесет и три године.

Ако идемо дубље у прошлост, ми налазимо трагове једног веома влажног и хладног доба које зовемо *ледено доба*. За време леденог доба клима у српским земљама била је влажна и хладна од прилике као у данашњој Скандинавији. Тада су поједина македонска језера имала воде у изобиљу, и њихове котлине биле су испуњене водом. После тога наступило је сувље и топлије време, које траје све до данас. Немајући довољно притока, језерска се вода све више испаравала и спуштала, док се велика језера нису разбила у безброј мањих, или су се сасвим исушила.

Егејско Језеро било је од великог утицаја на пластику Македоније и Старе Србије и по њен доцнији развитак. Многобројни су трагови од овог језера сачувани у данашњој пластици Македоније и Старе Србије. Ко је био, на пример, у Скопљу и пео се на скопски град, видео је на југу с оне стране Вардара планину Водно. Ако се посматрају северне падине те планине, видеће се да оне не падају у облику одсека или у облику једне нагнуте плоштине, већ се опажа да су те падине рашчлањене на више равнијих подова и мањих одсека који падају према Скопљу и према долини Вардара. Због тих подова, цела северна падина Водна има изглед огромних

степеница, у којима су поједини ступњеви високи до близу стотине метара. Са града се̏ може набројати око двадесет таких подова, од којих су многи прокинути и испресецани јаругама и долиницама мањих потока. Кад бисмо измерили висину тих поједиIних подова, онда бисмо видели да се сви ти подови, по својој висини, могу груписати у две а можда и у три висинске целине. Највиши подови представљају комаде једне терасе која се диже око 460 метара изнад долине Вардара, а изнад морске површине за 750 м. То је најшира и најпространија тераса, која је у највећој мери обрађена. Испод ње се види нижа, знатно ужа тераса, која је много више искидана, а у мањој мери обрађена. Та је тераса висока 640 до 670 метара. Испод њих се види још једна много равнија и нижа тераса, чија се равнина пружа од села Водна до долине Вардара, према којој се она ломи и спушта једним врло стрмим одсеком. Сличне прилике се виде и у Врањи, нарочито на падинама планине Крстиловице, на којима се види седам таких подова, све један поврх другог. Највиши и најпространији подови зову се Ћошка. Ове терасе се виде у свима котлинама Старе Србије и Македоније, од Грделичке Клисуре до Тесалије. Те терасе су махом састављене од финијег песка и глине, а посуте су често шљунком, и зато су згодне за земљорадњу и насељене су. Ако пратимо распрострањење појединих тераса, видећемо да се највише терасе не задржавају у котлинама, већ излазе из њих па се јављају у суседним котлинама, из којих опет излазе па се увлаче у поједине клисуре, у којима изгледају као неки висећи подови, кроз њих се пробијају и јављају у трећој котлини, и иду тако по целој земљи. Због ових тераса падине појединих котлина и долина не падају онако стрмените и не изгледају као стеновити зидови, већ се спуштају ступњевито и махом су обрађене. Такав изглед падинама појединих долина и котлина дало је Егејско Језеро. Његово се дно некада пело до највиших тераса. Таласи језера ударали су на ту обалу, засецали се на њој,

правили усеке и подове на њој, и таложили на њима језерски муљ, песак и шљунак. Пошто се језеро спуштало све ниже, оно је и на нижим својим стањима својом ударном снагом стварало терасе, и зато на свакој падини има их у већем броју.

У вези са оваком историјом Егејског Језера развили су се облици великих клисура на Балканском Полуострву, нарочито у Старој Србији и Македонији. Ко је путовао кроз једну од тих клисура, на пример кроз Грделичку, Качаничку или низ Вардар, и ако је пазио на облик ових клисура, он је могао видети ово. Стране тих долина дижу се од реке најпре стрменито; та стрменитост прелази каткад у праве стеновите одсеке, и долинске падине имају изглед окомитих зидова. Кад се испнемо на први одсек, онда обично видимо да се с обе стране долине, горе поврх осека низ реку, пружају подови који су исто тако са страна затворени стрменитим падинама. Кад се попнемо и на ове падине, на њима опет налазимо подове који иду у правцу реке и који су опет затворени падинама. Пењући се тако од реке уз падине њене долине ми налазимо више оваквих подова. Ако загледамо у дна ових подова, видећемо, већином, да они нису састављени од истог материјала од кога су састављени стеновити одсеци који затварају корито данашње реке, већ од песка, глине и облутка. По овоме песку и глинама наука одређује шта су то подови, да ли су то остатци од дна неке речне долине или од језероузине.

Кад се овакве клисуре посматрају с већих висина, изгледају као долине које се све више сужавају и у којима поједине терасе изгледају као уметнуте долине. Ове терасе и подови су од великог значаја за живот у овим клисурама, и за њихову проходност. Дна данашњих долина могу да имају и својих проширења која би се могла обрађивати и на којима би се човек могао населити. Али су таква места махом заклоњена од сунца, и по већи део дана налазе се у сенци, а од речне воде која се у реци обара преко брзака и слапова, диже се пара која

ова места чини влажним, зими језовито студеним и веома незгодним за живот. Ако у клисури нема пространијих проширења која су дуже и јаче осветљена, насеља избегавају оваква долинска гротла и пењу се на терасе, које су за земљорадњу згодније, које су сунчаније, сувље, светлије и за људски живот повољније. Таква места у клисурама која су јаче изнесена према сунцу и заклоњена од ветра, често представљају места необично благе климе, и места веома згодна за лечилишта. Примитивни кириџијски саобраћај који је све до најновијег времена владао у овим областима, и који је на расположењу имао сасвим примитивна техничка средства, обично није могао да се врши поред реке, већ се пео на такве подове и терасе и ишао је дуж њих.

Типови ових долина најбоље се могу видети ако се од Св. Илије (Елес Хана) у Качаничкој Клисури попнемо према селу Блацима. Таквог су типа, у главном, све Вардареве клисуре од Скопља до Солуна. Ове су клисуре постале на овај начин. Оне су у старија геолошка времена, и то у времена пре него је постало Егејско Језеро, биле мања сува улегнућа, од којих су кроз неке могле тећи и реке. Већина тих улегнућа постала су спуштањем земљишта дуж већих пукотина у кори земаљској. Кад је постало Егејско Језеро, и кад се његово огледало попело до висине тих улегнућа, оно се улило у њих, у некима се попело до велике висине, и оне су представљале језероузине, а у другима је било плитко, и језерска се вода дуж њих преливала из котлине у котлину. Језерска вода ударала је у брегове тих долина, подгризала је њихове падине, стварала је терасе и урезе, и на тај начин их је проширивала. Како је у језерима сплашњавала вода, сплашњавала је и у њиховим отокама и језероузинама. Дно старе отоке остало је горе у висини, и језерска вода је доле у низини поново ширила дно језероузине и поново је створила на свом дну терасу и зарез на својим падинама. Ова долина је била ужа од оне исушене, била је управо усечена у њој, и изгледала

је као да ју је неко уметнуо у старију долину. Тако се сплашњавањем језерског огледала све више спуштало дно језероузине, долина јој је бивала све ужа, а све више некадашњих долинских подова остајало је у висинама. На послетку је пресушила језероузина и место ње се јавила река. Она је у последње дно језероузине усекла своје корито, које се све више удубљивало и усецало, док долина није добила свој клисурасти облик са стрмим стеновитим падинама, и дубоким и уским долинским дном.

Поред ових усека и тераса, од старог Егејског Језера остале су многе заравни, које се дижу изнад данашњих речних долина по неколике стотине метара, и које су махом отворене у свим правцима. Све такве заравни које се налазе на висинама испод 800 м. представљају остатке негдашњег језерског дна. Обично су састављене од млађих мекших стена, и посуте су песком и шљунком. Од тих површи најважније су ове.

Између Грделичке Клисуре и Егејског Мора има у главном две такве површи. Једна, виша, распрострањена је изван и изнад котлина, и њена горња ивица допире до висине око 800 м. Особито је пространа и типски развијена око Вардара, од Солунске Кампање до Качаничке и Грделичке Клисуре. У њој су усечене све клисуре Вардара. На ивицама је разноврсно разграната и нарочито се дубоко увлачи у долине. Потпуно се слаже с распрострањењем Егејског Језера за време његових највиших стања воде; осим највише егејске терасе, која је горња ивица ове површи, на њој се као вијугави одсек види на више места и језерска тераса од 670—690 м.

Испод ове има нижа површ, развијена поглавито на ободу језерских котлина, често и на ниским пречагама између котлина; последње је врсте равна, пространа површ између Аксијског, Мигдонијског и Стримонског Језера, затим уравњено земљиште између Трипољане и Лариске Котлине, чија површина сече набране мермере. Нижа површ се потпуно слаже са распрострањењем Егејског Језера ниских стања

или са распрострањењем појединих котлинских језера, зато се на њој виде овде онде одсеци или обале тих језерских стања.

Ове све површи су језерског порекла и оне су плиоцене старости. Заузимају знатне делове Балканског Полуострва, и досада су утврђене и испитане поглавито у областима Егејског и Панонског Језера. На северу од Грделичке Клисуре јавља се пространо уравњено земљиште, с висином око 750 м., и слаже се с распрострањењем Панонског Језера плиоцене старости. Већи део Северне и Средње Србије припада овој или нижој површи, нарочито цела Шумадија, и одавде се она прстасто увлачи у све главније долине. Засечена је у најразноврснијим старим стенама, и ретко су на њој очувани језерски седименти. Исте врсте је површ која је развијена у Северној Босни, и нарочито у Северној Бугарској од Дунава до Балкана, где се такође прстасто увлачи уз балканске долине. Може се пратити кроз целу Влашку испод Јужних Карпата, у које се уз долине прстасто увлачи, а јавља се и у унутарњим карпатским басенима.

Таких површи има у Метохији, око Дрима и Скадарског Блата, у доњој Херцеговини и Далмацији. Скадарска површ је вероватно маринског порекла, јер је доказано да је та област у плиоцену била потопљена морем.

Језерске су површи јако распрострте на Балканском Полуострву, и имају велики значај за балканску морфологију.

2. Рад текућих вода.

У овом одељку ћемо изнети кратак преглед о томе како су постале и како су се развиле речне долине у Македонији и Старој Србији. При обради тога питања држаћемо се овог реда. Најпре ћемо изнети опште хидрографске прилике у Македонији и Старој Србији, па ћемо прећи на опште особине њихових долина. Затим ћемо прећи на ствари које

су специалне и карактеристичне за поједине реке и њихове долине. И на послетку ћемо изнети геолошку историју појединих долина, којом ћемо објаснити како су оне постале. Почећемо дакле од особина које се најпре виде и које су најинтересантније. Мислим да је овај начин излагања ових питања најзгоднији. А згодан ће бити нарочито сада, после ратова у којима су огромне масе нашег народа прошле кроз ове земље и упознале их у целини. Други део нашег народа, пратећи војна кретања, имао је непрестано географску карту пред очима, и тако су општа географска знања у нашем народу сада знатно проширена. Многим нашим бистријим војницима десило се оно што се дешавало многим путницима који су пропутовали велике области: они почињу географски проматрати. Чести су сада случајеви да и нестручна лица траже објашњења о интересантним географским појавама које су запазила на својим војним походима. Због тога ћемо ми почети с приказивањем оних појава које су највише уочљиве и које су најинтересантније.

а) **Речни и морски сливови.**

Реке Македоније и Старе Србије образују три морска и више речних сливова. Међу морским сливовима најважнији је слив Егејског Мора, који је велик 48.311 км.^{2}, и коме припада највећи део Македоније и Старе Србије. Главна река у сливу Егејског Мора је Вардар, чији слив је велик 27.925 км.^{2}, и који представља најважнију реку у унутрашњости целог Полуострва. Слив Црног Мора у Старој Србији велик је 13.698 км.^{2} У њему је највећи слив реке Мораве, која са својом површином од 8552 км.^{2} представља скоро две трећине целог црноморског слива. Све реке јадранског морског слива припадају сливу реке Дрима, који се дели на слив Белог Дрима (4.271 км.^{2}) и на слив Црног Дрима (3.367 км.^{2}). Поред ових остаје нам површина од 5.059 км.^{2},

коју сачињавају сливови појединих понорница и области без отока.

Развође између Егејског и Јадранског Мора има карактер нормалног развођа, јер се држи планинског венца који иде од Нередске Планине, на Перистер, Биглу, Пострањску Планину, Бистру и Шарпланину. Развође између егејског и црно-морског слива држи се у главном венца Шара—Црна Гора (Карадаг)—Рујан. Долином Лепенца област егејског слива прелази преко тога венца, улази у котлину Косова Поља, и ту, место нормалног развођа, настаје повија, развође у котлини. Сличан облик има развође на прешевској преседлини. Све реке Западне Македоније, изузевши области без отока (сливове језера Сариђола, Мале и Велике Преспе), затим уске области дримског слива, припадају сливу реке Вардара и Бистрице. Главне притоке Вардара у Западној Македонији су: Треска, Маркова Река, Бабуна, Црна Река, Кара Азмак. То су уједно и главне десне притоке Вардара. Леве притоке Вардара су: Лепенац, Пчиња са Кривом, Брегалница са Злетовском Реком и Кривом Лакавицом. Обичним разматрањем на карти види се да је слив Вардара нарочито простран у Западној Македонији. На левој страни Вардара његов слив је простран само у Скопској Старој Србији и Северо-источној Македонији, где сливовима Пчиње и Брегалнице достиже у правцу према истоку највише своје димензије. Међутим у јужном делу своје леве обале, Вардар знатно губи у величини свога слива, зато што се слив Струме, долином реке Струмице, дубоко увлачи према западу и допире у непосредну близину Вардарске Долине. Због тих прилика, Вардар на својој левој страни, од ушћа Брегалнице према југу, нема ниједне веће притоке. Кад се ове прилике посматрају с морфолошко-геолошке тачке гледишта, онда се може рећи да је Вардар успео да прошири свој слив свуда где се нису осећали нови утицаји који су настали постанком северног дела Егејског Мора. Пошто и Струмица припада сливу Егејског Мора, она је могла не само да се одржи

пред регресивном ерозијом Вардара, него чак је успевала и да местимице води с њим успешну борбу. Због таквих прилика, развође између Вардара и Струме представља веома извијугану криву линију која наличи на двоструко латинско слово S. Развође између Вардара и Струме иде најпре планинским венцем Осоговија-Малеш, где се слив Вардара примиче долини Струме на одстојање од 15 до 20 км. Вододелница, која је до јужних огранака Малеша ишла у правцу север-југ, одједном се повија у правац југоисток-северозапад, држи се неко време Пљачкавице, па од ње скреће поново југу и држи се у главном средокраће између Штипа и Радовишта. Одатле вододелница окреће поново на исток, јер Вардарева притока Крива Лакавица успева да се дубоко увуче у област Струме. На западу од вароши Струмице вододелница се држи повијарца Плауш планине и иде у главном паралелно с долином Вардара. Код вароши Струмице река Струма успева да се једним својим краком примакне врло близу до у долину Вардара, и ту се вододелница примиче долини Вардара на одстојање од 10 до 15 км.

б) **Неколико интересантних појава у речним долинама.**

Велике старосрбијанске и македонске реке одликују се тиме што многе од њих постају у пространим котлинама које су некада биле испуњене језерима. Тако, на пример, Вардар постаје у полошкој Котлини, Бели Дрим постаје и развија се у Метохији, највећи део Солунске Бистрице развија се у котлини некадашњег Елимејског Језера, а Црни Дрим постаје у Охридском Језеру. У овоме и у многим појавама виде се везе између негдашњих и данашњих језера и речних долина.

Друга општа појава је та што велика већина главних река тече у меридијанском правцу, и то у правцу север—југ, северозапад-југоисток, и обратно. Такав правац у главном имају ове реке: Вардар,

Црни Дрим, Струма, Места, Бистрица, Галик, Морава и многе њихове притоке. Од важности је да се истакне и то да ове реке не теку у истоме смеру и ако су истога правца. Већина река тече у правцу, од севера на југ или од северозапада на југоисток, али их има доста које теку и у обратном правцу то јест у правцу од југа на север и од југозапада на североисток. У томе се разликују реке Македоније и Старе Србије од река многих суседних области, нарочито Србије, Босне, Арбаније, у којима скоро све долине имају махом исти правац и све реке теку скоро у истом смеру. С том разликом у вези је и ова. У последњим областима правац речних долина упућен је у правцу пада појединих висинских целина; реке Србије, Босне, Северне Бугарске и Арбаније теку у правцу пада планина, а главна развођа држе се највиших планинских венаца који се налазе у њиховој позадини. У Македонији и Старој Србији планине ретко образују велике планинске венце, већ врло често представљају изоловане висинске целине, и због тога нису могле бити од таког утицаја на правац речних долина. Овде су обично велика тектонска улегнућа и тектонске низинске линије представљале области у којима су се скупљале воде малих река и образовале се веће реке. Оне су често образовале и првобитну речну базу одакле су реке уназад померале своја корита, засецале се у планине и планинске пречаге између појединих котлина. То померање речних долина у назад ишло је често тако далеко да су каткад бивале пресечене највише планине, а река је својим репом досегла у суседну котлину, у којој је све реке похватала и припојила их у се. Првобитно, река је била дакле присиљена да се држи правца великих тектонских улегнућа, којима је она могла најбрже и најлакше постићи главни циљ живота сваке појединe реке, то јест наћи свој излаз на морску обалу. Пошто су велике низинске линије предестиниране великим раседима, који су махом ишли у меридијанском правцу, разумљиво нам је зашто већина

речних долина у Западној и Средњој Македонији имају меридијански правац. Речне долине су појачале и олакшале проходност тектонских низинских линија и тиме знатно допринеле томе што су ове области нарочито проходне у меридијанском правцу.

Трећу важну особину чини сам облик речних долина, затим јачина и начин тока и рада речне воде. Велика већина река Македоније и Старе Србије имају *композитне* или *састављене долине*. Оне су састављене од низа котлинастих проширења која су међусобно везана долинским теснацима и клисурама. Овај облик речних долина условљен је нарочитим морфолошким развићем ових области, а на првом месту тим што су реке имале да се развијају у областима чије су основне пласгичке црте већ биле израђене, што су се дакле развијале у наслеђеној пластици, која се, као што смо раније истакли, одликовала изолованим пространим котлинама, које су биле постале дуж изукрштаних линија од раседа. Пошто је река имала готове низинске линије дуж којих је израђивала своје корито, и њен се главни морфолошки рад састојао у томе да повеже изолована котлинаста удубљења, да просече између њих пречаге и створи клисурасте долине.

Ко је посматрао једну већу македонску реку у целини, могао је опазити да често у њезину доњем току сретамо уске, клисурасте долине, које су пуне брзака и слапова, и због тога оне нису ни у најдоњем делу свог тока згодне за пловидбу. Исто тако, често у горњем току тих река нађу се пространа корита у којима реке теку споро и млитаво, правећи безброј завоја (меандера) и стварајући привремена језера, сталне мочари и баруштине. Најинтересантније је то што се таке разлике врло често опажају у једној истој реци и што се чак могу и више пута да понове у једној истој речној долини. Скоро се може рећи да река ове особине промени онолико пута кроз колико котлина и клисура прође у своме току. Јер готово у свакој већој котлини јаве се у већој мери особине доњег тока, а у свакој клисури особине горњег тока. Те су појаве важне дакле због

тога што оне особине које смо навикли да гледамо у доњем току река налазимо у горњем, и обратно.

С овим у вези су и оне интересантне везе између главних река и њихових притока. Долине многих, нарочито Вардарских притока, улазе у долину своје главне реке великим одсецима преко којих се речна вода обара у облику слапова и водопада. Долина главне реке често је превише дубока према долинама њених притока, које су према њој остале као висеће.

Све ове појаве могу се објаснити компликованом историјом и ненормалним развићем појединих речних система, и још недовољно израђеним речним долинама. Ниједна већа македонска река не представља једну морфолошку целину. Оне се ни у својој геолошкој прошлости нису развијале као једна целина. Првобитно није постојала једна река, већ више река, од којих се свака развијала у почетку као засебна целина или као део једног другог речног слива. Као таква, свака је имала своје нарочите доње ерозионе базе, које су у већини представљала огледала разних, махом изолованих језера. Постанком горњег дела Егејског Мора настала је живља ерозија, већина река упућена је у правцу према југу, према Егејском Мору, многе изоловане језерске котлине које су представљале доње базе старих река отворене су, њихову воду и цео слив наследила је и увукла у се нова река. Индивидуалне особине тих првобитних река наследиле су и нове реке, и тако су постале разлике у новој реци. Те разлике у долинама појединих река нису се све до сада могле одстранити, ни услед тога што многи локални и регионални тектонски покрети који су се вршили у доцнија геолошка времена знатно умножавају и појачавају те разлике. Њима се могу објаснити и онаке везе између неких главних река и њихових притока, нарочито у сливу Вардара. Услед нарочитих тектонских покрета на ушћу и у доњем току Вардара, последњи је тако јако удубио своје корито да су ушћа његових притока које су

раније биле у нивоу Вардарске Долине, остала висећи. Тим су настали слапови које на свом ушћу праве многе притоке Вардара. Многе притоке теже да ниво свог корита спусте до нивоа Вардара; то подешавање почне се најпре вршити на самоме ушћу, где притоке најпре и приме остале особине Вардара; од Вардарева ушћа те особине постепено се почну ширити уз корито притоке. На тај начин и слапови померају своје место уз корито притоке, при чему многи, путујући тако уз корито, за дуго остану у целости а многи се разбију у безброј мањих слапова, који могу бити у близини, и онда образују степеничасте слапове, или се могу међусобно удаљавати, и онда место једног слапа добивамо више слапова у једној речној долини.

У рекама Македоније и Старе Србије сретамо каткад појаве које изгледају нелогичне и необјашњиве, и које због тога што су ретке, и што се не подударају с приликама у нормалним речним долинама, сматрају се као природни куриозитети. Као такве сматрају се многобројне *йовије* на развођима појединих морских и речних сливова, многобројне чудновате окуке у речним долинама, случајеви *бифуркација*, и многе друге геоморфолошке појаве. У нормалним приликама, главна развођа су махом везана за поједине висинске целине, држе се махом главног повијарца кога планинског венца и гребена. И зато су ретке и необичне појаве кад се нађу развођа у долинама, на преседлинама или у котлинама. Така развођа зовемо *йовијама*. У Старој Србији имамо две повије, које су од великог значаја за саобраћај и природне везе између суседних области. То су прешевска и косовска повија, на развођу између Вардара и Мораве; на првој је вододелница између Моравице и Пчиње, а на другој између Неродимке, односно Лепенца, и Ситнице. Обе повије су од нарочита значаја за саобраћај, јер се преко њих из једног речног система прелази у други без већих теренских тешкоћа. На повијама су честе појаве бифуркације; то су случајеви у којима се вода

једне реке рачва у два крака, од којих један иде у реку једног речног система, а други у реку другог система. Повије настају махом на тај начин што су се садашње реке развијале и у назад померале дуж једне старије низинске линије, или што су обе зашле у долину једне друге реке и поделиле је међу собом, или на послетку на тај начин што је једна река померила у назад своје корито, пресекла првобитно развође и ушла у долину друге реке.

Посматрањем правца долина појединих македонских река, нарочито Вардаревих притока, опажа се да те реке чине често чудновата скретања из свог првобитног тока, тако да често у другом делу свога тока почну тећи у обратном правцу. У таким приликама реке праве оне чудновате окуке у правцу својих долина, чија се појава обично не подудара с висинским и теренским приликама. У Македонији честе су реке које у горњем делу свог тока теку у меридијанском правцу, држећи се правца тектонских низинских линија. Али оне одједанпут напуштају овај правац, скрећу на десно или на лево, често потпуно попречно на првобитни правац, и теку клисуром која сече велике планинске целине. Код оваких окука најчудноватије је то што се види да се првобитна низинска линија дуж које је река текла и даље у истом правцу и под истим приликама продужује, па се река ипак не држи те линије, већ скреће на десно или на лево, па се засеца у велике планине. Исто тако чудни су и они случајеви где река тече поред једне старије речне долине или поред какве друге низинске линије, па се ипак не држи готове и израђене долине, већ се засеца у планине и чврсте стене, у којима је морала много снаге потрошити док је издубила своју уску, кршевиту и ступњевиту долину.

Све ове појаве представљају важне проблеме у морфологији данашњих речних долина. Неки од тих проблема постали су, бар у извесној мери, јасни из досадашњих наших излагања. Остале појаве биће јасне из следећих излагања, у којима ће бити у

кратким цртама представљени постанак и развиће најважнијих речних долина.

в) **Историја развитка речних долина.**

α) Трагови најстаријих речних долина.

На основу данашњих морфолошких елемената, тешко је створити слику о оној пластици какву је имала родопска маса пре но што је разорена тектонским процесима и пре но што су у њој постале котлине. Међу данашњим морфолошким облицима, мало их је за које се може рећи да потичу из времена пре постанка котлина. Чини се да се то може с већом сигурношћу рећи једино за неке високе преседлине које се јављају између појединих котлина, и за високе долинске подове изнад неких клисура. Њиховим детаљним испитивањем, професор Цвијић је утврдио да те преседлине и долински подови представљају комаде речних долина које су егзистирале у времену пре образовања котлина, и које су процесом раседања и стварања котлина биле искидане и уништене. Ти остатци од упропашћених речних долина веома су пространи, у попречном профилу показују ону симетрију коју имају све нормалне речне долине, и на послетку на неким је нађен стари речни шљунак, а на неким наизменично речни и језерски. Тиме је њихово порекло несумњиво утврђено. За котлине које су постале раседањем коре земаљске у свима језицима узет је немачки назив *грабен;* ове речне долине које су старије од котлина назване су *прегрaбенским долинама*, пошто су постојале пре но што су постале котлине.

Трагова од преграбенских долина имамо две врсте. Једни представљају високе преседлине између појединих котлина, које се дижу високо изнад највишег стања Егејског Језера. Знатан део преседлина које се налазе на висинама изнад 800 м. представљају остатке од преграбенских речних долина. У њих, од кад су уништене, није никад улазила речна ни језерска вода. Оне представљају умртвљену долинску

парчад, остатке од искомаданих речних долина који су остали на свом првобитном положају, док су други њихови делови процесом раседања били откинути и за неколике хиљаде метара спуштени у дубину, где се, покривени великим масама језерског и речног шљунка, сада крију дубоко испод дна котлина. Као најдубљи усеци у планинским пречагама између појединих котлина, они су од увек били од највећег значаја за саобраћај, и били су од великог утицаја на положај и развиће неких вароши. Као најтипичнији представници таких преграбенских долина су ове преседлине: Ђават између Пелагоније и Преспанског Језера, Присат између прилепске котлине и Вардарских жупа Бабуне, Хаса и Клепе, Плетвар између прилепске и рајачко-тиквешке котлине, Превтис између корчанске и преспанске котлине и буковска преседлина између преспанске и охридске котлине. Ђаватска преседлина пружа се од битољске котлине до Ресна, састављена је од три разне партије, од којих је највиша она код села Магарева где је широка 1 до 1½ километар. Чини се да она представља остатак од једне долине, која је ишла далеко на југ до данашње солунске равнице. Као даљни њени трагови можда могу се сматрати преседлине Кизли-Дервент, између битољске котлине и Островског Језера и Мухаремска удолина између Островског Језера и Солунске Равнице. Последње две биле су доцније претворене у језероузине, па су ударном снагом језерских таласа и таложењем језерских седимената биле знатно деформисане Ипак се њихов првобитни долински карактер знатно очувао. Плетвар и Присад представљају комаде од првобитног корита Плетварске и Прилепске Реке, које су пре развића Вардарске Долине из горњих области река Бабуне и Рајца текле у правцу данашње прилепске котлине. Њихови трагови виде се и данас као зарези и подови који се у продужењу плетварске и присадске преседлине виде на ивицама и по странама прилепске котлине. Ове реке су пропале у борби с Вардаревим

притокама Бабуном и Рајцем, које су помериле своја корита у назад, зашле у изворну област Прилепске и Плетварске Реке, отеле им многобројне изворе и воду, и тако их обезглавиле, услед чега су оне закржљавиле, слично као што човечје тело почне да кржљави и вене кад му се одузме много крви. О овој интересантној борби која се у дилувиуму развила између Вардарских притока и других македонских река, о разним облицима те борбе и о њеним главним узроцима, говорићемо опширније кад будемо говорили о геолошкој историји Вардара.

Другу групу преграбенских долина чине оне долине које су биле тако ниске да је при највишим језерским стањима у њих ушла језерска вода, и које су дуго времена представљале језероузине. У неким од њих, пошто се оцедило језеро, развиле су се реке, чије долине данас представљају дубоке и тесне клисуре, чији је облик и начин постанка представљао један од оних научних географских проблема о којима се много дискутовало, о којима постоји много теорија и хипотеза, и које су објашњене тек оваквим детаљним студијама какве је проф Цвијић вршио на Балканском Полуострву. Дно таквих старих долина сачувано је у облику већих и мањих комада, покривених наизменичним слојевима језерског песка и речног шљунка, који се констатују високо изнад дна данашњих клисура, и који праћени и испитивани на великим даљинама, дају слику пространих, благо нагнутих речних долина. Такве речне долине обично су шире и пространије од оних старих речних долина које нису никако биле претворене у језероузине. Такви су комади старих долина онај изнад села Караџалара, између еордејске и елимејске котлине, Кизли-Дервент, између битољске котлине и Островског Језера, затим мухаремска и владовско-воденска удољина.

Оваку и слично компликовану историју и пластику имају све веће и дубље клисуре Балканског Полуострва. Њихово првобитно порекло може бити различито, али је за њихов данашњи облик најваж-

није то што су све у извесна геолошка времена представљале језероузине, и што су им више партије израђене ударањем језерских таласа. Таквог порекла скоро су све веће клисуре Балканског Полуострва, између којих су најпознатије и најбоље испитане: Ђердап на Дунаву, Качаничка Клисура, Грделичка Клисура, затим многобројне мање клисуре у долини Мораве, Вардара, у рекама Јужне Македоније и Тесалије.

в) Постанак Вардара и његова речног слива.

Вардарска долина састављена је од низа пространих котлина, које су међусобно везане тесним и дубоким клисурама. Вардар извире испод Шаре, у селу Врутоку, па протиче кроз котлину Полог, која је дуга 45 до 50 километара. Од извора до клисуре Дервена тече у правцу са југозапада на североисток. У клисури Дервену прави оштру окуку и савија најпре у правац северозапад-југоисток, затим у правац запад-исток, и поново у правац северозапад-југоисток, и север-југ. Последња два правца, с мањим изменама, остају све до његова морског ушћа. Клисура Дервен, која раставља полошку од Скопске котлине, дуга је 17—20 км. Од ушћа Треске до Катлановског Блата тече кроз скопску котлину. Од ушћа Пчиње до Башина Села настаје Таорска Клисура, дуга 4 до 5 км. Од Велешке Клисуре до Демир Капије Вардар протиче кроз котлину Тиквеш, која је дуга око 50, а широка око 40 км. Демир Капија је највећа Вардарска клисура. Од демир-капијске до струмичке железничке станице дуга је око 19 км., а саставља тиквешку и ђевђелијско-бојмијску котлину. Последња котлина широка је 5 до 6 км., а дугачка око 30. Има изглед проширене речне долине. Између ње и Солунске Кампање Вардар пролази кроз Цигањску Клисуру, која је дуга 10 км., а дубока 100 до 150 м. Као што се види, долина Вардара састављена је од пет великих котлина, исто толиког броја већих клисура, и од знатног броја

мањих долинских проширења клисурастих усека, између којих Вардар прави многобројне окуке и завоје.

За историју Вардара од највеће важности је да се истакне то да су све ове котлине у разна геолошка времена биле испуњене језерима. Та језера су првобитно представљала делове Егејског Језера. Доцније су она претворена у самосталне језерске басене. Да ли су ти басени били међусобно везани језероузинама и отокама, као што су били многи у Јужној Македонији, није довољно јасно. Вардар се почео развијати тек кад је велико Егејско Језеро разбијено у мање басене. Видели смо да је у данашњем доњем сливу Вардара било развијено Аксијско Језеро, које се последње издвојило од осталих делова Егејског Језера, и које је захватало данашњи Солунски Залив и Солунску Кампању и пружало се на север до данашњег Аржанског Језера и Цигањске Клисуре. Најдаље се одржало у вези са Стримонским (струмичким) и мигдонајским (ајвасилско-бешичним) Језером. Везе су прекинуте услед сплашњавања воде у сва три језера. Кад је огледало Аксијског Језера спало до данашње надморске висине од 250 м., оно је почело постајати самостално језеро. О старости Аксијског Језера зна се то да је оно постајало за време леденог доба и после њега. Дакле постајало је у време када се први пут јављају на земаљској површини трагови људског живота. Први људи јавили су се дакле на земљи када није било Вардарске Долине оваке какве је данас. Аксијско Језеро не би могло опстати да је његов оквир према Егејском Мору био овако отворен као што је отворена данашња Солунска Кампања према Солунском Заливу. Јужни оквир Аксијског Језера, који се јамачно и раније почео спуштати, спустио се потпуно и ишчезао после дилувиума. Кад се спустио тај оквир, Аксијско Језеро је отекло. Али се доцније Егејско Море излило по данашњој Солунској Кампањи, па се доцније постепено повукло.

Вардарска долина почела се интензивније развијати тек од како је ишчезло Аксијско Језеро и кад

се Егејско Море повукло из Солунске Кампање. У Солунској Кампањи при крају дилувиума јавише се многи раседи, који се међусобно изукрсташе. Већи део земљишта који обухватише ти раседи потону.

Реке које су се уливале у Аксијско Језеро и у Солунски Залив Егејског Мора, после исушивања Аксијског Језера и повлачења Солунског Залива, бише продужене. У томе продуживању оне почеше тећи по дну бившег језера. Њихово корито се дакле на тај начин спустило. Чим се спустило и продужило корито, река је добила већи пад и речна вода је почела брже тећи и јаче усецати се у дотадашње корито, које је од новог корита било знатно више. Такве промене извршене су и на Вардару, који се уливао у Аксијско Језеро. Он је почео да удубљује своју долину и да је помера у назад. Најпре се спустио у Цигањској Клисури, па је своје корито продужио кроз бојмиско-ђевђелијску котлину. Тим продуживањем у назад усекао се у пречагу која је растављала бојмијско-ђевђелијску и тиквешку котлину, а тим усецањем постала је данашња Демир Капија. На тај начин Вардар је у се примио сву воду из тиквешког језера и из оних река које су се уливале у тиквешко језеро. На тај начин Вардар се знатно обогатио водом. Његова снага тиме је постајала већа, и он је развио још већу делатност. Јер зна се да се јачина и снага једне реке мери по множини њене воде и по брзини с којом отиче. На сличан начин Вардар је и даље на север продужавао своје корито, засецао се у пречаге које су постојале између појединих котлина, залазио у појединa језера, примао њихову воду у се, и тако се све више богатио водом и снажио се.

Оне реке које су се раније уливале у бојмијско, тиквешко, скопско и полошко језеро, постале су притоке Вардара. Кад је Вардар зашао у те котлине, он је оцедио воду њихових језера. Језерске притоке су почеле да теку по дну старог језера и оне су на тај начин добиле стрмији пад и почеле су брже

тећи, исто онако као што је и Вардар почео брже тећи кад се исушило Аксијско Језеро, и када се његова долина спустила на дно Аксијског Језера. Због тога су се и нове Вардарске притоке почеле јаче усецати у дотадашње своје корито и све више га у назад померати. Све Вардарске притоке у то доба имале су ову заједничку и општу особину: све су се дубоко усецале у дотадашње корито и померале су се у назад. Нарочито је било важно померање у назад. Тим померањем реке су засецале у своју изворну област и у своја развођа. Оно је често вршено тако интенсивно да су многе реке просекле своја развођа, прешле преко њих, и ушле у области и сливове других река. Овде имамо дакле оне интересантне примере борбе између појединих река. Вардарске притоке, услед велике брзине свог тока и с огромном количином воде, одликовале су се и већом снагом, и оне су односиле победу у борби са рекама других сливова. У тој борби многе реке из других сливова погубиле су своје изворне области, и горње делове својих долина, а оне су остале са самим доњим својим током. Вардарске притоке су се засекле у њихову област, пресекле су њихову долину, и сву воду из њихових извора окренуле у своја корита. Такве реке које су подлегле у тој величанственој борби, нису изгубиле живот, али су изгубиле своју воду, изгубиле су своју крв и своју снагу. И оне изгледају изанђале и дотрајале. О њиховој негдашњој величини сведоче њихова пространа корита, а њихову садашњу слабост представљају мали водени млазеви који теку кроз та пространа корита. Одмах се види да за тако мале реке не пристају тако пространа корита. Те реке наличе на мршаве људе који се обуку у одело крупних људи. Њихова судбина слична је судбини људског тела кад му се одузму велике количине крви. Оне вену и спремају се да потпуно пресахну.

Изнећемо неколико примера о тој интересантној борби која је вођена на негдашњем развођу које је одвајало слив Вардара и других македонских

река. Ти примери интересантни су и као природни куриозитети и као документи о томе како је постао данашњи слив Вардара. Најпре ћемо прећи на *Црну Реку* и на историју њена развића. Она и по дужини своје долине и по величини свог слива представља највећу притоку Вардара. У њеној долини издвајају се два дела, који се међу собом састају у једној врло оштрој окуци. Горњи ток Црне представља долина која иде кроз Железник (Демир Хисар) и Битољску Котлину до Скочивирске Клисуре. У томе делу Црна Река тече махом у правцу са севера на југ. Други део представља њена долина од Скочивирске Клисуре до ушћа у Вардар. У томе делу тече река скоро у правцу са југа на север; тече дакле у правцу који је супротан првоме. Оба се дела на лакат састају и иду у правцима који су паралелни. И најобичнији посматрач кад посматра ово мењање правца поставиће питање: зашто река тако оштро мења правац свога тока. Ако на приложеној карти проматрамо долину Црне Реке, видећемо и ову ствар, која исто тако изгледа чудновата и необјашњива. Она тече кроз Битољску Котлину, чије је дно високо око 600 м., и засеца се у планине које су високе преко 2000 м. Та појава нам постаје још чудноватија кад из карте видимо да је река имала много ниже земљиште и много повољније услове да отече према Островском Језеру, у правцу старе језероузине Кизли Дервент. После тога долазе и многи необични облици у њеној долини. У Железнику и Битољској Котлини има равно, до 1 км широко дно, благе стране и тече споро, а у Морихову и Тиквешу, нарочито у првом, има дубоко и тесно дно, тече брзо, с много брзака и водопада. Она дакле у горњем току има оне особине које се у другим рекама виде махом у доњем току, а у доњем току има особине горњег тока.

Све те појаве које изгледају и необичне и ретке, може објаснити историја њена развитка. Испитивањем те историје утврђено је ово. У неогену је постојала једна река која је текла кроз Железник

и уливала се у велико Пелагонијско Језеро. Последње је било у вези с Еордејским Језером преко преседлине Кизли Дервен. У исто време постојала је и друга река која је ишла кроз Морихово и уливала се у тиквешко језеро. Данашње Скочивирске Клисуре у то време није било, него је ту било развође између тиквешког и пелагонијског језера. Стара долина Црне Реке у њену данашњем делу од Морихова до ушћа у Вардар била је много виша и пространија од њена данашњег корита. Трагови тога старијег корита могу се и данас пратити кроз Морихово све до Скочивирске Клисуре. Пред њом их сасвим нестаје. Значи да је стара река допирала само до Скочивирске Клисуре. Када је Вардар померањем своје долине у назад допро до у басен старог тиквешког језера и исушио га, долина мориховске Црне одједном добила је на своме дотадашњем ушћу стрменит пад, и она се почела уливати у долину Вардара, која је била много дубља. Почела је тећи великом брзином, и зато се почела јако удубљивати. И она је почела засецати се у скочивирско развође, пресекла га је, ушла је у битољску котлину и начела битољско или пелагонијско језеро, које је најпре изгубило везу с Островским Језером, па је после долином Црне у Вардар потпуно отекло. Онај део Црне који је текао кроз Железник најпре је лутао по оцеђеној битољској котлини, док и њега мориховска Црна није ухватила, увукла га у своје корито, и његову воду одвела у Вардар. Ето тако је постала она окука код Скочивира и све оне остале појаве које нам изгледају чудне и нелогичне.

Слична борба водила се и на развођу које раставља сливове Прилепске и Плетварске Реке с једне стране, и Бабуне и Рајца с друге стране. Прилепска и Плетварска Река уливају се у Битољској Котлини у Црну, Бабуна се непосредно улива у Вардар, а Рајац у Црну Реку, и то у њену доњем току. Кад посматрамо долине првих двеју река, видимо ове њихове особине: долине су простране, а реке не-

знатне. Идући уз долину, ми у њеној изворној области не налазимо оних затворених, округластих удубљења која наличе на челенке[1]. У горњем свом току реке изгледају као одсечене, јер су у залеђу отворене. Кад се иде уз долину Рајца у правцу према Плетварској Преседлини, види се, у висини од 250 м. изнад данашњег речног корита, једно старије речно корито, које је нагнуто супротно правцу у коме пада долина Рајца. Кад пређемо Плетварску Преседлину, то старо корито видећемо и по ивицама Прилепске Котлине. Овде је то корито нагнуто у правцу у коме тече Плетварска Река. По овоме старом кориту види се да је у ранија времена текла једна река из горње области Рајца у правцу Прилепске Котлине. Најбоље очуван комад те долине је сама Плетварска Преседлина. Из овога се види да развође између Плетварске Реке и Рајца није било увек на Плетварској Преседлини већ много даље у горњем делу данашњег Рајца. То развође било је најмање 4 до 5 км. источније од данашњег. Из овога свега види се да је Плетварска Река изгубила свој горњи ток, зато што јој га је преотео Рајац.

Сличне су појаве констатоване и на развођу између Прилепске Реке и Бабуне, односно њене притоке Изворштице. На њихову развођу најважнију тачку представља преседлина Присад. Овај има изглед широка седла које се одликује пространим равним дном које чини утисак неке старе долине. У правцу према Изворштици спушта се стрмо, и рашчлањен је многим долинама, а према Прилепци има врло благ нагиб. У правцу према Прилепу испод Самовилца до Маркових Кула благо се спушта под који се опажа с обе стране Прилепске Реке и који изгледа као да представља продужење равнога присадског дна. Тај под је местимице посут старим речним облуцима, међу којима превлађују облуци кварца. Местимице налази се на том поду сиви песак,

[1] Изворне речне области које имају такав облик називају се изворне челенке.

модрикаста и жућкаста глина, а преко ових је посут речни шљунак с масом облутака од кварца и од кристаластих шкриљаца. Овај материјал несумњиво казује да је овим подом текла вода, и да он представља остатак негдашњег речног корита.

И за Прилепку и за Плетварску Реку карактеристично је то што ни једна ни друга немају изворне челенке, што им развође представљају преседлине, и што обе представљају мале речице с незнатним воденим млазевима, а теку у пространом кориту. Величина корита не одговара никако величини реке, тако да постаје несумњиво да данашње реке нису могле направити ово корито. Оне су га направиле онда кад су располагале већом масом воде и кад су имале своје изворне челенке. Према описаним приликама несумњиво је да је и Прилепка некада била много дужа, и да је њена долина била скраћена због тога што је Изворштица ушла у њен горњи ток, отела јој изворну челенку, пресекла је и скратила. Несумњиво да Изворштица располаже већом снагом и да има живљу ерозију но Прилепка. То је дошло услед тога што у области Бабуне пада више атмосферских талога (кише и снега) но у области Прилепке; затим што је Бабуна ближе долини Вардара, и што се непосредно улива у Вардар. Видели смо већ како је јаче удубљивање долине Вардара пренесено и на његове притоке, које су због тога почеле још јаче дупсти своје корито и продужавати га у назад.

Исти таки процеси извршени су на развођу Меглешнице и Црне Реке. Притоке Меглешнице, које се зову Кукавица и Витли, пробиле су орографско било мориховско-мегленских планина, зашле су у Морихово, и засекле се међу изворне краке Порске и Мадемске Реке, које се уливају у Црну. Пошто и Меглешница и Црна припадају сливу Вардара, тешко је било објаснити како се слив Меглешнице могао развити на штету слива Црне Реке. Засада се та појава објашњава овако. Мегленска страна мориховско-мегленског развођа ближа је Солунској

Кампањи, у којој су, као што смо видели, у најновије геолошко време извршена велика стропоштавања земљишта. Улазећи непосредно у Солунску Кампању, Меглешница је пре осетила последице тога стропоштавања но Црна, која се улива у Вардар, и која је те последице могла осетити тек посредно преко Вардара.

На сличне процесе може се свести и скретање Големе Реке код Куманова, где она оштром окуком скреће према југоистоку, и тече клисуром у Пчињу. Старо корито Големе којим је она текла према Вардару види се и сада. То је оно пространо корито којим тече плитка и трома Хаџаларска Река, која нема ни толико снаге да дође до Вардара, већ се изгуби у блатиштима Скопске Котлине. Долина Хаџаларске Реке представља доњи део некадашње Големе Реке кад се ова уливала непосредно у Вардар и кад није представљала притоку Пчиње.

Из овога свега види се да је слив Вардара првобитно био много ужи. Његова западна граница ишла је од Морихова на северну област Рајца и Бабуне, одакле се пружала даље према Голешници и данашњој долини Треске. Од те првобитне вододелнице његов се слив према западу проширио на просторију која је широка педесет до шесет километара, а дугачка двапута толико. Као последица овога ширења Вардарског слива било је то што су се исушила сва она језера у која је Вардар ушао ма и једном својом притоком. Остала су дакле само она језера до којих није допрла ниједна притока Вардара.

г) Постанак неких виших површи.

Ко пажљиво чита наша излагања, може опазити да смо до сада највећу пажњу обраћали на пластичке појаве које се налазе на висинама испод 800 метара апсолутне висине. Сада треба да видимо како изгледају они делови земљишта који се налазе на висинама изнад 800 м. висине. Ко се пео

на коју македонску планину могао је опазити ово. Кад се из неке котлине или речне долине пењемо на планину, идемо уз планинске падине које су обично стрмените. За те падине видели смо да оне могу бити изломљене у више подова, а могу имати и облик високог стеновитог зида. Кад се попнемо на планину, ми видимо да планина у својим највишим партијама има облик простране заравни која се пружа по неколико километара, и која је обрасла сочном травом, а ређе шумом. У већини македонских и старосрбијанских планина нема оних дугих и уских планинских повијараца и гребена које налазимо на врховима скоро свију динарских и грчко-арбанских планина. Повијарци и највише партије македонских планина изгледају као да су озго зарубљене и исечене. Оне се састоје од заравњених површи које су на све стране отворене, према ближим котлинама обично изерене, или су сведене у облику веома благих кубета. Из тих благо сведених, незнатно изерених и таласастих заравни дижу се мања узвишења која својом висином много не одскачу од своје ближе околине. Те високе површи у многоме наличе на оне језерске заравни које се јављају на висинама испод 800 м. Али на овим површинама нема језерског шљунка и песка, нити каквих других језерских трагова. Постављено је питање: како су постале те површи?

Има једна научна теорија која објашњава постанак ових површи. По тој теорији ове површи су постале дејством текућих вода. Морфолошки рад текућих вода врши се овако. Замислимо једну младу планину која настаје набирањем и издизањем коре земаљске или моменталним изливањем вулканских маса. Кад на ту планину падне прва киша, снег или лед, један део њихове воде упиће се у земљу, а други ће потећи низ планинске падине. Вода што отиче низ планину издубиће на планини мале жлебове, који ће постајати све дубљи и све шири што више се спуштамо низ планину. Ближи жлебови ће се скупљати, састајати и своју воду сносити у

један жлеб који ће бити свима заједнички и већи од сваког од њих. На подножју планине ти ће жлебови представљати већ мале потоке и реке. Када идемо уз те потоке, видећемо да се све више рачвају и да све мањи бивају. Ако дуже времена посматрамо један од оних мањих жлебова, ми ћемо видети да се они после сваке кише све више удубљују, и да њихова вода односи све више земље и камења. Текућа вода на тај начин разноси и разорава планину. У томе је помажу и многи други природни фактори. На првом месту промене у топлоти ваздуха. Услед јачег загревања по дану и хлађења по ноћи, стена мора да проширује и да стеже своју запремину. Пошто стене нису еластичне, оне се при томе стезању распрскавају и распадају. Идући низ планину, река се срета са многим комадима од распаднутих стена. Теже комаде река из почетка обилази, а мање носи собом. Ови одломљени комади стена служе реци као нека врста тврдог оруђа којим она дубе и проширује своје корито. Текући у облику брзака и слапова, речна вода удара овим стенама о своје дно и разорава га. Обилазећи око оних крупнијих стена, река односи око њих ситније камење и ону земљу на којој оне леже. Она постепено исплаче сав онај материјал с којим су те стене подупрте. Кад им тако однесе основу, стене губе равнотежу и саме се скотрљају низа страну. Што дуже траје овај рад речне воде, она ће своје корито све више удубљивати, а планину све више разносити. Многе су планине на овај начин биле речном водом разнесене и скоро сравњене с морском површином.

Али да би речна вода потпуно разнела планину, потребно је да се планина никако не издиже и да се морско огледало никако не спушта. Морско огледало и надморска висина планине представљају две најважније тачке у свакој речној долини. Живот сваке реке почиње на врху планине а свршава се на обали морској. Што се више планина уздиже изнад морског огледала, тим је и пад речног корита

већи. А што речно корито има већи пад и што је у опште стрмије, речна вода брже тече и јаче удара у дно и бокове свога корита, и она ће га све више проширивати и удубљивати. Ако тако река ради на стотине хиљада година, она ће успети да разнесе целу планину. Али све што река више разорава и разноси планину, пад њена корита постаје све мањи, река све спорије тече и бива све мање способна да се усеца и да носи свој материјал. Ако мало детаљније посматрамо рад једне таке старе реке, ми ћемо видети ово. У њену доњем току долина јој је пространа, плитка и засута шљунком и песком. Река по њој тромо иде, и свој ток често помера сад на десну сад на леву страну. Онај материјал што га је снела с планине оставља у свом кориту. Око те реке десно и лево шири се таласаста зараван, у којој се не виде развођа између појединих река, и у којој су већа узвишења врло ретка. У горњем току река је још брза, долина јој је још доста дубока, река још разорава и разноси планину, али тај материјал не може да снесе до на морску обалу. Ако дуже времена потраје овако стање, река у свом доњем току засуће своју долину материјалом, помераће се све према боковима, и тако ће уравнити велике просторије. У таким случајевима обично се разбије у више рукава, отока и меандера, који постепено изгубе везу с реком, и од њих постају устајале воде или мртвице.

С једне планине обично тече више река; оне је све разоравају, и све скупа стварају оваке заравни као што су врхови македонских планина.

Али сада настаје ово питање. Из досадашњег излагања види се да таке заравни постају на малим висинама, на којима река има веома благ пад, и где је њен рад незнатан. Ако је тако, онда како су постале ове површи на повијарцима македонских планина који се налазе на планинама од преко 2000 м. надморске висине? На то питање дајемо овај одговор. Из геолошке прошлости знамо да су планине родопске масе у архаику набране, и да су кроз цео

мезозоик меровале. То време, које износи на милионе година, било је довољно да разори и разнесе планине родопског система. Има знакова по којима се може закључити да су планине родопског система при крају биле скоро сасвим разорене и разнесене. С дотадашњим планинама десило се слично као кад се сасече једно дрво и од њега остану само трупине. И од планина родопског система остале су биле саме трупине.

Али у олигоцену настаје поново издизање планина родопског система. Изгледа да су многе планине за време тога издизања или нешто доцније испрскале, па су се једне партије издигле у висину, а друге су се стропоштале у дубину. Те издигнуте партије од некадашњих планинских трупина сачуване су у оним високим површима које се јављају на висинама изнад 800 м. и на повијарцима планина. Чини се да су површи при томе издизању већином само изерене или благо сведене. Једино је површ која је била на месту данашњег Олимпа сведена у облику облог кубета. Тим кружним издизањем постао је данашњи Олимп. Друге планине, као на пример Јужни Карпати и планине Североисточне Србије, биле су набране, и негдашња површ добила је таласаст облик.

Ето на тај начин се објашњава постанак високих површи и заравњених планинских повијараца у планинама Македоније и Старе Србије. Треба додати да су пре овако објашњаване и оне површи што се налазе испод 800 м. висине. Г. Цвијићу је пошло за руком да докаже да те површи представљају дна старих језера. За површи изнад те висине није се још могло то доказати. Горње објашњење које смо дали за постанак високих површи почело је да стиче озбиљне своје противнике, на првом месту Г. Цвијића, који ће га можда донекле и изменити. Та научна полемика може бити интересантна само за стручњаке. И због тога у њу овде нећемо улазити.

III Велика језера у Новој Србији.

Њихове физичке особине.

Велика језера на Балканском Полуострву су ограничена на Јужну Македонију. На простору од Охридског и Преспанског језера на западу, до Сереза на истоку, и до 41° северне географске ширине, поређано је 19 језера. Сва та језера налазе се у великим котлинама које су већином постале саломом. Већи део тих језера представља преостатке од негдашњег Егејског Језера, а само за један део њих (Охридско, Преспанско и Мало) није се могло доказати да су била у вези с Егејским Језером. Међутим несумњиво је да су и она постојала у време Егејскога Језера.

Значајан је распоред и географски положај ових језера. Највећа европска језера, не рачунајући у то лимане и друга прибрежна морска језера, могу се поделити на три групе, и то на: северна европска језера, алпијска језера, и јужно-македонска језера. Најсидлерско и Блатно Језеро у Мађарској изузимају се као плитка језера. Прва група језера везана је за област велике северне глацијације. Познато је да је у дилувиуму била под ледом сва Северна Европа, од леденог пола до линије која иде од Лондона на Дрезден, Лавов, Кијев и Казан. Та глацијација оставила је иза себе огромне масе стена, глацијалног шљунка, песка и муља који данас покривају земљиште Северне Европе. Пошто је растопљен лед велике северне глацијације, иза њих су остала и велика северноевропска језера. Друга област великих европских језера су језера у Алпима и њиховој најближој околини. Она су везана за област негдашњих и данашњих алпијских глечера.

Апстрахујући мала планинска, речна и обалска, поглавито лиманска језера, може се рећи да од поменуте јужне границе северне глацијације до Егејског Мора нема тако великих језера као што су наша јужно-македонска језера.

За положај ових језера важно је то што су

поређана око северног басена Егејског Мора. Кад пређемо на малоазијску страну Егејског Језера, наилазимо на другу групу језера, и то малоазијска језера. Она с македонским језерима чине појас језера која су распоређена око Егејског Мора, и зато њихову област као целину можемо назвати *егејском језерском зоном.*

Противно алпијским и северноевропским језерима, јужно македонска језера нису везана за појаву глечера на Балканском Полуострву, и њихов постанак нема везе са глацијалном епохом. Њихове опште особине су ове: прво, налазе се у области најмлађих тектонских салома на Балканском Полуострву; друго, заузимају дна најмлађих македонских котлина, и треће, велика већина њих, као што смо видели, представљају остатке од негдашњег Егејског Језера, које је постојало на негдашњем великом егејском копну, и које се распростирало дубоко до у област данашњег Егејског Мора и до Мале Азије.

Најзнатније од свих је Охридско Језеро, које је велико око 270, км^2 дубоко 286 м., и које је најдубље од свих. Највеће је Преспанско Језеро, које је велико око 288 км.^{2} а дубоко 54 м. Његов је део и Мало Језеро, које је велико 52 км^2. Јужно од ових је Маличко Језеро, а много даље на југу Костурско Језеро. На истоку од Преспанског Језера има у пространој котлини која се зове Сариђол четири језера: Островско, Петрско, Зазерци и Врапничко. Међу њима Островско је највеће и најдубље; оно је велико око 77 км.^{2} а дубоко 62 м. У Солунској Кампањи и на њену источном ободу има четири мања и плића језера: Пазарско, Ржан или Арман и Тузлуђол. Источно од Солуна у котлини Лазгазе има два језера: Ајвасилско и Бешичко. На послетку, у дојранско-сереској котлини има три језера: Дојранско, Бутковско и Тахинско.

Ми ћемо овде приказати физичке особине само оних великих језера која су припала Новој Србији.

1. Охридско Језеро.

Налази се у пространој и дубокој котлини правца север-југ која се спустила између Галичице на истоку и Мокрањске Планине на западу. Дугачко је 30 км, широко 13 км, велико 270 км.^{2}, дубоко 286 м, а налази се на висини од 690 м. По величини заузима друго, а по дубини прво место међу свима балканским језерима. У целој Европи има само седам језера која су дубља од Охридског. Највећа удубљења налазе се у централном делу његова дна. Највећу количину воде добива из извора који избијају или на језерским обалама или на његову дну. Вода тих извора је бистра и у сва годишња времена има сталну температуру од 9^0 до 11^{0}C. Главни извори избијају на јужној и источној обали. На јужној обали најјачи извори су светонаумски, душемишки и врела под Краспом. Први је најјачи и избацује око 40 кубичних метара воде у секунди. Подводне изворе мештани зову „вирчета". Од њих су најзнатнија: Калишко Вирче, Линско Вирче и Студенче. Вода Охридског Језера дакле је потпуно изворска. Врела на његовој јужној обали потичу несумњиво из подземне отоке Преспанског Језера, које је високо 906 м., и удаљено 16 километара. Ова чиста изворска вода је од великог значаја за физичке особине језерске воде. Због ње је, у главном, вода Охридског Језера необично бистра и провидна. За време мирних и ведрих дана та провидност износи од 12·4 м. до 16·2 м. Охридско Језеро се никад не мрзне, а температура његове воде никад не пада испод + 4^{0}C. Та температура у свима дубинама није иста.

На дубинама до 30 метара, температура воде је опала споро и равномерно, свега за 2.4^0 C или 0·08^{0}C за један метар. Од 30 до 35 м. температура је опала за 1.6^{0}C, а од 35 до 40 м. са 2.4^{0}C. од 40 до 45 за 2^{0}C., од 45 до 50 за 0.8^{0}C, а између 50 и 60 м. за 2·2^{0}C. Према томе температура је најјаче опала на дубини од 35 до 45 м., и то за 4·4^{0}C или

за 0.44^{0}C за 1 м. дубине. После тога има малих прекида на дубинама од 45 до 50 м., а од 50 до 60 поново се јавља брже опадање, и то за 0·22^{0}C на 1 м. Од 60 до 70 м. опада за 1 м. 0·14^{0}C, а од 70 м. до 220 м. температура опада на сваки метар дубине за 0·018^{0}C. Кад ове промене у температури проматрамо у правцу одоздо према горе, онда видимо да температура нагло скаче на два места, и то најпре на дубинама од 60 до 50 м., а затим на дубинама од 45 до 35 м. Прво повећавање температуре зваћемо споредни или доњи температурни скок, а друго горњи или главни температурни скок. Воду коју добива из оних многобројних извора, Охридско Језеро губи на два начина, и то испаравањем и отоком код Струге, која се зове Струшки или Црни Дрим. Испод вароши Струге Црни Дрим подивља и разбија се у безброј рукаваца и кракова, од којих се један натраг враћа језеру и губи се у млаквама.

Има знакова из којих се може са сигурношћу закључити да је огледало Охридског Језера у деветнаестом веку знатно нарасло, што се види по многобројним калдрмисаним путевима, њивама и кућама које се запажају у појединим прибрежним партијама, затим што сви мештани тврде да је језерско огледало за последњих седамдесет до осамдесет година порасло за 5 м. То донекле потврђује и познати писац Хан, који се год. 1863 бавио у Охриду. Дакле и овде имамо скоро сличну појаву која је опажена и на Скадарском Блату. Највероватније је да су те промене језерског огледала проузроковане климским променама. Али ће свакако бити од утицаја и оне појаве које наводи и Коста Групчевић: Дримова отока код Струге засипа се песком који наносе високи таласи јужнога ветра. До пре 80 до 90 година морала су три села да чисте то ушће. Они су га чистили на тај начин што су сваке јесени нагонили биволе да прођу Дримом од Струге до Дабовјанске Клисуре. То је чишћење сада престало, и зато је ниво језера нарастао.

Ветрови и кретање воде. — „Услед различног

загревања велике језерске просторије и високих, махом голих планина што је окружавају, има на Охридском Језеру дневних ветрова који су истоветни са сличним приморским ветровима. У такве спадају *ветерник, ноћник* или *горник*, а вероватно и *стрмец*. Они готово свакога дана дувају, изузевши зимске месеце, када их нема; тада се смењују север, југ, и други мање више локални ветрови; такви су: Елешник, који дува из долине Сатеске, Мрашник, који дува од Поградца према северу, Градишник, од Трпеице према западу и Сточан, од Пештана према Лину. Лети се ови ветрови ретко јављају, и ја сам за две недеље бављења на Охридском Језеру посматрао сам север и велику „бран“ коју он диже.

Једино ветерник дува сваки дан и у свима деловима језера; управо, то није ветар, јер нема правца, већ пиркање и ћарлијање, које се распростире с језера у разним правцима према обалама. Почиње увек изутра на 2 до 3 сахата после рађања сунца, а престаје по правилу око 3 с. по п., али кашто и доцније, тек око сунчева заласка. У 3 с. по п. или доцније, њега смени стрмец, који мења правце, али већином долази са З. и Ј. З., кашто и са Галичице. Као да је стрмец почетак ноћника и ојачали ноћник, произведен већим разликама у загревању језерске површине и околних планина. Јер стрмец је јачи ветар који редовно диже високу „бран“; после сунчева заласка здружи се с правим ноћником, који престаје тек пред сунчево рађање. Кад нема стрмца, ветерник се осећа до пред сунчев залазак, а тада га смени обичан ноћник или горник, ветар који преко целе ноћи у свим правцима с планина према језеру дува, све до пред сунчево рађање. Јачи је од ветерника а знатно слабији од стрмца, који нагло пада с планина на језерску површину, удара о њу и врти је, дижући тако описане искидане таласе.

Од сунчева рађања па до 7 или 8 с. пр. п. овлада приликом смене ноћника и ветерника потпуна тишина на Охридском језеру.

Стрмец и остали ветрови, осим дневних, дижу

велике таласе, и ја сам неколико пута посматрао таласе од 1·5 м. висине, који по 10 до 12 сахата хуче и ломе се по језеру. Али поред овога таласног кретања, вода Охридског Језера показује кретање још од две врсте:

1. После јаких ветрова примећују се струје и кретање језерске воде супротно ономе правцу у коме је ветар дувао. Нарочито се опажају два кретања, једно с Ј. на С., од Св. Наума ка Охриду, које наступа поглавито после северног ветра, и такво кретање Охрићани зову Северова Вода; после јужних ветрова креће се вода са С. на Ј. уздужном осовином Охридског Језера, и то кретање зову Југова Вода. Оба кретања могу се јавити и после стрмца, који мења правце. Она се најбоље распознају поред ртова и око полуострва Трепета, затим по лелујању и по полегању прибрежних биљака, трсја и ресе. Кад је Северова Вода, чамци се и сами крећу од Св. Наума према Охриду, а обрнуто кад је Југова Вода. Рибарске мреже бивају далеко на С. или на Ј. однесене. Изгледа дакле јасно да се Северна Вода јавља услед тога што се дувањем ветра са севера нагомила вода у једном крају језера, и, кад ветар престане, она почиње према С. отицати; исто вреди у противном смислу за Југову Воду.

2. Кашто се јавља и друкчије кретање језерске воде, које се мора идентификовати са познатим seiches. При потпуно глаткој површини или при слабим ветровима, ниво језера нарасте, затим падне на северној или јужној обали овалног језера. Рибари кажу да чамци који су уз охридске или св. наумске обале, остану тада на суву. Даље изгледа да се такве денивелације језерске површине проматрају и на западним и на источним обалама језера, онде где је оно знатне ширине; изгледа да се овакве попречне денивелације нарочито опажају код села Пештана. Кад настану боље и културније прилике око Охридског Језера, на њему ће се seiches моћи особито детаљно проучавати, због овалности басена и његове пластике. Није искључено да се на

њему констатује и плима и осека, јер се можда оно остајање чамаца на суву може с њима довести у везу.“

Дневне промене боја. — „После дана са кишом и буром, настало је било лепо време. Сунце пече, ваздух је над језером провидан, а на обалама трепери јара или чај, који обавија и највише врхове око језера: Јабланицу, Крстац и Галичицу. Око чамаца је топла плава језерска вода, у коју вид далеко продире, а где он изда, настају оне плавенкасто-црнкасте дубине од којих се страха нема, јер је језеро тихо и глатке површине; у њима има, кажу рибари, тако много рибе као дробног песка. Од језера се развија према планинама благ ветрић, који управо не дува, већ пирка, ћарлија, и зове се ветерник, најпријатнији ветар Охридског Језера; то управо није ветар, јер нема правца, већ нас са свих страна облива свеж ваздух који има мирис воде; због њега је Охридско Језеро лети нарочито пријатно. Он не прави таласе, већ фине наборе на језерској површини који изгледају као они на притиснутом плишу, и ти су наборићи тако обли као да је језерска површина уљем покривена; негде се групе набора пресецају и имају план мреже.

Тада лепоту језерску увећавају и лепе језерске птице, особито бели лабеди, који високо над језером лете, јата од крецмана, који ниско лете и сваки час падају по језеру, и црни норови, који се по језеру гњурају. Оно тада и људима оживи, особито ако је пазарни дан у Охриду, Струзи и Поградцу; као посути по језеру, искрсну многобројни чамци, који у даљини као црне пеге изгледају, ближе као неправилне мрке масе, док се једва не разазнају као чамци пуни људи, жена и земљорадничких производа из околних села.

Али небо и ваздух нису ни један сат потпуно исти изнад ове велике и дубоке котлине која је опкољена врло високим планинама. Час сија јужно сунце, чија се зрака непријатно осећа; затим нагло наступи хладовина од облака којима се небо над

језером превуче, још чешће пријатна полухладовина од честих праменастих облака кроз које се сунце осећа. Потпуне тишине има на Охридском Језеру само рано изјутра, приликом смене ветрова: ноћника и ветерника. А кад узму хујати јаки ветрови и небо се превуче црним густим облацима, боја воде Охридског Језера постаје у целини црнкаста, а по њој шуме, шуште и прскају високи таласи као црне масе, чија се само темена забеласају, кад се скрше. Тај непријатни утисак увећава се пред вече и ноћу, када језеро испуњава човека језом и страхом.

Боја воде је у прибрежним плићим партијама до сублакустриског одсека отворено-зелена; то је нефритско зеленило, особито пријатно кад је дно покривено било влакнастим било губастим и дебелим алгама. Од сублакустриског одсека према највећим дубинама вода постаје све више плава; ведрих и лепих дана вода Охридског Језера има топло плаветнило, које је пријатније од небеског плаветнила; то је отворено, прозрачно и провидно плаветнило, али ипак загаситије од небеског; пријатније је и од обичног морског плаветнила, које је још затвореније. Овај нормалан распоред боја у Охридском Језеру често се мења. Кад сунце кроз облаке просијава, боја воде постаје затворено-плава, с мало зеленила; кад сунце зађе за густе облаке, у њу се меша све више црнога; кад наиђу перјасти и праменасти облаци, који по језеру остављају сенке као лиснате гране, боја воде постаје зеленкасто-плава, дакле више зеленкаста. Из ових и претходних проматрања види се да боја воде зависи: 1^0, од дубине, јер је највећа разлика између прибрежних партија до сублакустриског одсека, где је боја зелена са разним нијансама, и дубоког језера, где превлађује плава боја; 2^0, од састава дна, јер ако је ово под алгама, вода је зелена; ако је од стена, онда се у боју воде меша природна боја стене; а ако је од шљунка, онда је вода отворено зелена са шарама, итд., 3^0, од наоблачености, јер, у ма којој партији, језеро има друкчију боју при ведром и сунчаном времену,

а друкчију кад наиђу облаци, или при црној натуштености.

У 3 сата после подне почне дувати редован ветар Охридског Језера, стрмец, који из почетка само ћарлија, али може да ојача, и тада хуји: дува искидано, на махове, и брзо узбурка цело језеро. Од њега постају кратки, оштри таласи, чија се темена крше и који се каткад прескачу. Кад зађе сунце, смени га ноћник, мало јачи од ветерника или дневнога ветра; он пирка и ћарлија са околних планина са свих страна према језеру, нема дакле као и ветерник једног одређеног правца. Обично почне ћарлијати на 2 до 3 сата после сунчева заласка, па се осећа целу ноћ и изјутра, док се сунце не роди. Тада га смени ветерник, али не одмах, јер између њих има каткад краћа, каткад дужа пауза поменуте тишине. Али је само око Св. Наума на јужној обали језера ноћник редован ветар, који почиње и престаје, као што је горе изложено. По осталим деловима језера он се по правилу јави тек пред зору."

2. Преспанско Језеро.

Преспанско Језеро заузима јужни део простране котлине која се налази између Перистера и Нередске Планине на истоку, и Галичице, Сухе Горе и Горбеца на западу. Северни део те котлине представља дно исушеног језера; то је ресанска равница. Много већи део котлине је под Преспанским и Малим Језером. И Мало Језеро, као и ресанска равница, представљали су делове Преспанског Језера Мало Језеро је тек у најновије време одвојено тиме што су језерски валови набацали огромне масе песка на месту где су оба језера била везана. Народ разликује Голему Преспу, под којом разуме северни део Преспанске Котлине, до линије која би везивала Конско. острво Велики Град и Перовски Залив. Одавде према југу настају Мала Преспа и Мало Језеро.

Огледало Преспанског Језера налази се на висини од 906 м. Велико је 288 км.[2], а дубоко 52 м. Оно је дакле највише и највеће од свих великих балканских језера.

У северном делу Преспе и уз перистерске обале, боја језерске воде је жућкаста и црнкасто-жућкаста, док је дуж западних кречњачких обала Преспе отворено-зелена, нефритски зелена и маслинкина зеленила. У Малој Преспи, која лежи у кречњаку, око свих обала је вода зелена. Изнад дубљих партија Мале Преспе и изнад нивичке и стенске увале, меша се у зелену боју воде нешто плаветнила.

У северном делу Малог Језера боја воде је око обала црнкасто-жута, а изнад дубљих партија ћилибарски жута; у јужном уском делу, који је уоквирен кречњачким одсецима, боја воде је отворено-зелена.

Највећа је провидност језерске воде била над нивичком Глубином од 7·2 м. и јужно од ње 7·4 м.; иначе провидност воде Преспанског Језера расте у главном у правцу са С. на Ј., затим у правцу са И. на З. Међутим је у целом Малом Језеру незнатна и ретко где прелази 1 м., због описаних органских и хумусних састојака.

Из тих мерења излази да у Големој Преспи и Малом Језеру нема температурнога скока, нема га ни у кринској ували од 27 м. дубине. Међутим се у нивичкој ували Мале Преспе констатују два температурна скока, као и у Охридском Језеру: један у дубини од 15 до 25 м., а други 35 до 45 м.; они су јасно одвојени једним слојем воде од 25 до 35 м. у коме температура врло споро опада.

У пространој Големој Преспи, чија је цела површина лети изложена јакој инсолацији, чија вода садржи много суспендованих честица и има жуту боју, загреје се лети цео водени слој од површине до дна; на површини била је температура воде 20,5^0 C, а на дну и дубини 27 м. само 18^0, дакле је била температурна разлика на крајњим површинама воденог слоја од 27 м. дебљине само 2,5^0 C. Температура воде опада истина нешто брже на дубини

од 15 до 25 м., али се не може говорити о правом температурном скоку. Док се Охридско и Островско Језеро никад не замрзавају, оба Преспанска су се последњих 90 година цела мрзла, изузевши ничку увалу, која се могла само да превуче танком леденом кором. Међутим је на Големој Преспи лед био три пута тако дебео да се са саоницама прелазило с једне стране језера на другу. Према томе, у Преспанскоме Језеру наступа за време врло оштрих зима инверсна стратификација воде по температури, т.ј. случај да су горњи слојеви воде ниже температуре но доњи, чија је температура тада вероватно око 4° С.; док у Охридском и Острвском влада стална директна стратификација, т.ј. горњи слојеви су увек више температуре но доњи. Томе је узрок, поред оштрије климе Преспанског Језера (које лежи око 200 м. више од Охридског, а од Островског чак око 370 м.) и физикалних особина воде (многи и крупни суспендовани делићи), још и мања дубина Преспанског Језера, због које је његов топлотни резервоар незнатнији но у друга два језера, нарочито незнатнији но у Охридском Језеру.

На Преспанском Језеру владају исти дневни ветрови као и на Охридском, и зову се деник и ноћник.

Осим ових ветрова, који се сваки дан смењују, дува лети овда онда и згорен, и то са Галичице; обично почне онда кад престане деник а још се не појави ноћник. Он одговара, дакле, стрмцу Охридског Језера.“

3. Дојранско Језеро.

Дојранско Језеро је 42·65 км.² велико, 10 м. дубоко, а огледало му је 148 м. високо изнад морске површине. Има облик округласте увале која је нешто више извучена на југу и североистоку. Дно његово има облик карлице чија се најдубља тачка налази ближе према југоисточној обали. Вода му има тамно и загасито зеленкасту боју, а скоро једнако је топла и на дну и на површини. Лети

има температуру 14·4⁰ до 15·8⁰ Целсијусових. Вода му је лака, употребљава се за пиће и кување. По бистрини и провидности воде Дојранско Језеро се издваја од свих плитких македонских језера. Највећа провидност му је 3·65 м. Провидније је но Бешично, Ајвасилско и Тахинско. Провидно је скоро као Острвско Језеро, које је од њега седам пута дубље. Ниво Дојранског Језера није целе године сталан и на истој висини, већ расте и опада према добу године. Главну воду добива од врела која избијају на његовој ивици, и од подводних извора. У фебруару почну ти извори избацивати веће масе воде, и језерско огледало почне нагло расти. Тако траје до априла, када почне опадати. Највеће стање језерска вода достиже у априлу. Тада се вода попне више од пола метра над својим ранијим стањем. Опада све до августа. У јесен и зиму остаје на истом стању. Од назад десет година опажено је да вода све више расте. У почетку марта 1901 језерска вода је била толико надошла да су главна улица, чаршија и половину пазара у вароши Дојрану били толико поплављени да се морало по намештеним даскама прелазити. Тада су дворишта свих кућа у тим улицама била под водом. Рибарске колибе биле су такође поплављене и због тога многе напуштене. Те године језерско огледало је нарасло за 80 сантиметара. Да не би варош била сасвим поплављена, морали су прокопати корито Ђолаје, које се било засуло. Тада је коритом Ђолаје, потекла брза и јака река, којом се у чамцу могло спустити у Арџанско Језеро.

По језеру се често опажају, кад је вода мутна и без таласа, местимице клобукови који долазе од подводних извора. Те изворе рибари познају добро због тога што се око њих риба купи, и зову их „кајнацима“.

О Божићу 1900 цело језеро се смрзло и лед је разорио сва ловишта и рибарске колибе. Лед се одржао пет недеља и на њему се прелазило с једног краја на други. Памти се да се цело замрзло и

пре 20 година. Иначе сваке зиме замрзну се само плићине поред обала.

Од ветрова најјачи је „Вардар“ или криви ветар, који подиже велике таласе. Ови најјаче лупају источну обалу, која је због тога потпуно чиста од трске. Слабији су североисточни „кривец“, и северни, који долази с Беласице, „калишник“ или „прав ветар“. Најсилнији је „добровен“, који долази с југоистока, који је јак као права олуја, али који дува врло ретко и обично зими.

ПОСЕБНИ ДЕО.

ОПИС ПОЈЕДИНИХ ОБЛАСТИ И МЕСТА

I. ГОРЊЕ ПОВАРДАРЈЕ.

Најгорњи део Вардарева слива представља засебну природну, економску, па донекле, и културну целину. Са свих страна опкољен је великим планинама, између којих се пробијају уске и тешко проходне клисурасте речне долине. На северу, према Косову, Метохији и долини Јужне Мораве, затворен је Шаром, Црном Гором (Карадагом), Рујном и Козјаком. На западу је затворен Голешницом и Бабуном, а на југу Велешком Клисуром. Источну му границу чине Брегалница и Злетовска Река.

Централну област у Горњем Повардарју чини Скопска Котлина. У њој се стичу путеви са свих страна, и из ње се централишући утиче на целу ту област. За њу је економски везан и Полог, који са Горњим Повардарјем комуницира Суходолицом. На западу су планинске жупе Клепа, Хас и Бабуна, које се по својој клими, велетацији и народној привреди знатно разликују од области око Вардара. По свом животу и саобраћају упућене су на Вардарску долину, и чине економску позадину вароши Велеса. Источни део Горњег Повардарја сачињава зараван Овче Поље и кратовске рударске области. Горњи слив Брегалнице, Малеш и Кочанска Котлина услед велике удаљености, теренских тешкоћа и засебног живота имају знатно друкчије климске и привредне прилике, и понашају се донекле као засебна област,

Главну и централну област у Горњем Повардарју чини *Скопска Котлина*, у коју се стичу комуникације целе области, и на које она утиче централишући. У Скопску Котлину рачунаћемо ове области: Блато или Блатију у долини Вардара, Скопску Црну Гору, Горња и Доња Села и Торбеше. Површина Црне Горе и скопске равнице износи 393 км^2. Панорама Скопске Котлине је особите лепоте: виде се високе, гломазне планинске масе, махом голе, неке и шумовите, затим оштри врхови и групе од завршкастих врхова; најлепши су Јакупица и Љуботин, који су највиши, и чији импозантан изглед појачава и то што су и лети под снегом. Поред тога Скопска Котлина се одликује великим бројем уских и дубоких клисурастих долина које са свих страна у њу избијају и видике на све стране отварају. Такве су клисуре: Дервен између Тетовске и Скопске Котлине, Качаничка Клисура између последње и Косова, Таорска Клисура према Велесу и клисура Пчиње изнад Катланова. На северу и истоку она је отворена, јер се дно њено диже на заравни Дуге Њиве и Овче Поље.

У *скопској равници* разликујемо два дела, и то део који се налази у рачвама Вардара, Лепенца и Треске, и југоисточни део, који је махом под мочварама, и који се зове *Блатија*. Први део, који ћемо звати *Скопско Међувође*, састављен је од плавина и наноса горњих трију река. Ти су наноси у дубини од шљунка и песка, а по врху до 1 до 3 м. висине је црна муљевита земља, која је знатне плодности. У Међувођу су честа плитка, песковита улегнућа, која су испуњена мочварама и барама. Нарочито много таквих мочвара има између Вардара и јужног обода Скопске Котлине. Највећа је она што се пружа од бивше турске гимназије према Алибегову читлуку. Те мочваре представљају остатке од негдашњег Вардарева корита, које је он напустио и почео тећи северније. Изузевши ове мочваре, и оне партије око Вардара и Треске, остали део Међувођа је врло плодан, готово се може рећи да је

то најплоднији део Скопскога Поља. Воде из река изведене су у јазове којима се натапају њиве и крећу воденице. Због овога богатства у води и онаког састава земљишта, Међувође је необично плодно. Осим обичних жита сеје се пиринач, нешто памука и анасона, а врло много и поврћа.

У Блатији се Вардар, уз пролетње и јесење кише, силно разлева и плави већи део Блатије. Исто тако, многе реке не могу да допру у Вардар, већ се разлију по пољу. Због тога свега у ова доба године Блатија представља право језеро, које се доцније повуче, али од њега остане по пољу много воде и великих бара. Зато се цео овај крај зове *Блато* или *Блатија.* Од тих мочвари никад не пресушују *Горње Блато* и *Катлановско Језеро.* Прво је лети дуго 50 до 100 м., а друго је велико 4·24 км.[2] Ова су језера по ивицама обрасла рогозом, који становништво сече и употребљава у домаћој привреди. У оном делу Блатије који лети остане сув има врло бујних ливада. Због тога свега Блатија је средње, где где и слабе родности. Знатан њен део није за обрађивање, већ је под слабим ливадама и пашама; и зато по њему има лети много торова, око којих скопске џелебџије тове стоку коју продају трговцима и кољу за пастрму.

„*Овче Поље* је зараван, која се изнад Скопске Котлине диже за 100 до 150 м. и има средњу висину око 400 м. На западу је ограничено Вардаром, и то од ушћа Брегалнице до ушћа Пчиње. Његова северна граница је низ еруптивних купа, које представљају развође између Брегалнице и Криве Реке, а развође између Злетовштице и Азмака је његова источна граница. На југу допире до низа повезаних брда и коса, међу којима је највиши Богословац, од 550 м. висине, најкарактеристичнији и са свих страна видан, купаст врх Овчег Поља. У овим границама је Овче Поље дугачко, у правцу са севера на југ, 40 до 60 км., а широко са истока на запад око 30 км. Ареал је његов велик око 1400 км.[2] Главна река Овчега Поља, Азмак, притиче Брегал-

ници. Његов је слив велики око 609 км.², а дужина око 40 км. Скоро у средини Овчег Поља је његово главно место и тржиште, Св. Никола или Клисели. Југоисточни део Овчег Поља, на десној обали Брегалнице а у близини Штипа, зове се Јежево Поље.

Пространо међувође између Пчиње и Криве Реке које је на С. ограђено кристаластом планином Козјаком а на И. допире скоро до котлине Славишта, зове се *Средорек*; мањи источни део те области, у непосредној близини Славишта, зове се *Страцин*. Средорек и Страцин су велике плоче на којима се дижу многи купасти голи врхови, поређани у правцу северозапад-југоисток. Имају средњу висину од 500 до 600 м., с највишим врховима око 900 м.

На југозападу од Велешке Клисуре су сливови Тополке и Бабуне, који су скупа велики 930 км². Слив ових река подељен је у две жупе. У северозападном делу његова је жупа *Хас*, испод планине Голешнице и њених огранака; она захвата сливове Тополке и Горње Бабуне до њених саставака са реком Изворштицом. У Хасу има око 24 села, од којих је главно Богомила, привредни центар жупе. Од става Изворштице и Бабуне, даље низ Бабуну, настаје жупа *Клепа*, обухвата и села око чукастог врха истог имена, и даље између реке Бабуне и овога врха до Вардара. Главно село и административни центар Клепе је Чичево. У Клепи има око 25 села.“

„*Тетовска котлина* је велика око 232 км². Ограђена је на С. З. Шаром, на Ј. Влахиницом и Буковиком, а на Ј. И. Сухом Гором и Жедном. Дели се на три партије. Највећа је Горњи Полог, у коју се рачуна област од Вардаревих извора и планине Буковика до Тетовске Бистрице, и у којој је главно место Гостивар. Северни део котлине, од Тетовске Бистрице до Вардарског Дервента, зове се Доњи Полог, и може се узети да је Тетово његово главно место. Од Тетова се до Дервента пружа испод Шара валовита подгорина, састављена поглавито од речних

плавина, најгушће насељена, и зове се Подгор; скоро у средини Подгора је мала колаба Теарце. Напослетку, најнижи део Тетовске Котлине, око самога Вардара готово ненасељен, зове се Вардарија. Тетовска Котлина има отворе само на источном оквиру, и њима су од најранијих историјских времена водиле и воде комуникације за Скопље. Главни и шири отвор налази се између Сухе Горе и планине Жедна, и зове се у источном делу Суходолица, а у западном Калдрми-Богаз; њиме води друм од Тетова до Скопља. Други отвор је клисура Вардарева на С. од Жедна, и зове се Дервент. То је она велика окука којом Вардар обилази око Жедна и улази у Скопску Котлину; њоме води рђав каравански пут којим се иде из села Доњег Полога и Шаре у Скопље".

У Скопској Котлини се већ осећају утицаји медитеранске климе. Нарочито се осети велика разлика кад се непосредно дође од Врање у Скопску Котлину. Лета су краћа, са мање кише, раније почињу и дуже трају. Кумановско-прешевска зараван, и ако је ниска, представља знатну препреку за утицаје медитеранске климе. Лети су у скопској равници несносне жеге, ваздух је врућ и од барских испарења загушљив; и при мањем ветру сва се обавије у облаке од прашине. Зима је на против врло оштра. Особито је досадан хладан северни ветар који дува преко кумановско-прешевске заравни и наноси огромне сметове. Нарочито је јак на Дугој Ниви и на простору између Скопља и Куманова.

У области Маркове Реке, услед тога што је шума искорењена и земљиште потпуно оголело, ваздух је топао и сух. Преко ове суве и загрејане плоче лети стално дувају јаки ветрови, који узвитлавају стари језерски песак и муљ и разносе га по Скопској Котлини, обавијајући се често у облаке од прашине. Честе су локалне олујине, а град лети по више пута туче.

Овче Поље представља уздигнуту и на све стране отворену зараван. Услед тога клима је променљива, честе су непогоде и олује. Зима је оштра,

лета су жарка и бескишна. Знатан део је лети тако спрљен и го да има изглед степе. Све је пожутело и увенуло, само по слатинама има мало зеленила. И мањи ветрови дижу прашину, истина у мањој мери но на заравни Маркове Реке. Сунчани зраци пеку и лако загревају оголели, жућкасти, лискуновити песак, који се бљешти и не да у се погледати. Скоро нигде нема дрвета. Дрво за грађу добивају од Косовске Митровице. Огањ у кућама одржавају сламом и са мало дрва. Изгледа да увек није било овако голо. На удаљенијим местима нађе се још и сад по који храст.

Сливови Тополке и Бабуне су са свих страна заграђени планинама: Голешницом, Боропољем, Бабуном и чукастим врхом Клепом, а отворени су само према вардарској долини код Велеса. Поред тога оне су експониране према североистоку. Средња висина им је 250 до 300 м. Услед свих тих особина, сливови Тополске и Бабуне су лети мало свежији од осталих области које су под истом географском ширином. Летње кише нису ретке. Бабуна и Тополка никад не пресушују. По Голешници, Бабуни и око Присада има ситногорице, местимице и крупне горе. Дно котлине је већим делом и лети зелено. По клими и вегетацији и општем изгледу, ови сливови чине донекле прелаз између медитеранске и средње-европске климе.

Заклоњена Шаром на северу а отворена Суходолицом према Скопској Котлини и Вардару, Тетовска Котлина држи средину између јужних или македонских и северних или старосрбијанских котлина. Последњима се више приближује. Зима је снеговита, оштра, дуга, али без дуготрајних јаких ветрова; почиње у главном на месец дана пре но у Скопљу, а хладноћа попусти нешто доцније но у Скопљу. Пролеће и јесен су кратки и кишни. Лети се врло ретко осећа несносна македонска жега, већ је ваздух махом свеж и пријатан, као у мају у јужним македонским котлинама. Одликује се знатном количином атмосферских талога, нарочито кише и снега,

које доносе махом западни и југозападни ветрови. Особито су од ветрова заклоњени присојни и топли Подгор и остале јужне стране Шар-Планине и њена суподина. Тетовска је Котлина нарочито многобројним шарским рекама јако наводњена; речна и поточна вода се разводи вадама, и цела котлина бива вештачки наводњена.

У вези с оваким физичко-географским и климским приликама, јављају се и разлике у привредном животу народа, специјално његову начину занимања. У скопској равници одлично успевају виногради, нарочито на присојним странама Скопске Котлине. По самој равници сеје се много жита, мање дувана и афиона. У ранија времена око Лепенца била су велика оризишта, од којих су сада остали мали делови. У Црној Гори људи се баве поглавито о земљорадњи, доста и о виноградарству, обделавају лан и кудељу, и негују свилену бубу. Поред тога код куће се баве још о дунђерлуку и дрводељству, а као пекари иду и у гурбетлук; поред тога раде на надницу у скопској равници, а баве се и прављењем ћумура. Села око Катлановског Језера баве се много и рибарством. Катлановско Језеро је врло богато рибом. У њему има шарана, сомова и јегуља. Цело је језеро издавано једном човеку под закуп, а главни закупник дели језеро на неколико „ловби“, на којима лове мањи закупници. Риба се лови разноврсним справама, од којих су многе споменуте у партијама о Охридском и Дорјанском Језеру. Становништво око Маркове Реке бави се земљорадњом, мање сточарством; Торбеши праве много ћумура, који продају у Велесу и у Скопљу.

Овче Поље представља област средње плодности. Најплодније је Св. Никољско Поље и долина Азмака. По плоднијим деловима Овчег Поља сеје се поглавито пшеница, затим мак или афијон, последњи у најновије време у огромним размерама. Има много винограда. У сређивању летине помажу се „гурбецијама“ из суседних области, нарочито Малеша. Изгледа да је у ранијим временима било пло-

дније. Данас је више сточарски крај но земљораднички. По њему се виде многа стада оваца и велики чопори коња и говеда, која у околини доста цене. Овце су крупне, имају дугу вуну, јако су цењене и купују их за бачила. Блатишта у околини Штипа засејана су оризом, остали део равнице је под кукурузом, пшеницом и маком. Последњи се много сади и познат је у целој Македонији. Смолу од мака извозе у Солун и продају енглеским трговцима.

У сливу Тополке и Бабуне становништво се поглавито бави земљорадњом, нарочито виноградарством и баштованлуком. По лукама у долини Бабуне сеје се пшеница и ориз, који је слабије врсте, затим много варива, које се цени као најбоље у Македонији и има највећу цену. На околним планинама налазе се влашка бачила, на којима држе око 6000 оваца. Власи проводе зиму у Тесалији.

У областима северно од Овчег Поља привредни је живот био јаче зависан од природе земљишта, нарочито његова петроградског састава. Од Младог Нагоричина на западу до села Нивичина код Кочана, и од планине Козјака на северу до Овчег Поља на југу, простире се кратовско-злетовска еруптивна област, која је састављена поглавито од трахитоидних стена, затим местимице од базалта, леуцитита, андезита и туфа. То земљиште је у правцу запад-исток дуго 45 до 50 километара, а у правцу север-југ 10 до 30 км. Испресецано је низом пукотина, од којих главне иду у правцу ИСИ.-ЗЈЗ., и дуж којих се излила највећа маса еруптивних стена. Још и сада се могу реконструисати вулканске купе и облици кратера, који су махом деструкцијом јако деформисани. У тако једном старом вулканском кратеру налази се варош Кратово, а у другом манастир Лесново, затим многи врхови, као Црни Врх, Корија и други. Осовину и главно узвишење ове еруптивне области чини низ вулканских планина и купа које се дижу на левој страни Табачке и Криве Реке. У томе низу су најкарактеристичнији Печеница, Плавица, Црни Врх, Стражевац и Чука. Ова

главна орографска осовина еруптивног земљишта веже се на И, за Осоговске Планине, а на западу се губи у терциерном земљишту око Пчиње.

Ове стене су махом јако трошне, лако се распадају, и од њих остају дебели слојеви песковите земље, која је махом црна. Ипак земљиште није плодно, јер преко лета нема довољно кише, и оно остаје суво и спрљено. Специално треба много кише за онај сунђерасти туф, који се у песак распада. Зато је Средорек у лето сува висораван, без дрвета, са спарушеном травом, спрљена, у главноме суре и црне боје. Поред тога извори су врло ретки, и што их има сасвим су слаби; речице и потоци преко лета пресуше. Због тога се на средоречкој висоравни лети јако осећа оскудица у води. Исте је физиономије и плодности и Страцин. По њему скоро нема дрвета, нити трагова од шуме.

Ове области, данас тако сиромашне, у будућности ће једном несумњиво представљати једну од најбогатијих области у проширеној Србији. Кратовско-злетовска еруптивна област представља једну од најбогатијих и најзнаменитијих рудних области на целом Полуострву. Још *Хаџи Калфа* истиче златне и сребрне кратовске руднике, и вели да су се од њих у кратовској кузници новци ковали. *Ами Буе* је забележио да кратовски рудници садрже поглавито сребровити галенит у порфиру, и да се од 400 ока галенита добија 200 ока олова и 700 драма сребра. И пре тридесет до четрдесет година су поједини предузимачи вадили руде у кратовској околини на много места. Многобројни су трагови новијег и старијег рударства, нарочито око Кратова, Злетова, Турског Рудара, Добрева, Лешинца, у долини Табачке Реке и Криве. То су махом рударске куле, рударски поткопи и рупе, и многобројне купе од троскве.

Главна налазишта руда и рудних жица су ова. У долини реке Повишице, притоци Криве, налази се сумпор и гипс, којима је превучена површина

многих туфозних стена. Често су гипсом и сумпором прожете многе купе које су састављене од вулканског пепела, песка и лапила. Ту се налази и гвожђевита вода, чија је температура нешто виша од обичне. Исто тако, у долини Табачке Реке код села Железника има јак извор киселе и гвожђевите воде, из које CO_2 у клобуковима скаче. У Топаловићској Реци сумпор се јавља у великим количинама, обично чист и у дебљим жицама. Најбогатије рудне жице запажене су у сливу Злетовске Големе Реке и у долинама њених притока. Ту су до пре 40 до 50 година и Турци руде топили. На путу од Кратова за Печеницу познати геолог *Ами Буе* видео је код села Близанца сребروносни галенит. На обе стране реке Оке и у правцу од ње према манастиру види се преко 1 км. дуга, и 20 до 30 м. дебела рудна жица, у којој је Г. Цвијић нашао гвожђа, мангана, сребровосног галенита, пирита и халкопирита. На простору између Дугог Хрида, Лесновског Манастира и села Добрева виде се жице од пирулозита. Даље има жица које у себи садрже малахит, среброносни галенит и сфалерит.

Испитујући троскву из те области, *М. Леко* нашао је у њој ове руде: гвожђе, манган, олово, цинк, бакар и сумпор. По мишљењу *Ј. Цвијића,* у пиритима и халкопиритима треба тражити трагове племенитих руда. Еруптивно брдо, Сеоска Корија, састављено је од вулканског песка и пепела жуте и црвене боје, који су сложени у слојеве. Веома је богата сумпором, којим су све стене прожете и који се често јавља у дебљим жицама. Сумпором је најбогатији део Корије који се зове Кула. Туфозне масе у којима се налази сумпор састављене су у главном од алуминијум-силиката; сумпор је врло чист, са незнатним траговима селена и угљеника. Ту је до пре кратког времена вађен сумпор у већим количинама. Даље су туфозне масе често прожете гипсом и превучене опалом. У туфу се јављају и жице пирита и халко-пирита. Од Плавице и Црнога

Врха до села Грзиловца пружа се удолина по чијим се странама виде туфови који су јако прожети сумпором. Исте се појаве виде на Џгури и између ње и села Приковца. На Џгури налазе се купишта од старе троскве. У примерцима које је донео Цвијић, Др. М. Стојиљковић нашао је много олова, железа, и силикатног диоксида, прилично бакра, алуминија, мангана и антимона, врло мало цинка, калцијума, магнезиума и калиума.

Једну од најбогатијих области у опште у Старој Србији и Македонији представља Тетовска Котлина. У стању је да исхрани не само своје становништво, него и околне крајеве.

Њене главне културне биљке су кукуруз, јечам, раж и овас. Око села Чаира испод Гостивара има врло доброг дувана. На обалама Вардара сеје се много лана и конопље. Даље, она је воћем једна од најбогатијих крајева Балканског Полуострва. Од Тетовске Бистрице до Качаничке Клисуре, цео простор је покривен шумом од воћа. У вишим партијама расту кестенови, који су на великом гласу у целој Скопској Старој Србији, али од свега воћа најпознатије су чувене полошке јабуке, које су одавде пренете у Србију и познате под именом тетовских јабука. Највише се цене гостиварске јабуке, нарочито у гостиварским селима Божици и Речанима. Полошке јабуке су се у великим количинама извозиле и у Цариград; њихове најбоље врсте зову се ђулабије. Има много и бостана, који поред кочанског ужива најбољи глас, поред тога и целих башта од крушака и шљива. Винограда има мање и вино је лошије. Тетовска Котлина је знатно богата и шумом, и становници се баве угљарством и дрводељством. Услед многих високих планина, околина тетовска има услове за сточарство. *Шарско* и *корабско сирење* чувено је и скупо се плаћа по свима македонским варошима. Трагова старог рударства и рудних налазишта има изнад села Лакајице код Гостивара. Под планином Буковиком налазе се развалине градића који се зове Звездино Кале; под

њим су самокови, где се гвожђе топило. А. Буе спомиње у Шар-планини две миље од Тетова неке старе руднике и бакарне руде код села Челопека.

Огромну већину становништва у Горњем Повардарју чини српско становништво, које се дели на православне и муслимане. Али поред Срба има у овој области и другог становништва: Турака, Арбанаса, Влаха и Цигана. Кроз ову област пролази етнографска граница између Срба и Арбанаса. Она иде у главном прешевско-кумановском удолином, и то од Ристовца поред Прешева и одмах западно од Куманова. Арбанаси се спуштају према железничкој линији, местимице су је прешли, као код Куманова, и у самој вароши Куманову има арбанашких породица које су потурчене; исто тако има их и у Скопљу, а као Арбанаси држе се само 30—40 кућа католичких Арбанаса. У сливовима Пчиње и Криве има незнатних маса новијег и старијег становништва, тако н. пр. Турака и турских мухаџира има у свима варошима, где они обично чине већину становништва; врло ретко их има у селима ове области. Тако већину чине у Средњем и Доњем Коњару, Рахмазовцу, Агином Селу, Шишову и Клечовцу у кумановској области. Даље турско је село Стројосовце, а има их много у Турском Рудару и у селима Орелу, Дренку и у Злетову. Исто тако има их у Каршијаку, у Горњим и Доњим Селима, у опште у Марковој Реци. На Овчем Пољу чисто српска села преовлађују у северо-западном делу и под Богословцем, а у јужном су делу турска. Припадају турском племену Јуруцима, које се веома давно доселило из Мале Азије; имају изглед лења и оронула становништва, представљају можда најнекултурније становништво ових крајева. Друкчији су Турци Коњари, који су трезвени, вредни и врло радни; и једни и други знају понешто српски и бугарски. Припадају оном великом турском појасу који се пружа од Орфанског Залива до северо-западне ивице Овчег Поља, и који је назван вардарским турским појасом. Овчепољски Јуруци су најсевернији део од тог не-

прокинутог турског појаса, којим је словенско становништво раздвојено на две половине. Те две половине су обично без везе, и та подвојеност је несумњиво утицала на то да се становништво Источне и Западне Македоније у различитом правцу развија. Тиме су без сумње изазване многе разлике које се опажају између становништва Источне и Западне Македоније. И српско становништво Овчег Поља махом изгледа бедно, у издераној одећи, често полуголо, тупог изгледа и убијеног духа. Поред тиквешког становништва на левој страни Вардара, становништво Овчег Поља представља најбедније становништво целе Македоније и Скопске Старе Србије. Сасвим су друкчији, енергичнији и трезвенији сељаци око Богословца. Ово турско становништво, од Овчег Поља продрло је донекле и у доњи део реке Бабуне, где га има неколико села, од којих су најпознатија Горњи и Доњи Оризари, затим Исар-Бајири. Поред овога у Горњем Повардарју има и нешто Влаха, нарочито их има много у северо-источном делу досадашње Скопске Старе Србије, затим у суседним областима на све стране око досадашње српско-бугарско-турске тромеђе. Има их на Старој Планини и на српској и бугарској страни, затим на бугарској страни око Кома и Сребрне. Ипак, од свих северних планина Балканског Полуострва, највише их има у планинској групи Осогова, где ће их бити око три хиљаде душа; има их у кочанском делу Осогова, на Плачкавици и на бугарској страни испод Рујна, и два мања насеља испод Лесковског Манастира. Поред тога их има и стално настањених, у многим варошима, нарочито у Кочанима, Кривој Паланци, Куманову и Штипу. Деле се на Црне и Беле Власе. Неки су од њих стално насељени, али их већину чине номадски Власи, који лети живе по планинама, хране поглавито овце и коње, а зими силазе у жупнија места, а нарочито у долину Криве и Пчиње, и ту плаћају за зимњу испашу. У кочанском крају они представљају и сада главне кириџије са коњима, и тиме оним крајевима дају у неколико средње-вековни изглед. Ови Власи, нарочито

они који се стално настане, брзо се пословене. Исто тако има нешто влашких летњих насеља по планинама Даутици и Солуници, на којима се држи годишње око 6000 оваца. Зими слазе у Тесалију, али их има у Прилепу стално настањених и пословењених. Зна се да их је у средњем веку било у овом крају много више и да су пословењени.

Становништво Средорека, Срацина, криворечког краја, Осоговије и кочанске области зове се *Шойи*, а њихова област *Шойлук* или *Шойско*. Често се Шопима називају и српски становници Овчег Поља, штипске, радовишке и струмичке околине, Пијанца, Малеша и Разлога; затим често Шопима називају становнике виших делова Врањске Пчиње, власинске области, Лужнице и Пирота, а у Бугарској становнике Радомирске, Брезничке и Софијске Котлине. По најпространијим границама, Шопи би представљали велики етнографски појас од Врање и Пирота, па до Штипа и Струмице до близине Вардара. На истоку допиру до Искрове клисуре, Софије и Дупнице, а на западу захватају пограничне високе планине између Бугарске и Србије, прелазећи знатно у Србију. Али границе Шопова и њихова географска област нису поуздане. Та се област може и проширити и сузити, јер се име Шоп сматра као погрдно, и ретко ко хоће да призна да је Шоп. Већ се према томе види да име Шопови не представља никакво племенско име; исто тако зна се да они не представљају никакву етнографску целину, јер је становништво разноврсна порекла, досељено из многих суседних области.

Као језгро шопске области може се сматрати део од Овчег Поља до Пиротског Висока са Старосрбијанским Шоплуком, софијским, радовишким и брезничким крајем. Шта значи име Шоп, каква је његова етимологија, није довољно јасно. Неки писци доводили су га у везу са именом трачког племена Сапеји, које је живело крај Белог Мора преко пута од острва Таса. Али је утврђено да је то објашњење сасвим произвољно и без сваке јасне каузалне везе.

Међутим зна се да данас име Шоп има слично значење као што га имају имена Торлак и Шијак, или донекле као и име Балија у Босни. То су све погрдна имена, и за њих је везано значење *прострак, дивљак* и *глупак.*

Ипак изгледа да распрострањење имена Шоп, бар у ономе његовоме ужем значењу, неће бити без извесних јачих разлога. Тако на пример зна се да су Грци зими године 1048 разбили војску печењешку од 80.000 људи, нагнали је на предају и населили је „по равницама Средца, Ниша и Овчег Поља“. Исто тако зна се да су у тој области насељавани и Кумани. Споменули смо да у овој области која представља данашњи Шоплук има доста Влаха. Зна се да их је у средњем веку било много више и да их је доста пословењено. Кад све ово сведемо у једно, постаје несумњиво да су Шопови произишли из смесе Срба, Печењега и Влаха. Према томе постаје вероватно да је име Шоп првобитно морало означавати некакву етнографску мешавину.

Несумњиво је да Шопови данас у многом погледу представљају нарочиту етнографску целину, која се знатно разликује од становништва остале Македоније, па и од становништва остале Србије и Бугарске. Имају доста својих нарочитих етничких и психолошких црта. Тако, на пример, Шопови нарочито у планинским областима, живе тако патриархалним и примитивним животом да се с њиме у томе погледу једва који други крај Старе Србије и Македоније може успоређивати. Тако на пример кад се упоређују са патриархалним областима западних и северозападних српских области, види се да ни у широј оној шопској области нема ни трага од племена ни братства, ни свих оних појава које прате племенску организацију, као што су племенско осећање, крвна освета, заједничка племенска и браствена имања, заснивање и груписање села на браственој основици. Али има једна социално-етничка појава по којој се Шопови знатно разликују од источних бугарских области, а то су доста честе појаве: по-

јава задружнога живота. Поред те особине, и поред разних језичних особина које шопску област доводе у непосредну везу са српским становништвом Источне Мораве, у шопском становништву има важна још једна етничка особина, а то је што скоро сви Шопови славе славу, чега праве бугарске области никако немају. Тако, на пример, испитујући распрострањење разних лингвистичних и етнографских особина професор Белић је утврдио следеће: да основне, српске језичне особине допиру на исток до линије која иде од источне ивице планине Плауша на планину Гавран, па даље на горњи ток Брегалнице у правцу према Ћустендилу. Од тих важних особина су најглавније ове: 1) речник области на западу ове линије је чисто српски; 2) употребљује се српско ћ и ђ, место бугарског шт и жд; 3) све словенско становништво западно од те линије слави славу, које на истоку од те линије скоро никако нема; 4) задруге се јављају скоро искључиво на западу од те линије.

Изгледа да су и у спољнем изгледу овога становништва сачувани трагови разних етнографских мешавина и оних туђих раса с којим се становништво ових области у разним историјским временима мешало. У већини преовлађује обичан словенски тип, који се одликује средњом величином, великим плећима, широким лицем и јаким јагодицама. Поред ових особина важне су њихове психичке особине. Тако на пример чини се да је ово становништво у већини суморно, са мање веселости и хумора, и веома слабе фантазије. У томе су они права противност становништву Западне Македоније, специално прилепске околине, чије је становништво познато због своје досетљивости и хумора. Нису бистри ни досетљиви, али су јако издржљиви. С овим особинама је у вези и то што изгледају често веома неповерљиви, можда и лукави, и нису особито предузимљиви. Али нису исто тако пргави, као што су чешће Срби западних и северо-западних крајева. Поред ових особина, од западних српских крајева ра-

зликују се и тиме што немају епских песама, нарочито јуначких, већ имају лирских песама, које су често грубе и више сензуалне.

Данашње становништво у старо-србијанском Шоплуку разноврснога је порекла. Према досадашњим испитивањима изгледа да ће највећи део досељеног становништва бити пореклом махом из централних српских области, нарочито од Косова, гиљанске околине, Лаба и Ибра, затим од Дебра, а има их који кажу да су пореклом од Елбасана. Вероватно, то ће бити досељеници из српских оаза у Јужној Македонији, којих је у средњем веку било знатно, и од којих су се неке сачувале чак до данас. Исто тако од важности је: из историјских споменика зна се да су Срби Рашани од 12 до 14 века у знатним масама насељавани по целом Шоплуку, и то нарочито у старосрбијански Шоплук и у околину Софије; поред ових било је досељавања са Југа и Истока, нарочито од велешке и прилепске области, затим их је било од Једренског Вилајета, од самоковског и дупничког краја. Поред ових усељавања било је знатних исељавања, нарочито у Врањску Пчињу, Иногошт, Пољаницу, скоро кроз целу Мораву, до крагујевачке Лепенице. Исто тако има их врло много у Бугарској, камо су се одселили после ослобођења Бугарске.

Из овога се види да се у овом становништву осећају разноврсни трагови и особине, који показују да је ово становништво засебне етнографске композиције. Мисли се да је овде било првобитно становништво које је изашло из укрштања Словена, Печењега, са Куманима и Власима. Али су на ово становништво које је произишло из укрштања знатно утицали досељеници из западних српских области, и то је становништво у својој духовној култури данас потпуно српско.

Шоплук представља једину област Скопске Старе Србије и Македоније у којој се јављају села разбијеног власинског типа. Та су села разбијена на више група које се налазе обично на теменима коса и

брегова или по странама њиховим. Таква села обично заузимају велике просторије, кашто по 8 до 10 км. у пречнику. Куће једне групе припадају махом једној породици. Куће у појединим групама су обично збијене, и по томе се тај тип села знатно разликује од разбијених села у западним српским земљама, нарочито у Шумадији и Старом Влаху.

За појаву села власинског типа карактеристичне су две ствари, и то: распрострањење овог типа подудара се у главним цртама с распрострањењем имена Шопи и Шопско; друго, махом у свима проматраним случајевима ова су села нађена у кристаластом, гранитном и млађем еруптивном земљишту које је испресецано честим дубоким долинама, или су у њему чести самостални и изоловани облици, као еруптивне купе и плоче. Западна граница овога типа села иде у главном венцем планине Рујна, одмах источно од прешевско-кумановске удољине. Од Четирца и Куманова скрене према југоистоку, пресеца Пчињу изнад Шупљег Камена, па затим иде развођем између Пчиње и Брегалнице, на планине Црни Врх и Плавицу, јужно од Кратова; од Шупљег Камена до Плавице граница је имала у главном правац исток-запад, затим скреће југоистоку, и хвата се горње Брегалнице код села Грче, тако да села целе Осоговије и планинских делова Пијанца припадају власинскоме типу, док су у осталом Пијанцу и Малешу села разређеног и збијеног типа. Власински тип села прелази бугарску границу и распоређен је по ћустендилском Крајишту и знатном делу Знепоља. У Србији су власинскога типа виша села Врањске Пчиње и сва села у сливу Власине до лужничке котлине, у којој се изврши прелаз у села збијенога типа.

Западно од ове области јављају се два типа села, и то тип збијених или *скопских* села, и *читлучких* села. Оба типа јављају се по целој скопској котлини, у долини Маркове Реке и на Овчем Пољу. Први је тип много чешћи. Најтипичније је развијен у Скопској Црној Гори. Та су села облика или округластог или дугуљастог. У њима обично имају две

главне улице које се међу собом секу. На раскршћу тих двају улица има обично празан простор, који се зове *гувно* (у пиротском крају и у Јужној Македонији *средсело*). Куће су сасвим утрпане и збијене једна до друге, или иза једне ниже вири непосредно кров друге, више.

У читлучким селима куће су груписане око беговске куле. Оне могу бити поређане у низове с обе стране беговске куле, с лицем окренутим унутра, тако да споља све чине један зид, или могу бити разбацане око беговске куле. У последњем случају, куће су махом ограђене зидовима од ћерпича. Путеви иду обично иза ових села или поред њих, а веома ретко кроз њих. У средини читличких села су велике, двоспратне беле беговске куће. Састоје се обично из одељења за мушке или *селамлука*, и *харемлука*, одељења за жене и децу. Око њих су друге зграде за послугу, коње и жито. Харемлук често може представљати и засебна зграда. Тада уза њ има велика башта, у коју се из харемлука може непосредно ићи, а са свих страна је ограђена високим зидом од ћерпича, како би жене биле заклоњене од погледа странчева.

Типови *сеоских кућа* нису у довољној мери испитани. Једино у Скопској Црној Гори имамо детаљније испитану сеоску кућу. Она се у опште одликује великим димензијама, нарочито су развијене у хоризонтали; има их *приземљуша* и *двоспратница*. Обе врсте су зидане од неотесаног камења или ћерпича, и скоро свака је зидом од ћерпича ограђена. Кровови су од прућа, а могу бити покривени сламом, цаском и ћерпичем. Двоспратнице могу бити целе на два спрата, ако су начињене на равну земљишту, или може само један део бити на два спрата а други део на један спрат, ако је на стрмениту земљишту. На горњем спрату имају редовно три просторије: кухиња („кућа"), чардак и одаја. Чардак представља са страна отворен доксат који се целом страном горњега спрата пружа. „Кућа" може бити преграђена, и онда се у једном делу кува на огњишту, а у дру-

гоме, који се тада зове „пондила“, ноћива стока. У доњем спрату је *трем*, у коме се држи мрс, пиће, ковчези с рувом, и земљорадничке справе; каткад је преграђен, и онда у другом делу ноћива стока. Приземљуше имају унутрашњи распоред исти као и горњи спрат двоспратнице.

У ограђеном дворишту је *гувно*, и *вурна* (хлебна пећ). Око ових кућа има мало зграда. Најважније су: амбар, кош за кукуруз, племња за сточну храну, говедарник и кочина. Нарочите зградице у Црној Гори су *девојачке зградице*, у којима девојке држе своје ствари, и у којима спавају.

У ниским котлинама, затим на Овчем Пољу, куће су много једноставније, мање, покривене кровином, једноспратне и једноћеличне.

Вароши Горњег Повардарја.

1. Скопље.

Налази се на северозападној ивици Скопске Котлине, с обе стране долине Вардара, која је на том месту око 2 километра широка. Већи део Скопља налази се на левој обали Вардара, а мањи на десној, испод планине Водна. Десни део вароши се налази на последњим огранцима Црне Горе, а леви је на најнижој вардарској тераси. Положај Скопља одређен је правцима многобројних долина које просецају околне планинске масиве и доводе Скопску Котлину у додир с многобројним областима. Најпре, долина Вардара доводи га у везу с котлинама Средње и Јужне Македоније. Најгорњи део Вардара и преседлине Калдрми Богаз доводе га у везу с плодним Пологом, а преко њега и свима жупама испод Шаре, Бистре, са сливом реке Радике и Црног Дрима. Долином реке Треске отворен је приступ у затворене области Пореч, Кичево, Копач и Зајас. Долина Лепенца пробија планински венац Шар-планина—Црна Гора и доводи Скопску Котлину у везу с Косовском Старом Србијом и с долином Великог Дрима, која

Стару Србију изводи на Јадранско Море. Низинском линијом Куманово—Аџарлари везано је за прешевско развође и за долину Мораве. Долином Пчиње и Криве одржавана је веза са Ћустендилом и Софијом, а преко Овчег Поља ишли су путови за Источну и Југоисточну Македонију, специално за област Струме, за Дојран и Серез. Важност Скопља је дакле у томе што се налази на излазу многих речних долина и на раскрсници важних путева.

У Скопљу разликујемо два дела, и то један с десне а други с леве стране Вардара. Леви део је виши а десни нижи; први је на једном брегу који се изнад долине диже око 50 м., а други је у равници. На самој северозападној ивици споменутог брега је Душанов Град, који је штитио улазе у долине Лепенца, Вардара и Треске. Из овога са види да је положај Скопља као и многих наших најстаријих вароши био условљен стратегијском важношћу онога места на коме је начињен.

Главни део вароши је на левој обали Вардара. Тим делом протиче речица Серава, која је већим делом покривена и служи као природни канализатор. У томе су делу најстарије грађевине, које су остале после пожара од 1689. Ту су разни тврдо зидани ханови, као Капан Хан, Сули Хан, Кјутуб Хане, Куршумли Хан и многе џамије. За Кјутуб Хане прича се да је у њему некад била библиотека. У томе делу вароши је и *Безистан*, који се не може успоређивати ни с оним у Солуну, па ни с оним у Сарајеву, али који, за сваког онога ко први пут из Србије долази на Ориент, представља праву знаменитост.

То је склоп од тесних, разноврсно изукрштаних улица, покривених кровом од даске, у којима су дућани с разноврсном робом и многобројне занатлијске радионице. У Безистану има скоро свих оних радња које у томе крају постоје. Ту ћете наћи све занате и све радње, и све што се пече и кува и за једење продаје. Радње иду и шарено и мешовито и по групама, али без реда и система. „Ту

ћете наћи казанџије, који праве казане и лепе мангале по формама Бог зна од којега доба наслеђеним, а и новога времена тенећеџије, који праве и плехане фуруне, тако по злу чувене код нас. Ту ћете наћи манифактуру источну, ону нову и промењливу, сваке године и сваки час друкчију; ову вајкадашњу, стару и непромењливу, са вечитим мустрама и бојама њене ћитајке, шамалаџе, кутније, шамије и т. д. Онамо ћете наћи пушкара, који већ меланхолично гледа свој занат, и овде страшно потиснут силном фабрикацијом и усавршавањем војевања и оружја; овамо кујунџију где још плете своје филигранске радове по мустрама за које он и не слути да су можда од старих Јелина; онамо опет терзију и украј њега богато извезене комаде руха арбанашког, опет са вајкадашњим кројем, накитом и шарама оних истих мотива које налазите и у филигранским пословима кујунџијским, и чак у пословима зидара или резача на кућама, на дрвеним резаријама, у колико то само материјал допушта, и на разним споменицима. Израда бритава чувена је јако у Скопљу, и њом се баве неколико радњи између града и старе ћуприје изван Безистана. Радња нова и стара, извозна и увозна, страна и домаћа, сеоска и варошка, овде се у чудној мешавини укршта и додирује. И ту је још врева, ларма, лупа заната, гурање, потискивање, погађање.“ (С. Новаковић, „С Мораве на Вардар“ с. 63—64) У близини Безистана је чувени *Куршумли-Хан.* То је двоспратна, веома пространа зграда, дебелих зидова, зидана од тесана камена, са много сводова, и неколико балкона од тесана камена. Све су собе на свод сазидане, а зграда је била оловом покривена. Двориште му је калдрмисано, а на средини је био шедрван (водоскок). У доњем спрату су биле магазе, а у горњем собе за путнике. Од 1878 постао је тамница косовског вилајета. Старост овог здања није довољно испитана. Неки мисле да је та зграда преостала још од Јустинијана, други мисле да је то за време цара Душана била касарна, а трећи тврде да је то тур-

ска грађевина. Сигурно је само то да је та зграда преостала иза пожара од 1689 године.

У томе делу вароши су многобројне џамије, којих ће у целом Скопљу бити око 26. Један од најзнаменитијих турских архитектонских споменика је Гази-Иса-бегова џамија, која је грађена на месту негдашње цркве св. Ђорђа. У целој грађи влада „потпуна симетрија без икакве погрешке, да јој се само дивити можемо“ (С. Новаковић). Зидана је тесаним једнаким четвртастим каменом. Сваки камен у зиду опточен је троструким редом пљоснате танке цигле са широким катовима малтера. Грађена је дакле слично као што су грађене многе задужбине наших средњевековних владалаца. Кров јој је од олова, које се бели и из далека види. Око ње је симетрична, лепо ограђена авлија, а пред уласком је под лепим киоском чесма, са лепом вазом на средини, из које избија неколико кључева воде. Знаменита је и Бурмали-Џамија. То је пространа четвртаста зграда, са пространим тремом на стубовима у предњем делу; зидана четвртастим једнаким каменом, између кога су уметнути квадрати од цигле и малтера, тако да цео зид има изглед геометријског мозаика, који чини пријатан утисак. Нарочито високим минаретом одликује се Јаја-пашина џамија. Ту је и сахат-кула од црвеве цигле, у облику звоника; има леп изглед. У седамнаестом веку путници спомињу у Скопљу једну дрвену кулу са сатом и звоном. То ће вероватно бити она кула за коју Хаџи-Калфа вели да је из времена неверника. Не може се докучити да ли данашња сахат-кула има какве везе с том дрвеном кулом. За Меда-џамију говори се да је начињена на месту цркве Св. Врачева, а за Султан-Муратову једни веле да је била црква Св. Богородице, а други Св. Петра. У Меда-џамији има вода, на коју долазе Српкиње које не рађају, и умивају се. У томе делу вароши је и црква Св. Спаса. То је мало, споља неугледно и неукусно здање, дубоко укопано у земљу, због чега изгледа као да је у турско време грађено. Унутрашњост цркве

представља оно што је одликовало ову цркву од осталих. То је уметнички од дрвета израђени олтар и певнице.

У томе делу вароши има више шеховских текија, пет хамама, три православне и једна католичка црква. Као и у сваком месту у коме живе музломани, и на периферији Скопља имају велике просторије које заузимају мусломанска гробља. Таква једна просторија налази се на североисточном делу вароши. Ту су гробља разних турских јунака који су славно пали при освајању Скопља. На највишем брегу је турбе Гази-бабе, барјактара турске војске, који је пао на томе месту. Од Гази-бабе до вароши кажу да има седам гробова, у којима је сахрањено седам везира који су пали при освајању Скопља, и који су због тога постали „газије“ (посвећени јунаци).

Као у свима ориенталским варошима, и овде становништво живи подељено по разним верама. Од града према истоку и североистоку, на повијарцу брега је Турска Мала, између града и Вардара је Јеврејска Мала, а с десне стране Вардара је Франачка Мала, у којој станују Европљани. Домаће хришћанско становништво (Срби, Грци и Цинцари) живи с обе стране Вардара. Онај део српског становништва који се бави претежно земљорадњом живи у периферијским махалама, нарочито у махали Топхани и Чаиру, а баштовани живе махом на равници поред Вардара. На периферији вароши су циганске мале, а последње варошке куће престављају станови босанских и херцеговачких мухаџира.

Новији живот почиње да се развија на обалама Вардара и у равници с леве стране Вардара. Ту је најмодернији и најлепши део вароши, који се одликује новим модерним зградама и правим улицама. На обалама Вардара су покалдрмљене и поплочане улице које служе за шетњу и на којима почиње све више да се развија саобраћај. Нарочиту живост и лепоту Скопљу даје Вардар, који својим пространим и озиданим коритом јури знатном брзином. Боја воде је зеленкаста и бистра. На Вардару су

два моста. Један је стари *Душанов Мост*, који представља још једну скопску архитектонску знаменитост. Изидан је на више у вршак сведених окана, међу којима је средње највише, тако да је мост у средини највиши, па се одатле спушта према обе обале реке. Горе је мост покалдрмљен. Ивице су му некад биле ограђене до метар високом оградом од тесаног камена, а у средини је био четвртаст балкон. У новије време мост је на врху проширен и тај је зид срушен. Нови мост је дрвене грађе.

Историја. — Скопље представља једну од најстаријих вароши у унутрашњости Балканског Полуострва. Као варош постојало је још пре него су Римљани освојили ове земље. Најстарија су му имена Scupi, Skupoi, Skopion, Skopia. Scupi се први пут спомињу у Птоломеја и у Пајтингеровој Табли. Још у почетку другога века Скупи су били римска колонија насељена ислуженим римским војницима из Виминациума (данашњег Костоца). У њима је римска култура оставила велике трагове. Од Скупа су полазили знаменити друмови преко Улпијана (Липљана на Косову) за Далмацију, у Лихнид (Охрид), у Пелагонију, у Велазору (Велес), у Најсус (Ниш) и Сердину (Софију). Скупи су били украшени храмовима, купатилима, зградама, а у близини су се налазили рудници гвожђа, злата и мермера. После Константина Великог Скупи постају главни град префектуре Дарданије, и епископска резиденција. У страшном земљотресу од 518 године Скупи бише сравњени са земљом.

У близини Скопља родио се византијски цар Јустинијан. Село у коме се родио звало се Таурисија или Таоресија. У близини тога села био је град Бедеријани. Неки мисле да Таурисију треба тражити негде у данашњој Таорској Клисури и у селу Таору, који се налазе јужно од Катлановског Језера, између Скопља и Велеса. Други мисле да по имену Бедеријани и по неким остатцима од старина, та места треба тражити у данашњем селу Бордовцима. Јустинијан је порушене Скупи подигао и назвао их

Јустинијана Прима. Византијски историк Прокопије овако описује тај град: „Није лако избројати божанске храмове, нити се могу речима описати дворови великаша ни величина дворана, ни лепота тржишта, ни улица, ни чесме, ни купатила, ни домови с продавницама. Просто да кажем, варош је велика и многољудна и у свему благоугодна, и таква да може бити столица свеколике ове области". Поред тога Јустинијан је направио нарочиту тржницу, у којој је било смештено више дућана. Г. Стојан Новаковић мисли да ће то бити данашњи Куршумли Хан, у коме се још у седамнаестом веку продавало и куповало.

Врло вероватно је да је Јустинијанова грађевина и чувени скопски водовод, којим се доводи вода из Скопске Црне Горе, два и по сата далеко од Скопља. Тај водовод спомиње се кроз цео средњи век. У новом веку спомињу га скоро сви путници који су прошли кроз Скопље. Тај водовод има преко 100 сводова, који су високи 3·25 м. Стубови и сводови грађени су од тврде четвртасте цигле, а озго на њима је намештен канал за воду, који је ширек 0·80 и покривен.

У средњевековној Србији Скопље је било један од најзнаменитијих градова. Изглед Скопља познат нам је из разних наших историјских споменика. Варош је била опасана зидинама на којима је било више кула, као што су „пирга обла" и „пирга водена". На градским капијама биле су огромне капије, од којих су најзнаменитије „велика врата" и „водена врата". У њему је било и једно утврђење, затим много цркава, палача (полата) и дворова. Кад су га Срби године 1282 узели од Византинаца, становништво му је било претежно грчко. У једној повељи краља Милутина из године 1299—1300, спомиње се огромна множина грчких фамилија у Скопљу. Из бележака Кантекузенових зна се да је још године 1350, дакле 70 година пошто су га Срби заузели, било у њему тајних византијских присталица. У четрнаестом веку постаде једна од најважнијих срп-

ских вароши. Био је резиденција српских краљева и царева, нарочито царева Душана и Уроша. Они га називају „славни и часни царски град Скопље“. У њему се године 1346 Душан крунисао за српског, грчког и бугарског цара. У њему је исте године српски митрополит проглашен за српског патријарха. Године 1349 држао се у Скопљу велики сабор на коме је донесен и израђен чувени Душанов Законик. Овим законом су уређене све српске земље, одређене су верске и имовинске прилике, и односи између појединих друштвених класа.

Колико је то био важан град, види се најбоље по оној пажњи коју су Скопљу поклањали први турски Султани. Док још нису били освојили Цариград, Скопље се сматрало једном од европских турских престоница. Тако, на пример, Султан Бајазит држао је престоницу час у Једренима, а час у Скопљу. Одмах чим га освојише, Турци почеше колонизовати долину Вардара, и на првом месту обратише пажњу на Скопље. Тако у току 14-ог и 15-ог века Турци населише у Скопљу велику множину турског становништва.

У петнаестом и шеснаестом веку на скопљанском тргу могаше се добити најјевтиније и најбоље српско и мађарско робље. За турског времена, нарочито у шеснаестом веку, Скопље је било највеће и најзнаменитије место у унутрашњости Балканског Полуострва. У шеснаестом веку рачунало се да у Скопљу има на 30.000 кућа. Трговало се поглавито кожама. Овде су се коже преправљале, и уопште била је развијена кожарска индустрија. Кожа, восак и друге сировине односиле су се преко Љеша за Италију, нарочито за Млетке и Анкону. У то време на скопском тргу јављају се и Јевреји, који почињу конкурисати и Млечанима и Дубровчанима. Дубровчани су трговали вином. Били су покуповали много земље, коју су засадили виноградима и воћњацима. Винограде су им обрађивали српски робови, које су они за јевтине новце од Турака куповали. У седамнаестом веку Скопље се спомиње као многољудна тр-

говинска варош. Године 1604 рачунало се да у њему има 40.000 кућа. У то време поред Јевреја у трговини се јављају и Јермени. „Скопље је тада имало леп и жив безистан; прекрасан оловом покривен каравансeрај; у вароши и изван вароши лепе тргове окићене дрветима; многе џамије; водовод; улице даскама покривене; лепа шеталишта; јаку тврђаву и гласовиту сахатну кулу, чијег се звона звуци на далеко разлегаху по питомој зеленој околини. У трговинским везама стајаше са Солуном и Драчем. Различите сировине (вуна и вино) и кордован извозили су се у Драч, до кога су каравани долазили за пет дана. Чамци и мале барке пловљаху низ Вардар до Солуна. У близини беху богати златни и сребрни рудници, а у граду се коваше новац.“ У њему је било врло јевтино живети. Сматрало се као једно од најцивилизованијих турских места, из кога су изашли многи турски учени људи.

После овог мирнога развића, ову напредну варош при крају седамнаестог века задеси велика несрећа. Године 1689 Аустријанци освојише од Турака Скопље, пошто су се Турци повукли из њега. 17 октобра 1689 аустријски генерал Пиколомини, пошто нареди те се најпре све изнесе из вароши, запали је са свих страна, па се пун радости повуче кроз Качаник у Призрен, где га после десет дана стиже казна Божја. Умре од куге. Од 12.000 кућа, 40 џамија и 7 до 8 великих ханова, није ништа остало. Овај лакомислени акт Пиколоминија упропастио је Скопље, и оно се није могло поправити ни после 200 година. У осамнаестом веку Скопље представљаше веома опалу и малену варош, која је трговала кордованом. Неки га чак спомињу само као преноћиште. Пред њим се спомиње једна тврђавица која је чувала караване који су кроза њ пролазили. Све што се више одмичемо у деветнаести век, Скопље се све више опорављало. Путници из прве половине деветнаестог називају га из почетка осредњом вароши. Ами Буе га ставља међу турске тргове другога реда. Из списа доцнијих путника види се како

Скопље у 19 веку све више напредује. Од шездесетих и седамдесетих година прошлог века почиње нагло напредовати. Нарочито је почело напредовати од како је начињена железница и од кад је постало средиште косовског вилајета (1886 године.) Скопље се у последње време тако развијало да је оно данас једна од највећих и најважнијих вароши у унутрашњости Полуострва. Нарочиту ће важност добити ако се веже железницом са Западном Македонијом, нарочито с долином Црног Дрима.

Ако се доведе у везу знатан број становништва појединих вароши у Новој Србији са општим културним и привредним стањем земље, видеће се да величина вароши не представља израж‌ај културног и економског стања земље. У Старој Србији и Македонији вароши су несразмерно велике, и према свом културном стању и према стању своје околине. Ове појаве долазе отуда што су се скоро све вароши у XIX веку неприродно развијале. Има више разлога због којих су се вароши у последње време нарочито јако развијале. На првом месту узрок је то што има знатан део мусломанског становништва које живе скоро паразитски, од прихода читлука. Тај део становништва, и то скоро све читлук-сахибије, настаниле су се у варошима, и ту живе скоро никако не учествујући у привредном животу вароши, не радећи ништа и хранећи се од прихода које им доносе њихове чифчије. Други део становништва чине разноврсни мухаџири. То су муслимански исељеници који се досељавају из оних области које су некада биле турске и које су потпале под неку хришћанску државу. Највише их има из досадање Србије, из Бугарске и из Босне. Ово становништво представљало је онај елеменат који је у турске вароши уносио највише немира и нереда, и који је према хришћанима сачувао највише мржње. Поред ових наћи ће се кашто у варошима Старе Србије и по која арбанашка фамилија, затим доста досељеника из турских македонских села, и из појединих обла-

сти српско-мусломанског становништа. Све ово становништво било је под великим утицајем турске културе и турског језика. Мусломанско становништво скоро свију вароши Старе Србије, а нарочито Македоније, разуме и говори турски. Сви су примали турски начин живота, турски поглед на свет, и турски су осећали.

На исти начин пада у очи знатан број хришћанског становништва које живи у варошима Старе Србије. То је становништво двојаког порекла. Једно су Грци и Цинцари, који су дошли са разних страна Балканског Полуострва и населили се као трговци, чиновници, ређе као занатлије. Друго је српско становништво, које је у великој већини случајева пореклом из суседних села или из ближих вароши. То српско становништво можемо према начину занимања поделити у три групе. Прву групу чини оно становништво које се бави варошким начином рада (трговином и занатима), а другу групу чини становништво које закупљује поједине њиве у околини вароши, специално на обалама Вардара, и на којима произваћа искључиво зелен. То су они познати баштовани који живе скоро искључиво на периферијама вароши и образују баштованске мале. Трећу групу образује становништво које се искључиво бави земљорадњом и живи искључиво о земљорадњи. Тако становништво живи највише у мали Топхани и Чаиру. То становништво има махом своје њиве, које се налазе одмах до вароши, или узима земљу на половину и трећину од скопских ага и бегова. Живи скоро искључиво сеоским животом, само ради земљу, сади афион, пшеницу, кукуруз и дуван. Баштовани живе поред Вардара највише у Јени-Махали и Гази-Менташ-Махали. Оволико згомилавање хришћанског искључиво земљорадничког и сеоског становништва у варошима може се објаснити једино утицајем несигурних и несређених прилика које су владале у овом делу Европске Турске. Становништво је веома много бежало из села, зато што је у

варошима, где су била седишта власти, могло живети безбедније и сигурније.

Ове две врсте варошког становништва не разликују се само по занимању, већ и по начину целог живота, нарочито по начину целог кућнег рада, унутарњем распореду и спољашњем изгледу куће.

У земљорадничкој кући разликују се три дела. Од сокака је кућа, која је лицем окренута обично унутра према двору и њиви. На капију, која је поред куће или у самој кући, је пространа, већим делом празна просторија која се зове „двор". Та је просторија озидана зидом до 1½—2 м. висине. Двор није пођен. Његов средњи и главни део заузима „гумно". Често се место двора цела просторија зове гумно. Насред гумна је побијен дрвени ступац за који се вежу коњи кад врху. Тај ступац зове се „стожер". У углу двора поред саме куће је „амбар" начињен од дасака и прућа и обично на два спрата. У доњем се држи обично жито, а горњи је отворен. Од Велик Дена (Васкрса) до јесени на амбару се вечерава и спава. Најдоњи део двора, који избија на њиву, заузима „племња", у којој се држи слама и пољопривредни алати. Племња је сва од плетера, покривена је сламом, и на њој су двоја наспрамна врата, од којих једна излазе у двор а друга у авлију. Свака земљорадничка кућа држи стоку, и то најмање краву, вола и магарца. Они који живе на самој периферији вароши и који имају више њива, држе и бивола и нешто оваца, од којих продају млеко у вароши, За магарца кажу да је то необично згодна и практична животиња за пренашање малих товара из њиве у кућу и обратно. Ђубре које падне скупља се преко зиме на гомиле и оставља у авлији да се о пролећу изнесе на њиву. Стока ноћива у племњи или у нарочитој згради која се у једном од углова у двору начини и зове „пондило". Пондило може представљати и нарочито одељен део у кући. Унутрашњост земљорадничке куће је овај. Споља се улази у просторију која се зове „тремче", из кога воде врата у подземље или „визбу", у „кућу"

(кухиња) и у „сопче". У визби се држи вино, ракија, сир, месо и лана (купус). У „кући" је на поду земљано огњиште са свих страна каменим плочама оперважено, а изнад њега о греди виси „веруга". На огњишту се ретко ложи ватра, јер су дрва скупа. Због тога на мангалу распаљују ћумур, и на њему се кува. Хлеб пеку у варошкој фуруни. Огњиште је данас због тога изгубило своју функцију, јер се на њему никад не ложи. Ипак оно се скоро у свима кућама гради тек из навике. У углима су ковчези у којима се меси хлеб. Собе су непопођене, само је „сопче" изнад избе попођено и прекривено „мутафом" (сивим простим ћилимовима који се праве махом од козје длаке). У једном углу је миндер с јастуцима. При врху зида око целе собе је мала дрвена полочица, „раф", а у једном углу је икона. Само је та соба окречена; остале просторије су ређе окречене. Кад се хоће да спава, онда се по непопођеном поду простре рогоз, па по њему ћилим, а по ћилиму душек. Прозори су доста велики, собе су видне, а на прозорима су изукрштани мали дрвени диречићи који треба да спрече свакога ко би кроз прозор хтео да продре у собу

Као што се види, земљорадничка кућа у Скопљу сачувала је искључиво онај тип који је имала на селу, а поред тога примила је и доста варошких елемената. Између земљорадничких кућа пролазе мали уски и кривудави сокаци који се сваки час рачвају и завршују затвореним улицама, које се у Босни зову „ћор-сокаци".

Сасвим је друкчији тип куће осталог становништва. И трговачки и занатлијски део становништва има исти тип куће и живи скоро истим начином живота. У томе нисам могао наћи никакве разлике између кућа српског, грчког и цинцарског становништва. Цео живот првобитно се образовао угледањем на Грке и Цинцаре. И у томе погледу јављају се само разлике које се и иначе виде између богатијег и сиромашнијег становништва. Утицај грчког и цинцарског становништва на варошки живот

обично је врло велики. У већини вароши нарочито Јужне, Западне и Средње Македоније грчки језик разуме се и говори се много.

Куће хришћанске, нарочито богатих хришћана, не разликују се много од кућа мусломанских. Главна разлика је у томе што су православне куће више изнесене на сокак, а мусломанске су унесене унутра. Око мусломанских кућа велике просторије су под баштама, којих у тако великој мери нема у хришћанским кућама. Поред тога хришћанске куће међусобно су повезане капицицима, тако да се куће целог једног мањег краја могу обићи капицицима а да се не изађе на улицу. Кроз капицике се жене међусобно посећују, а у вече се кроз њих иде на посела, а често су кроз капицике бежали и сакривали се политички кривци које је гонила турска власт. У хришћанску се кућу улази на велику капију од дрвета, која се изнутра затварала челичним тојагама или нарочито јаким челичним квакама. Кроз капију се најпре уђе у празан простор који се зове „двор“. У двору у разним угловима су: мутвак (кујна), бунар и „бавча“. Бавчом се назива мала до пола метра висока софа цвећем засађена. Авлија је увек калдрмисана. При улазу у кућу, обично с леве стране, има простор који је са стране отворен, тако да је изнад њега остављен само таван горњег спрата. Тај је део подељен на два дела. Један остаје у нивоу авлије, и он је поплочан, а други део је до три дециметра уздигнут од земље и попођен је даском. Први део зове се „трем“, а други „софа“. На софи се лети вечера, а често и спава. Из трема се улази у средњу просторију доњег дома, који се зове „кућа“. То је данас махом празан простор и има значај међувраћа из кога воде врата у разне собе, којих обично има више. Кухиња може каткад да буде и у једној од просторија у самој кући. Тада се кујна зове „јаџак“. У јаџаку је огњиште исечено у зиду. Често је софа ограђена самим прозорима, тада се она зове „џамлук“. Унутрашњост соба је овака. Најпре до врата је лепо озидана фуруна од ћер-

пича, висока од пода до крова; она се ложила из једне собе, а у другој соби био је хамам. Таква пећ је била увек окречена. Уз пећ је био „хамамџик“, у коме се умивало. Около при зидовима су од дасака начињени „долапи“, у које су се метале спаваће хаљине. На горњем спрату изнад трема и софе је са стране отворен простор који се зове у Скопљу „јазлак“, а у Тетову „чардак“. На горњем спрату свештеничких кућа често је била и засебна собица која је сва била украшена иконама. Та собица звала се „параклис“. У параклису се свештенник молио Богу, исповедао, читао молитве хришћанима, а често и Турцима. Све собе и у доњем и у горњем спрату у којима се спавало звале су се просто *собе*, а оне које су биле за примање звале су се *одаје*. У одајама около сва четири зида је миндерлук. Таванице на собама су од малих дашчица које су тако поређане да чине облик звезде, или се у облику сунчевих зрака разилазе из средине. Овај облик кућа је веома стар. Енглез Браун, који је 1669 и 1670 године био у Скопљу, залазио је у поједине скопске куће и описао их. Он их овако описује: „Одличније су куће застрте ћилимима, а таванице су им свуда издељене у троугле, квадрате и разне друге облике, па позлаћене и ишаране разним бојама. Али нигде у шарама нема никакве слике ни животиње ни биљке“.[1] Обично се спава на душецима који се простру по поду. У новије време све више преовлађују дрвени и гвоздени кревети. У доњем спрату су у најстарије време биле нарочите просторије за коње које су се звали „ахари“. Доцније су ахари постали засебна зграда у двору. У таким приликама одмах изнад капије била је подигнута зграда за сено у коју се са сокака сено убацивало, и та се зградица звала „отлукана“. Данас нема ахара ни отлукана никако. Као што се види, већина данашњих скопских кућа има изглед оних кућа каквих је било у свима варошима у Србији, и којих и данас у великом броју има. Најбогатије куће овога

[1] С. Новаковић, Балканска питања, с. 84.

типа имали су Грци и Цинцари. Куће су градили мајстори из околине Дебра.

Куће musломанске имају скоро исти унутарњи распоред. Само се налазе све у баштама, које се у нереду одржавају, али су пуне зеленила и ваздуха. Учинило ми се да се musломанске куће у унутрашњости много чишће држе но хришћанске.

2. Куманово.

Куманово се налази на месту где кумановско-прешевска удолина излази у пространи басен реке Пчиње, и то на раскршћу путева који иду за Прешево, Криву Паланку, Кратово и Скопље. Оно се налази на ставама Котојске и Опајске Реке. Од Опајске Реке одваја се пред вароши један крак који се проводи кроз Куманово и који је све до најновијег времена представљао главну воду у Куманову Тај крак зове се Вада. На њој има седам воденица и њоме се наводњавају све баште. Онај део града кроз који пролази Вада одликује се великим зеленилом и великим дрвећем које расте по баштама и двориштима. Од године 1893 Куманово је добило добру воду, која је водоводом доведена из атара села Бедиња.

Клима је у Куманову оштрија но у Скопљу, летње врућине су доста знатне, али су зимне хладноће, због јаких северних ветрова, необично велике и несносне. Летње ноћи и вечери су несразмерно хладне. Та хладноћа долази због близине већих планина, специално Кара-Дага, а и због кумановско-прешевске удолине, којом хладни северни ветрови продиру у Скопску Котлину, и збот тога се кумановска клима не сматра за најздравију. Куманово је све до почетка XIX века представљало обично веће село, као што је сада Младо-Нагоричане. Таква села у то време представљале су и ове вароши: Крива Паланка, Гњилане, Феризовић, и др. Још око 1840 у Куманову је било само двадесет хришћанских и двадесет musломанских кућа. Године 1865

имало је 650 кућа, од којих је 350 кућа било хришћанских и 300 мусломанских. Данас у Куманову има 12 469 становника. Његово становништво умножило се необично нагло за 70 година. Куманово се налази у близини старога Жеглигова, и оно је примило некадашњи значај Жеглигова. До пре српско-турских ратова од 1876 и 1878 год., у Куманову је било више муслимана но хришћана, а после тих ратова било је више хришћана. После тих ратова зулуми над српским сеоским становништвом постали су већи, и оно се почело све више настањивати по варошима.

Као и у свима турским варошима, у Куманову се разликује хришћански и муслимански део града. Хришћани заузимају источни, југо-источни и западни део града, а муслимани северни и северо-западни, а у западном делу мешају се са хришћанима. Улице у турском делу града су уске и кратке, а у српском оне су праве и широке. Куманово се дели на 12 махала, од којих су најстарије: Варош-Махала, Теке, Барибегова и Бединска Махала. Оне су се поређале дуж Ваде, која иде упоредо са Опајском Реком. Између тих, најстарији је део града онај око Ески-Џамије, у центру турског дела града. Најстарије кумановске породице може се рећи да овде живе од пре 150—200 година.

Пошто је тако сразмерно ново место, у Куманову нема никаквих остатака од старина. Има само неколико знаменитих зграда. Од тих су најзнаменитије ове: Црква *Св. Николе* у Варош-Махали, која је стара преко 85 година; црква *Св. Тројице* у Карапској Махали, која је подигнута 1902 године. *Ески-Џами* у Орта-Бунар Махали, која је подигнута 1751 године; она има три велика кубета и минаре, и одликује се великим димензијама; има велика имања, од којих прима годишње око 8.000 динара. Из истог времена је и *Сахат-Кула*. *Јени-Џамија* је подигнута 1803. Поред тога има седам *текија*, од којих је највећу подигао Шех Шериф, исељеник из Лесковца. У близини Ески-Џамије је и Хућумат, среска двоспратна зграда од слабог материјала, поди-

гнута 1880 године. *Беледије*, то је мала двоспратна општинска кућа. Поред тога била су три трга, а до пре кратког времена постојао је и у Куманову безистан. Од јавних приватних зграда истичу се хотел Солун и Гранд Хотел.

Занати су у Куманову прилично развијени и све до најновијег времена били су организовани у еснафе. Најстарији су грнчарски, абаџијски, ћурчијски, самарџијски, мутавџијски и поткивачки. Од старијих заната имају еснафске уредбе: ћурчијски, папуџијски, мутавџијски, абаџијски. Најбоље се развио и највише је разгранат ћурчијски занат. Он представља уједно и најуређенији еснаф. Његове уредбе су најсавршеније и најоригиналније, тако да он представља најугледнији еснаф у Куманову. Због тога на литијама ћурчијски еснаф иде пред свима другим. Овај занат пре 90 година донели су Велешани у Куманово. До пре кратког времена био је у рукама странаца, а сада су сви прешли у руке Кумановаца. Ћурчије имају и своју засебну зграду Ћурчи-Хан у Ендек Махали, у коме су свуд у наоколо подигнуте ћурчијске радње. Има их 29. Двориште Ћурчи-Хана је округла облика, у коме су свуд у наоколо подигнуте ћурчијске радионице и продавнице. Мутавџијски занат исто тако је заступљен, има 19 радионица. Мутавџије раде покровце, вреће, торбе, бисаге, и то највише од козје длаке. До пре 20 година био је чувен и папуџијски занат, који је сада претворен у „кондурацијски". И кујунџијски занат су у Куманово донели Велешани, и то око 1830 године. Кумановци су до пре 40 година обрађивали само ливено и ковано сребро. А од тада су почели да обрађују и сребрну жицу.

Поред заната, Кумановци се баве доста и земљорадњом. Сваки имућнији Кумановац има по нешто ziратне земље, коју обрађује са момцима или аргатима. Као домаћа индустрија развијена је израда сукна, клашња или јирта. Кумановско сукно извози се по целом Балканском Полуострву.

Трговина је јако развијена. Нарочито је раз-

вијена трговина са житом, стоком и вуном. У околини Куманова нема винограда, али је зато чувен опијум из кумановске околине. Као важна железничка станица и као економски центар слива Горње Пчиње и Криве, Куманово ће имати велику будућност.

3. Велес.

Велес има особити положај: лежи на уласку у Велешку Клисуру, и то на обема странама Вардара, које су везане мостовима, због чега су га Турци назвали Ћуприли. Међутим је стари Велес, Велес византијске периоде и бугарских и српских времена, био неколико минута на ниже, низ Вардар, а на данашње се место потпуно преместио у турско време. И сада се то место зове Стари Велес; изнад њега је Кале, а испод њега Маркова Механа. Даље од Велеса левом обалом Вардара до Пресвете виде се трагови старог пута, а код Пресвете нека врло стара калдрма и развалине цркве о којој мисле да је најстарија велешка црква. У Велесу сада има по Кичеву око 15.624 становника, Словена и Турака. Велес је даље варош између двеју клисура: Таорске и Велешке; по томе он влада вардарском комуникацијом. Велес је у ранијим временима био станица кириџијског саобраћаја за одмор на улазу и при излазу из вардарских клисура. На томе месту је Овче Поље отворено према вардарској долини, и мора код Велеса на њу излазити, а тако исто и сва област Брегалнице. На десној обали Вардара су Оризарске Вратнице, и њима води прилепски пут. На тај начин Велес је центар и чвор у коме се вардарска комуникација укршта са важним комуникацијама које воде према Истоку и Западу од Велеса. На њима је распоређен низ знатних вароши као што су: Кочане, Штип, Велес и Прилеп, и тај низ је скоро у једној линији, која је управна на Вардар; разуме се да је њихов положај, осим

тога општег узрока, условљен и локалним приликама, које смо за већину тих вароши раније обележили.

Велес је врло старо место: помиње се још 216 године пре Христа под именом Вилазора (ура на албанском језику значи мост). Вилазора била је највећи град у Пеонији. Од имена Вилазора у средњем веку развио се облик Велес *(Βελεδδός)*. Он се пружао западном обалом Вардара, десет минута јужније од данашњег Велеса, о чему и сад сведоче две развањене цркве, којих је по претераном причању Велешана било до 36. Велес старога века био је на граници Македоније и Дарданије.[1]

О Велес су се отимали разни народи. Од Дарданаца освоји га 216 пре Христа маћедонски краљ Филип III. Године 168 пре Христа заједно са Маћедонијом дође под Римљане и остаде у власти источне римске царевине до краја деветога века, када бугарски владаоци, користећи се српском неслогом и поцепаношћу, освојише Македонију и држаше је до пропасти бугарске државе 971. После неколико година дигоше се против грчке власти Маћедонци, предвођени својим јуначким царем Самуилом, и основаше царевину која је допирала до Јадранског и Белог Мора, и за неко време и Бугарску захватала. После пропасти маћедонске царевине (1018 год.) дошао је с њом и Велес под грчку власт. Кад су западњаци освојили грчко царство 1204, бугарски цар Калојан употреби ту прилику те завлада Источном Маћедонијом, а може бити и Велесом, јер 1205 беше у његовој власти и Охрид. После погибије Калојанове 1207 докопа се бугарског престола његов сестрић Борило, од чијег насиља побеже у Србију Добромир Стрез, који је, још за живота Немањина, користећи се борбом између Византије и крсташа и Немањиним освајањем по северној Македонији, дигао устанак у југо-источном крају Македоније и затим се измирио с грчким царем и постао његов заповед-

[1] Стојан Новаковић, Балканска питања, с. 77.

ник у Струмици. Но доцније Стрез се одметне од Грка, освоји тврди град Просек, који је владао вардарским теснацем Демир-Капијом, и изабра овај град за своју престоницу. Узалуд је грчки цар покушавао да освоји Просек, с тога се измири са Стрезом и удаде за њ своју унуку по кћери. Кад незахвални Стрез опет отпаде од Грка, ови се измирише с Бугарима (1202 год.), те он би остављен самом себи, не имаде куд, него се покори бугарском цару, и већ 1206 године заповедаше у Просеку Калојанов војвода Шишман. У то време владаше у Србији Стеван Немањић, Стрезов теча по првој жени. Он врло лепо прими Стреза, који му прибеже око 1208 год., побрати се с њим и даде му војску која освоји Источну Маћедонију све до Просека, у којем Стрез опет намести себи престо. Одавде је он управљао неколико година својом државом, којој је по свој прилици и Велес припадао, признавајући над собом врховну власт Стевану Немањићу, а када је покушао да се од њега отргне, погибе (1213) од неких великаша који нису хтели да се одвајају од своје браће у Србији.

После смрти Стрезове, Велес дође у руке Тодору Комнену, тада епирском деспоту, а од 1222 цару. Победивши и заробивши 1230 године цара Тодора, који беше таст тадањем српском краљу Радославу, бугарски цар Јован Асен II освоји целу Македонију, дакле и Велес, али га већ после 16 година повратише Грци, и остаде у њиховој власти све до краља Стевана Дечанског, који га стално присаједини Србији. За владе Душанове управљаше Велесом — који наш архиепископ Данило назива „славним“ градом — знаменити деспот српски Јован Оливер, очух жени Самуила Немањића, брата Душанова по оцу.

Кад су Турци освојили Македонију, дошао је у њихову власт и Велес, који се помакао нешто северније.

У седамнаестом веку подигнута је у Велесу владичанска столица, која се и данас овде налази.

4. Штип.

Главни део Штипа је око реке Хотине, а махале му се пењу уз Ташли-Баир и уз Хисар. Продужава се до саставака Брегалнице и Хотине,и готово се саставио са Новим Селом, које је у описаној клисури Брегалнице одмах испод Штипа и управо његово предграђе. У околини се прича да је у „старо време" Штип био на Јежеву Пољу, северно од свог данашњег места, и да се звао Јежев Град. Противно овом народном веровању, Штип се у врло раним споменицама помиње. У историји се Штип врло рано спомиње. У III веку после Христа Штип се звао Астибо и био је један од најважнијих градова у пеонској области. Византинци су га звали Стипон (*Στυπειον*). Византинци су га узели од цара Самуила године 1015. Бугари су га узели од Грка за време цара Калојана. Изгледа да је и Штип био у држави бугарског одметника Стреза и да је имао исту судбину као и Велес. Зна се да су га Срби узели после велбуждске битке. Њиме је управљао Душанов деспот Оливер, а после пропасти Душанова царства њим је управљао кнез Константин. Не зна се када су га узели Турци од Срба. Кроз сва времена у средњем веку био је све до седамнаестог века утврђено место. На Хисару су развалине старог града и двеју цркава Св. Јована Крститеља и Четрдесет Мученика; у Новоме Селу је црква Св. Спаса, а познато је да је и ово било седиште морозвишке епископије, која се у средњем веку премештала из Морозвижда у Малеш, Злетово и Ново Село. Осим тога положај Штипа је од стратегијске важности, јер је он на улазу у познату клисуру Брегалнице; и то је повод из кога би се могло извести да је данашњи положај Штипа велике старости. Као и многе наше вароши, и Штип се у средњем веку делио на град и подграђе; последње се покаткад по грчком називу звало ампорије. Штипско подграђе имало је више изглед села но изглед вароши. Манастир

Хилендар је у штипском подграђу имао педесет стасова (имања) под виноградима.[1]

Околина Штипа је средње плодности. Северно од вароши има око Брегалнице пространија равница, али местимице баровита. Око тих блатишта засејан је ориз, а по оцеднијим местима кукуруз, пшеница и мак; последњи се врло много сади, и штипски афион и шалаганско масло познати су у Македонији Смолу од мака извозе поглавито у Солун и продају енглеским трговцима. Ипак по плодности штипска котлина изостаје много иза кочанске и радовишке котлине.

Штип чини утисак лепе и врло велике вароши турског типа, свакојако једне од најлепших у овим крајевима. Особито су лепе многобројне турске двоспратне куће. Становништво је у већини српско, затим турско, а поред тога има много Јевреја и Цигана. Јевреја има око 800 душа, али се у чаршији врло јако осећају. И ако су Срби у Штипу у врло незнатној већини, у околини његовој поглавито живе Јуруци. Тако су, на пример, њихова сва села на заравни између Штипа и Радовишта која се зове Јуруклук и у којој има 26 чисто јуручких села, поред других у којима су помешани са Србима. Међутим је и сам Штип у ранијим временима све до XIX века био чисто турска или претежно турска варош. Од почетка XIX века почели су се Срби са села у већем броју досељавати; тај се процес непрестано настављао. И сад се у Штипу знају старије и новије српске породице које су са села досељене. Нарочито их је много у новом селу, и оно управо чини да Штип има ону незнатну српску већину. Даље је несумњиво да је прираштај код Срба већи но код Турака. Турци су оснажени мухаџирима из Бугарске и Србије који су се после ратова од 1878 године у Штипу настанили.

До ратова од 1876 и 1878, и пре но што је са-

[1] Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, c. 64.

грађена вардарска железница, Штип је био један од неколико најважнијих трговачких центара Македоније и Старе Србије. Осим целога слива Брегалнице, имао је јаких трговачких веза са јужном Србијом, нарочито Врањем и Лесковцем, затим са суседним крајевима Бугарске. У њему је особито било развијено кожарство и извозило се на хиљаде кожа од лисица, куна, зечева, и т.д. Када је после 1878 г. изгубио везу с Бугарском и Јужном Србијом, и трговина и овај кожарски рад су пали. Његову развитку сметају и они сеоски тргови каквих има у Злетову, Виници и Св. Николи. Ипак Штип има трговачки значај за источне крајеве, нарочито за Малеш, Пијанац и Кочанску Котлину, затим за Овче Поље и Лакавицу. Он је управо још јак локални трговински центар. Са вардарском долином и њеном железничком пругом Штип има три комуникације: штипско-велешки друм, и лошије путеве који воде за Криволак и Градско у Тиквешу. Тим се путевима извозе производи Брегалнице, Овчег Поља и Доње Лакавице, а увозе разноврсни страни еспапи. Велешки је друм поглавито за колски саобраћај, а друга два су само каравански путеви, врло лоши, а осим тога морају до железничких станица Вардар на скелама прећи. Али лети се да Вардар газити, и натоварене мазге и коње преводе преко њега. На овим путевима се још види жив каравански саобраћај, сретају се поворке од каравана, поглавито мазге, натоварене гвожђем, сандуцима петролеума и еспапима. Они су лети исто тако посећени као и штипско-велешки пут, јер се њима тада може ићи, а краћи су, и каравански пренос је јевтинији.

5. Кратово.

Кратово се налази на северном делу познате кратовско-злетовске вулканске области, у долини Табачке Реке, једне од најважнијих притока Криве Реке. Сама варош је у тесном облуку који је уокви-

рен огранцима од Лисца, затим Лешћем, Буковцем и Плавицом. Кад се попнемо на један од ових висова и погледамо облук који затварају планине и у коме лежи Кратово, видећемо да цео облук има изглед једног вулканског кратера. И несумњиво се Кратово налази на месту из кога су некада из земаљских дубина избијале усијано-течне вулканске масе. Тај кратер је сад мало оштећен, а Табачка Река га је прорезала у правцу исток-запад. Ти прорези су тако тесни да не кваре општи облик кратера.

Варошке куће су по косама између речних јаруга, у врло стрмим положајима, и врло су збијене. Те косе су дубоко потоцима разривене, тако да је често саобраћај између суседних махала доста незгодан због дубоких јаруга које се морају прелазити. Због оваког положаја, сваки приступ Кратову је нарочито тежак. Тешке су исто тако и комуникације између Кратова и суседних места. Да би се одржале везе између разних делова вароши, начињени су преко јаруга камени мостови са једним високим сводом. Само тим узаним мостовима, преко којих кола не могу прећи, везани су међусобно поједини делови Кратова који се налазе по странама стрмих коса. Улице су вијугаве и често тако стрме да је уз њих тешко ићи Неке су управо уске степенице између два низа кућа, и те су степенице усечене у мекше вулканске стене. Чести су ћор-сокаци. Куће су у близини једна до друге, кашто једна на другу наслоњене, и, уза стране коса поређане, вире једна изнад друге. Улице су у неколико блажег нагиба једино у турској махали Султана Мурата. Изнад ове масе од збијених варошких кућа издижу се многа минарета и витки оџаци турских кућа, тако да је Кратово варош лепе персиективе, коју још појачава амфитеатралан распоред појединих варошких делова и кућа.

„Кратово је дакле у тако незгодном положају да се већ по томе види да је једино због рударства могло на овом месту постати. Изгледа да је на овом месту или негде у околини било још римско ру-

дарско насеље. К. Јиричеку је неки Кратовац показивао Домицијанове новце који су у вароши нађени. Кратово се први пут помиње у четрнаестом веку, а већ је у прво турско време било важно место. Хаџи Калфа истиче златне и сребрне кратовске руднике, и вели да су се од њих у кратовској кузници новци ковали. Тај рударски рад је и доцније после седамнастог века настављан, али у мањим размерима. Ами Буе је забележио да кратовски рудници садрже поглавито сребровити галенит у порфиру. Ти су рудници богати. 1836 године су у Кратову биле две пећи. А Буе се обавестио да се од 400 ока галенита добија 200 ока олова и 700 драма сребра.“ И пре 30 до 40 година су поједини слаби предузимачи вадили руде по кратовској околини на много места која смо већ поменули.

6. Крива Паланка.

Варошица Крива Паланка налази се у долини Криве Реке, на апсолутној висини од 682 м. Она је у клисури Криве Реке, коју ова прави при изласку из осоговских планина. То је затворена и у планине дубоко увучена варош, која се ту развила због нарочитих саобраћајних прилика и због железних рудника у близини. Варош има онај изглед који имају сва места која се налазе на стрмим странама речних долина. Куће су по странама речне долине, грађене једна поврх друге, тако да горња надвишује доњу. Свака кућа на тај начин има отворен поглед у речну долину и на супротну страну реке. У таким варошима, премда су куће збијене, не осећа се она тескоба и загушљивост као у збијеним насељима у равници.

Крива Паланка је сразмерно младо насеље. Она је подигнута око 1634 године. Изгледа да је ту најпре било мало утврђење које је чувало пролаз кроз клисуру, и које је око 1634 подигао Бајрам-паша. Евлија Челебија је описао то утвђење, и спомиње да је већ у то време испод утврђења било

800 кућа, које су биле покривене даском и ћерамидом. Поред тога у њој је била развијена железна индустрија и рударство. Руде су се, изгледа, вадиле у долини Криве Реке, јер Евлија Челебија вели да је ваздух у Кривој Паланци пријатан, али вода није добра, јер пролази кроз железне руде. За планине између Кратова и Криве Паланке каже да су пуне старе шуме, чији врхови достижу небесне врхове, а на њима има железних руда у толикој количини да им нема ни почетка ни краја. У овоме приказивању има дакле оне познате оријенталске претераности с којом се сретамо и код византијских писаца кад, на пример, описују поједине вароши и њихова богаства.

7. Тетово.

„Тетово је у средини котлине, под огранком Шаре који се зове Плоча и који се завршује заравњеним брдом Балтепе; у његову залеђу је простраиа и добро насељена долина тетовске Бистрице или Пене. На висини је од 430 до 450 м., мањим делом у равници, већим по странама, цело уоквирено воћњацима и виноградима. Варош је тако богата изворском и текућом водом да се с њоме могу поредити само Воден, Бер и Његуш. Чесме су многобројне и врло јаке. Бистрица је разведена у многим вадама кроз све крајеве вароши и кроз дворишта; у свакој се кући чује жуборење Бистричиних вода, и свака кућа има изобиља воде; особито је то случај са хришћанским крајем испод Балтепа, који је јамачно услед тога релативно чист. Тетово се хвали као најздравија варош ових крајева.“

У њему има 20.070 становника, од којих већину чине Турци и турцизирани Арбанаси, а мањину Срби. Још око половине 19 века тетовска чаршија је била поглавито мухамеданска, а тако и чифлици Тетовске Котлине. Од како је настало за трговину и тековину згодније и слободније време, хришћани су се почели економски све више сна-

жити, и готово сваварошка трговина прешла је у њихове руке, а и многи чифлици. Све до седамдесетих година 19 века трговина се кретала више према Скадру но према Солуну; Хан (Albanesische Studien, с. 105) је забележио да је скадарски извоз био око 420.000 гроша (у четрдесетим годинама 19 века).

8. Гостивар.

Сасвим је друкчији Гостивар, који је на свом данашњем месту у турско време подигнут, изгледа, око манастира Св. Димитрија, и као да су му први становници били сељаци из околних села. Он је у горњем делу Тетовске Котлине, где се планинске косе ломе прелазећи у раван, и представља центар планинских крајева који су на западу и југу од Тетовске Котлине. У њему има 4387 становника, међу којима је 300—400 хришћана, а остало Турци и турцизирани Арбанаси; има и мали број Шкодрана, који су латини, затим неколико влашких породица. Чаршија је мала. Сви дућани од дрвета: позната турска чаршија. Трговина и занати су у турским и арбанашким рукама, само врло мало у српским и влашким. Још 1910 г., кад је Г. Цвијић тамо био, ово је била арамијска чаршија, сасвим несигурна, у којој често крв пада и често се затвара; око вароши су слободно крстарили арбанашки качаци, и сва чаршија, а нарочито оно мало хришћана, били су у највећем страху. Као Пећ и Ђаковица, Гостивар је спадао у варош анархије и насиља. Казивали су да се арбанашки качаци, обогативши се пленом, насељују у Гостивару.

Средиште Подгора постаје све више село *Теарце*, у којем има 50—60 дућана и које се постепено у варошицу преобраћа. По Цвијићевим обавештењима, у Теарцу живе поглавито Арнаути с нешто мало Турака и Словена, међутим по Кнчеву у њему има 1200 становника, од којих су 600 хришћански Словени („Бугари"), а 600 Турци. Арбанаси су новији досељеници, и за најстарије се сматрају они у махали

Првенско; има их досељених из Дебра, као што су Кара-Беђировци и Мехмед-Алијини, затим из приштинског села Глоге, из села Јажинца под Љуботином, као што су Вешалци и Пришовци, а из Маћа су Жатлијевци.

*

У Скопској Старој Србији, нарочито у околини Скопља и Куманова, сачувани су многи манастири и цркве који су подигнути за време Немањићског владања у овим крајевима Нарочито је много таких манастира и цркава у Скопској Црној Гори. Од тих цркава и манастира неки су у развалинама а неки су још очувани. Најзнатнији су ови: Манастир Матејић или Матејче код Куманова, задужбина царице Јелене, црква Св. Ђорђа у селу Старом Нагоричану, задужбина краља Милутина. За ту цркву руски археолог Кондаков каже да га је „поразила“ својим изгледом, и да је то једна од највећих српских цркава. У клисури Маркове Реке је Марков Манастир са храмом Св. Димитрија, који је године 1345 обновљен од краља Вукашина. Поред овога у Скопској Црној Гори су ове старе цркве и манастири: Манастир Архангела Михаила, који је начињен 1641, две цркве у селу Кучевишту, обе грађене у српском стилу, Манастир Успенија Свете Богородице. У селу Нерезима под Каршјаком је манастир и црква које је још 1164 године подигао византијски цар Алексије Комнен. У селу Љуботињу су развалине цркве Св Николе, која је била саграђена за време цара Душана.

Близу Кратова налази се манастир Лесново, задужбина Душановог војводе Оливера. Тај је манастир знаменит по својим утицајима које је у сва времена вршио над српским становништвом оних крајева. Али је за нас од највеће важности што је у њему сачуван првобитни живопис. Под Козјаком је манастир Карпина, који се у средњем веку звао Архиљевица. Њега је на својој баштини подигао

севастократор Дејан Жарковић за време Цара Душана. Поред ових су знаменити манастири Пчињски, Паланачки и Велешки.

II МАЛЕШ С ОКОЛИНОМ КОЧАНА И РАДОВИШТА.

„Малеш је уоквирен шумовитим планинама средње висине: Врапчугом, Паруцом, Готеном и Суострелом, које се скупа зову Малешевске Планине. Његова уздужна осовина је меридијанскога правца, дугачак је око 20 км., а широк највише око 10 км. Средња висина дна котлина је око 700 м. Његове планине су у облуку поређане, и тиме је котлина с јужне стране сасвим тврдо заграђена, а са северне отворена. Зато Малеш има онакву средње-европску климу као више области јужне Србије. У Македонији нема већег контраста но што је између ове котлине и кочанске или радовишке, и ако су у непосредној близини. Истина у Малеш се рачуна и она висораван око Џумакајне и Мамутлије, на којој се већ осећају утицаји топлије, јужне климе; на њој снег ређе пада и врло кратко време се одржи. Али по правом Малешу зима је врло оштра и много снега напада, који се месецима одржи. Зато на топлију висораван око Мамутлије Малешевци истерују преко зиме и напасају своју стоку, и он је заједничка својина малешевских села. Овај најбољи и најплоднији део Малеша, нарочито пашом, ливадама и шумом, остао је ненасељен једино услед несигурности. Лети нема у Малешу оне запаре и врућег и загушљивог ваздуха као по суседним котлинама. И овде преовлађују топли дани, али је ваздух свеж, небо је често облачно и падају прави пљусци, као по северним балканским земљама. И пролеће и јесен имају потпуно особине наших крајева.

Пластички се око Малеша, а тако и око Пијанца, издвајају три дела: кристаласте, шумовите планине,-

које чине стране, затим неогене плоче и хумина, које чине виши ступањ у котлини и које су разривене поменутим урвинама; оне слазе у праву алувијалну раван или дно котлине. Песковите неогене плоче су неплодне, ретко су где култивисане, махом су утрине и по њима преко лета пасе многа ситна стока. Алувијална раван око Брегалнице, велике апсолутне висине, најбољи је део Малеша. Она је сва онако зелена као високе равнице југо-западне Србије, јако је натопљена водом многобројних извора који по њој избијају, а разведена је у вадама и вода Брегалнице. Има отава као по нашим крајевима. И културне су биљке махом сасвим друге но по досадашњим котлинама. Сеје се много кромпира, затим хељде, ражи, проса, јечма, овса, поред кукуруза и пшенице; нема дакле памука, ориза и винограда осталих македонских котлина. Зелене се чести воћњаци, нарочито шљивари, и окућнице су ограђене плотовима и врљикама, чега у суседним котлинама такође нема.

Малеш се не може исхранити, и Малешевци сваке године жито купују. Главно им је занимање сточарство, нарочито овце и козе, а има доста и свиња. Јер паша и ливада имају довољно, и по странама планина, и на висоравни око Мамутлије по неогеним плочама, и напослетку отаве око Брегалнице. Стоком су најбогатија села Владимирово и Берово, и њихове овце купују струмички трговци и извозе за Цариград.

Не могу извозити ни поврће ни воће, јер га је ипак у мањим количинама. Пчеларство је где где јаче развијено, нарочито око села Умлена. Јаче је развијено дрводељство, граде алатке и извозе на винички пазар. По ваљавицама праве добар шајак, који са продаје у Штипу и Кочанима.

Али као сви планинци код којих се нису одомаћили савршенији начини рада, Малешевци не могу живети од свих ових производа, већ у масама иду у печалбу, „гурбетлук“, под својим „драгоманима“, најчешће у Овче Поље. Многи знају и дунђерски

занат и иду у гурбетлук „четама“ које предводе устабаше, највише у Источну Македонију, али и у друге земље.

У Малешу има 15 села, и већина становништва припада Шоповима; то је оно исто становништво које је и у Пијанцу, по Осоговији, око Криве Паланке и у делу југо-источне Србије. Главно место је Пехчево, или, као што су га били у новије време Турци, назвали, Османлије. У њему има 5 до 600 кућа и 4/5 су Турци. То је мала паланка са лепом чаршијом у којој преовлађују занати: грнчарство и кујунџилук; ту је и седиште мудира. Тако је Пехчево изгледало 1900 год. Међутим је земљотресом од 1904 године Пехчево скоро са земљом сравњено; многе нове куће које се зидају, даће паланци модернији изглед. Друго велико место у Малешу је Берово са 400 кућа од којих су само 100 турске, а има неколико кућа херцеговачких мухаџира од Никшића и Колашина. Ти мухаџири основали су једно ново село: Безгаће више Берова; потпуно су очували јужни диалекат, ношњу и обичаје, а досељени су пошто је Црна Гора заузела њихове крајеве. Има их и из билећске области. Међу Турцима преовлађују мухаџири из Бугарске, али има и по који мухаџир из нишке или лесковачке области. У осталим селима нема ни Турака ни мухаџира, него су чисто шопска. Она су разређеног типа као у Осоговији. Куће су им махом плетаре или озидане од необрађеног камена, ћерамидом или кровином покривене. Имају махом два спрата, и на горњем има чардак (диванана) под којим је сувота, и зове се двор.

Испод Малеша Брегалница улази у котлину која се зове Пијанац и која је истих пластичких особина са Малешом. Она овде прима притоку Жељовицу, која извире у планини Кол.

Пијаначка котлина је 15—16 км. дугачка, у средњу руку 4—5 км. широка, дно јој је апсолутне висине 600—630 м. Она је на западу ограничена осоговском клисуром, из које Брегалница избија тек код Истибање. Као Малеш, и ова висока котлина има

планинску климу која је слична са севернијим областима Балканског Полуострва, и производе тих области. Мање је шумовита од малешевског оквира, али већ по странама Голака има високе горе по којој су измешане буква, храст и бор. Сеју се иста жита као у Малешу, а најплоднији део око Царева Села житница је пијаначка. Има доста шљивара, те шљиве и суше. Али ипак и овде је сточарство главно занимање. У Пијанцу је 12 села, а главно је Царево Село, које се раније звало Васиљево. Има изглед паланке са малом чаршијом. Од 300 кућа 220 су турске, а остале хришћанске. У пијаначким селима има много Помака."

Мала Радовишка котлина представља горњи слив Струмице, која се овде зове Стара Река. На северу је ограђена Огражденом и косама Плачковице, од којих се највећа на десној страни Подришанске Реке зове Изведен. На југу је уоквирена нижом масом планине Смрдежа и купастим врхом Пилав-Тепе. На западу је зараван која се зове Јуруклук. На истоку између Огралдена и Смрдежа уском долином, поред села Покрајчева, провлачи се река Струмица. Радовишка котлина је необичне плодности. У њој одлично успевају жита, ориз, памук, афијон и поврће. Радовишка жита су нарочито цењена.

Радовиште је варошица која је пре рата имала око 7000 становника, од којих су већину сачињавали Турци. Исто тако и у околини Радовишта Јуруци су сачињавали знатну већину становништва. Варошица је сва у вртовима и зеленилу, из кога се нарочито издижу витке тополе. Цело становништво, поред трговине и заната, бави се и земљорадњом. Чаршија је малена, али живља и боље уређена но у многим суседним варошима. Српско становништво, које је у мањини, има неких тамних успомена о прошлости. Најсвежија је успомена на немањићску српску државу, јер знају да је тада у Радовишту седео српски војвода. Даље се нејасно прича о некој кнегињи Ради која је себи направила дворове у садашњој *Чаирској Махали*, и тако је постала варош

која се по њој прозвала. Даље се прича да је у селу Кончету, у долини Лакавице, била велика варош, град и митрополија.

У радовишкој котлини и околини превлађују мала села од 10 до 20 кућа, али има и великих са 150 кућа. Већином су читлуци. Сва су збијена, око њих има често воћа и јабланова. У становништву постоји предање о томе да су учествовали у неким великим сеобама које су се кретале према северу, нарочито према Србији.

„Орографски се Осогов састоји из два дела, између којих је дубока преседлица Девебаир 1200 м. Северни, много нижи део нема једног имена, ма да се на старијим и данашњим картама означава именом Доганица. То је ужи венац меридијанског правца, који се преко Патарице везује са Стрешером, а на западу је у вези са Козјаком. Највиша његова тачка је Големи Врх, 1830 м. На југу од Девебаира је Осогов у ужем смислу. Он има средњу висину око 1600 м., састоји се поглавито из две планинске масе које су широким бйлом везане: источне, која је на граници између Скопске Старе Србије и Бугарске и коју ћемо по највишем врху звати Рујном, и западне, чија је највиша тачка Царев Врх, који Турци зову Султан-Тепе. Обе су масе звездасте структуре и представљају гломазне орографске чворове. Мало виша је источна, чији је врх Рујан (2230 м.) и највиши врх Осогова. Са њега извире крак Брегалнице, која се зове Тураница, затим Крива Река. Од њега се на све стране разилазе огромна планинска и висока бйла, и то: према Југу Балташница (1990 м.), на истоку Бег-Бунар (2050 м.), па затим према Ћустендилу шумовити повијарац Шапке (2189 м.), на северу Баждерица (1990 м.), и на западу широко бйло којим се Рујан веже за Царев Врх. Овај је мало нижи (2104 м.) и исте структуре и пластике као Рујан; на југу од њега одваја се бйло Китка, на Северу Дурачко Бйло, а на Западу помињати Лопен.

Осим масивности и звездасте структуре, Осо-

гов има још ове пластичне особине. На њему нема јако изнесених и оштрих врхова, већ се изнад гломазне масе мало дижу заршкасти голи врхови. Али је сав разуђен врло дубоким долинама и представља важан хидрографски чвор између Пчиње, Криве, Брегалнице и Струме; особито су дубоке и клисурасте долине на југо-западној страни Осогова, као што је долина Злетовштице, затим Старе или Кочанске Реке и Железнице.

Осогов је шумовита планина, у којој превлађује лиснато дрвеће, а око највиших врхова има и борове горе. Само су му јужне стране већим делом голе. Пашом је врло богат, и после Шара, Кораба и Јакупице несумњиво је у том погледу најбоља планина ових области. Због тога, и због веће сигурности, нема у овим северним деловима Старе Србије и Македоније ни у једној планини више Црновунаца но по Осогову; највише њихових привремених насеља има по Лопену и Калин-Камену у изворишту Злетовитице, или управо њена крака Јештерца. На источној бугарској страни Рујна има колиба Белих и Црних Влаха. Осим тога сељацима околних села предају злетовски и кочански трговци своја велика стада на исхрану и товљење

Између Осогова и пијаначко-малешевских планина пробија се Брегалница врло дугачком клисуром, која се зове Осоговска или Пијаначка. Висока планинска област на десној страни њеној, или управо југо-источне стране Осогова, зову се Осоговија. По њој су сва села власинског или џематског типа; нарочито је јако разбијено и у многе махале подељено велико село Драмче на десној страни Брегалнице. Једино збијено село ове области је Калиманце. Ово је један непрокинут појас села власинског типа, који се од Брегалнице кроз Осоговску област, Крајиште, Средорек и Страцин пружа до пиротске Лужнице.“

„Дно кочанске котлине је сасвим равно, алувијално; једино испод села Нивице има дилувијална тераса 8—10 м. висока и састављена од облутака

кварца и кристаластих шкриљаца. Осим тога се оквиром поља види заравњеност у коју је котлина уложена. Поменут је део те заравњености између Кочара и Оризара; заравњеност је испод источног дела Плачковице неколико километара широка. Слична је пинеплену који се јавља око босанско-херцеговачких карсних поља.

Кроз кочанску котлину протиче Брегалница, која је овде и лети богата водом. То долази отуда што се у кочанској котлини скупљају краци и скоро све водом јаке притоке Брегалнице, као: Злетовштица, Стара или Кочанска Река, Масалница или Оризарска Река, Осојница са Преклашницом и Благашницом, и Зрновска Река. У кочанској котлини је хидрографска челенка Брегалнице, и она се овде као знатна река ствара. Уз кише и топљење снегова се у котлину стачу и многи потоци и речице, нарочито с Плачковице. Све те многобројне притоке доносе плодне наносе и обнављају родну земљу кочањске котлине. Она је њима и добро наводњена још потпуније услед тога што су Брегалница и њене јаче притоке у многе ваде разведене.

Са Серeским Пољем, Мегленом и Метохијом, кочанска котлина је најплоднија у Старој Србији и Македонији, она је управо раскошне плодности. Раван уз јужну ивицу поља засађена је поглавито дуваном, о коме се баве Јуруци из плачковичких села. Средњи, мало улубљени део котлине зове се Корито. Он је и у позно лето натопљен водом, и изузимајући неке барске партије, које су под рогозом, сав је засејан оризом. То је главни производ ове котлине, и „кочански ориз“ познат је као најбољи; он се на скопској пијаци цени највише, и доношен је пре 1878 год. и у Врање и Лесковац. Од осоговске клисуре па док Брегалница не изађе из кочанске котлине, свуд су поред ње сама оризишта, само по оцеднијим местима кукуруз. По оризиштима је вода вадама разведена, и она ту стоји по 40 дана, док је ориз не упије или док не испари, па се онда нова пушта. Најдубљи део котлине је дакле преко це-

лог лета огрезао у ову вештачки доведену воду, изнад које се једино дижу жућкасти оризни влатови. Ориз се сеје и у долинама Брегалничиних притока, нарочито око Осојнице и Преклашничке Реке, затим у доњем току Масалнице; овде око села Оризара роди најбољи пиринач кочанске котлине, и земља је најскупља. И кочански кукуруз или царевица цени се као најбољи у Македонији. Гаји се и врло много бостана, нарочито око села Нивице; те лубенице су од највећих, врло често 10—15 кила тешке. У малој количини сеје се проса и пшенице.

Због бара којих местимице има, због воде која по оризиштима стоји док не испари, кочанска котлина је врло нездрава, и маларија је овде стална болест; нарочито се од ње лети пати кад су велике жеге. А кочанске летње жеге познате су, јаче но и у неким јужнијим македонским котлинама: ваздух је врућ, загушљив, тежак, а уз то се несносно осећају сунчани зраци, који пеку. Услед тога, и услед оризишта, дном котлине готово нема насеља, док су по странама њеним многобројна, велика и врло богата села. У најлепшим су положајима села испод Плачковице, као Морозвизд, где је била стара епископија, а нарочито Виница, која је на заравни под огромном и шумовитом Плачковицом, са свежим ваздухом и водом. Она је и највеће село кочанске котлине, са многим лепим турским кућама. Становници врло су живи и активни, и „виничком буном" почели су устанци у овим крајевима. Међу Турцима преовлађују Јуруци и мухаџири из бугарских вароши. У среду је у Виници пазар, који не уступа кочанском. Трговци из околних вароши, нарочито Кочана и Штипа, доносе еспапе, и сељаци из кочанске околине, Осоговије, Пијанца и Малеша, дотерују стоку и доносе коже, вуну, масло, восак, итд. Уз пут се сретају каравани ситних магараца, који су осамарени и с обе стране великим еспапима натоварени; у њима су поменути производи, које сељаци продају, и други, које су у Виници купили. Друкчији су трговачки каравани, махом коњски.

Кириџије су Власи, који живе поглавито на Осоговским Планинама, и баве се о сточарству и кириџилуку. Они зиму проведу по околним варошима и селима, а многи у њима остану и стално се настане. Таквих Влаха има у Кочанима 35 кућа, у Кривој Паланци чине преко зиме знатан део становништва, а неки су и настањени. У Нивичанима има 5 кућа стално настањених Влаха, има их овде у Виници и по другим кочанским селима. Ови настањени Власи се баве поглавито о кириџилуку, а они номадски са Осогова, Лопена, итд., држе ергеле коња и на њима врше преносе еспапа. Лети често сносе и продају снег са Осоговских планина, затим дрвену грађу. Пазарним је данима чаршија пуна у Кочанима и Виници тих влашких кириџија."

III. ТИКВЕШКА КОТЛИНА.

Налази се између планина Плавуша, Даумџика и Кончата и између шумовитих Мориховских планина на југо-западу. Дугачка је око 50 километара, широка око 40 километара, а велика 2,047.7 км^2. После Метохијске Котлине, Тиквеш је највећа у Старој Србији и Македонији. Главну тиквешку комуникацију од старине престављала је долина Вардара; поред тога попречним комуникацијама имала је везе са Прилепском и Битољском Котлином, са Мориховом, са Штипом и Струмицом. Нарочито је раније био важан пут за Прилеп, на коме се и данас сретају каравани мазги са еспапима и много кириџијских кола, и на послетку многобројни ханови, који су све до данас очувани. Од како је долином Вардара прорадила железница, овај је пут од своје важности знатно изгубио.

Тиквеш је најнижа и најтоплија котлина Средње Македоније. У њему усеви сазру на месец дана пре но у Скопској и Битољској Котлини. Снег пада ретко

и одржи се само неколико дана. Киша пада у јесен и у почетку пролећа; тада је земљиште натопљено, влажно, потпуно озелени, а речице добију воду. Већ крајем фебруара почиње да зелени, крајем јуна наступа несносна жега, која је необично јака; ваздух је врућ, из голих плоча и песка зрачи топлота и бије као јара. Целог лета небо није никад наоблачено и сунце бије без престанка. Извори пресахну, а мале речице пресуше. Дрва су и шуме веома ретке, и зато нема хладовине, ни заклона од сунца. Брдски део Тиквеша на левој страни Вардара лети је сав го и црн, због тога што се јако распадају модри и жути пешчари и при томе превлаче неком црном навлаком. Ретки су бусенови траве, који су потпуно спарушени, тако да нема ни паше. Усеви су ретки и махом кржљави. Тако лева брдска страна Тиквеша наличи лети на праву пустињу. Села су знатно мања него на десној страни. Куће су сасвим у близу, без реда набацане, незграпна облика, начињене од неотесаних плоча, без малтера, покривене тањим пешчарским плочама или кровинама. У двориштима, ни око села, нема нигде дрвета. Зато су зими изложени јаким ветровима, а лети их бије несносна жега, Због тога се у овом крају Тиквеша умире, становништво се расељава, и има много пустих села. Ту станује турско племе Јуруци, који представљају тромо, лењо и некултурно становништво, и које тим особинама знатно повећава општу беду овог краја.

Много је плоднији и насељенији онај део Тиквеша који је на десној страни Вардара. Овде као и у долини Рајне, сва плочаста брда која су састављене од песка и кречњака засађана су виновом лозом. То је огроман виноградски крај, с којим се виноградски крајеви досадашње Србије не могу упоређивати. Тиквеш са Рајцем и Струмицом представља највећу виноградарску област у целој Македонији. Највише је засађена лоза црнога грожђа, од које има више врста, а зову се Никодинка, Нишавка и Тиквешка лоза; мање је засађена бела лоза, која се зове Прнарка, а још мање Беглерка, које има цр-

венкасте бобе као струмичко грожђе. Највише се хвали грожђе села Росомана и Камен дола. Центар тиквешки је *Кавадарци*, у коме се продаје тиквешко грожђе и вино. У њему станују тиквешки бегови, готово само Помаци, који већином говоре српски. Последњих година као важне пијаце за грожђе постале су и железничке станице Демир Капија, Криволак и Градско. Раније се грожђе извозило највише за Солун, а за последњих 10 година највише у Србију. Поред грожђа продаје се у великим количинама вино, ракија и сирће. По виноградима има доста добра воћа. На десној страни Вардара у Тиквешу у великим количинама сади се афион, сузам, анасон и памук. У долини Црне сеје се доста пиринча, око Црне има доста рогоза, од чега се праве асуре и извозе за Прилеп и Солун. Главно место у Тиквешу јесте Кавадарце. То је варош богатих тиквешких бегова, чије лепе куле сачињавају највећи и најлепши део вароши. Места Ватоша и Неготин добијају све већи значај, нарочито последњи, јер је у близини Криволак, и у њему се држи једанпут недељно пазар. Неготин има чаршију и изгледа као мала варошица. И у њему седи доста тиквешких бегова и има лепих неколико беговских кула. Градско и Криволак су железничке станице за Прилеп и Штип, оба су жива, нагло напредују и расту. У Градском нема села већ само ханова који раде поглавито у јесен за време извоза грожђа. Међутим је Криволак велико село са малом чаршијом претежно османлијском, а мало помачком. Са обе последње тачке извозе у великим количинама плоче од аргилошиста које једно немачко друштво сече у селу Попадији и извози у Немачку, затим за Солун, Ниш, Београд и Софију.

На десној страни Вардара су села боља и већа но на левој. Сељаци су махом чифчије кавадарских и неготинских бегова. По више чифчија станује у једном дугачком, заједничном, приземном стану са више преграда и оџака. Ти станови могу бити као н.пр. онај у чифлуку Торији до 80 метара дугачки. Нека

су села подељена на више читлука, али већина села сачињавају читлук једног бега.

Сасвим је друкчији изглед равнице око Вардара, која се пружа од Велешке Клисуре до Демир-Капије. Равница је засејана житом, а по странама су најчешће виногради. Најплодније су партије између Уланца и Градског и Ногаје и Грмчишта.

IV. МОРИХОВО.

За Тиквеш је економски везана висока планинска област Морихово, која почиње од Полошког Манастира у Тиквешу и пружа се уз долину Црне све до Скочивирске Клисуре. Његову северну границу чини низ високих и стрмих планина, између којих су највеће Прешљен, Рујен и Радобиљска Планина. Између Битољске Котлине и Морихова је Селечка Планина, а на десној страни Црне су мориховско-мегленске планине, између којих је највиша Ниче, са својим врхом Кајмак-Чалан, који је 2525 м. висок.

Од Скочивирске Клисуре до Полошког Манастира Морихово је дугачко око 50 километара; површина његова износи 1390 квадратних километара, а средња висина му је око 1000 метара. Морихово је дакле највиша котлина Македоније и Старе Србије.

Мориховско-мегленске планине, поред осоговско-малешких планина, Перистера, Јакупице и Шаре представљају највећу планинску масу у Новој Србији. Оне су са свих страна опкољене дубоким и пространим котлинама и речним долинама. На северу су Тиквеш и Рајац, на западу је Пелагонија, на југу је Сариђол и Меглен, а на истоку долина Вардара с њеним котлинама. У средини тога високог планинског склопа је корутина Морихово, која се налази с обе стране Црне. У њој нема већих једноставних равни већ су само овде-онде мање заравни, које зову *Полози*. Остали његов део чине висоравни

и масивне, махом заравњене косе, које су просечене и растављене дубодолинама. По томе свом изгледу Морихово наличи на високе планинске области херцеговачке Површи и црногорских Брда. Клима је оштра, често с особинама средње-европске климе. Долине су врло дубоке и пуне воде. Винова лоза у њему не успева, а племенито воће врло ретко. Све планине осим Селечке прекривене су густим високим шумама, међу којима превлађују четинари. Морихово представља најшумовитију област целе Нове Србије. Трговина с дрвима јако је развијена. Њихова дрва спуштају се сплавовима до у Вардар, одакле су се у ранија времена реком спуштала до Солуна. У шумама има много медведа, вукова, срна, јелена и дивљих свиња. Поред тога јако је развијено сточарство, јер је цела област врло богата пашама. Пре четрдесет година Хан је рачунао да у Морихову има око сто хиљада оваца. Поред сточарства Мориховљани се много баве дрводељством и зидарством. Мориховски дунђери путују много по свету, махом у већим групама по 20 до 40 њих у једном друштву. Њихове дунђерске дружине су махом организоване, и имају свога вођа, који погађа посао и прима поруџбине. Иду и као надничари у ближе котлине, где обрађују њиве.

У тој тешко приступачној и затвореној области нема нигде правога пута, већ само путања које су сличне црногорским ногоступима, и ређе коловоза. Она представља најчистију словенску област у целој Македонији. Само у селима Конопишту и Мрежичкој има незнатан број досељених Арбанаса, а у Градешници, Будимерцу и Бешишту има мало Влаха. Морихово је, поред тога, област патриархалне културе са једва приметним турским и грчко-цинцарским културним утицајем. Ово становништво и по својим психичким особинама чини засебну оазу у Македонији. Оно је отворено, досетљиво, отресито, а поред тога мирно и врло гостољубиво. Ово је можда једино сточарско српско становништво које не зна за крађу и пленидбу стоке.

Сва мориховска села су слободна. Нема чифчија ни читлучког економског система. Ове имовне прилике, поред чистог планинског ваздуха и слободног сточарског живота, утицале су знатно на развиће нарочитих психичких особина. Међу мориховским селима својом величином и привредним животом нарочито се издвајају два, и то *Рожден*, чије становништво поред сточарства знатно привређује и рударским занимањем; затим *Витолиште*, највеће мориховско село од 220 кућа, административни центар целог Морихова. Оба ова села су на десној страни Црне. Лева страна је мање насељена, а поред тога ту су и села много мања. У Морихову има мало старог живота и остатака од старина. У рожденском мајдану има трагова старог рударског рада из средњег века. Полошки Манастир зидан је у стилу охридских црквених грађевина и изгледа по томе врло стар. Поред тога, у селу Мелници има манастир св. Илија, у селу Манастиру је манастир Св. Богородица, а код села Бзовића је манастир Чебрен.

Чини се да ће Морихово поред новобрдске и кратовске области постати најзначајнија *рударска област* у целој Новој Србији. Цвијић је нашао многобројне трагове руда око села Рождена, на левој страни реке Бистрице, а нарочито у рожденском мајдану који се зове Алшар и који се налази 4 до 5 километара од села Рождена. Алшар је добио име по почетним словима његових закупника Алатина и Шарнијо. У њему је почело озбиљније испитивање од 1889, а 1891 је започео прави рударски рад. У њему обично раде око 120 радника, а покаткад их има и до 400. Радници су махом сељаци из околине. Вади се обично антимон, реалгар и аурипигмент. Тврди се да руда садржи 60% антимона и да нема никаквих шкодљивих састојака. На површини стена често се виде и кристали гипса. Један стручњак (Кренер) нашао је у друштву с реалгаром нов минерал лорандит, а Фулон је констатовао стиблит, сервантит, антимонску бленду и валентинит. Има рударских окана из ранијег времена, по којима изгледа да

је поглавито вађен антимон. Несумњиво је да има трагова од рударског рада из XII и XIII века. У изворној области реке Блашице, нарочито на ставама Блашице и Мадемске Реке, Цвијић је нашао купишта од антимонске троскве. Антимона, реалгара и аурипигмента има на многим местима ове области, али се ваде само у Алшару. Изнад Рождена вади се и хромит. Поред ових главних руда има много гипса и сумпора. На Изгорелој Чуци поред села Рождена има и железних руда.

V. ЂЕВЂЕЛИЈСКА КОТЛИНА И БОЈМИЈА.

Између Циганске Клисуре и Демир Капије постоје две готово срасле вардарске котлине, које су у целиин око 30 километара дугачке а око 6 километара широке. Оне су на западу ограђене високим шумовитим огранцима Мориховско-мегленских Планина, а на истоку голим Карабаилом, затим огранцима Плауша и Беласице. Раван Ђевђелијске Котлине састављена је од дебелих складова жутога песка, затим од плавина и наноса разних река које улазе у Ђевђелијску Котлину. Према томе котлина не би била особите плодности, али су обе котлине богате водом, која се разводи и плодност знатно појачавају. Ђевђелијска Котлина већ скоро сасвим је медитеранске климе; зими пада врло танак снег, праве зиме скоро никако нема; кишна времена су пролеће и позна јесен. Сунчани зраци су лети јаки, али не сажижу и не прље као у околини Солуна и нема оних запарних ноћи као тамо. Услед тога лети Котлина Ђевђелијска није онако спрљена, по њој има правих лугова од павитине, купине, дивљих ружа и жбуња; она дакле има медитеранску климу са свежијим летом. Због ове климе и богаства воде овде се може обрађивати културно биље, и због тога је ова котлина врло богата.

Ђевђелијска Котлина је на првом месту свиларски крај, поред Водена један од главних свиларских центара у Македонији. По селима и око села виде се велики дудињаци, онако као у Западној Србији шљиваци. Поред дудињака има доста винограда, њива под памуком, сусамом, дуваном и бостаном. У знатној количини сеје се пшеница и кукуруз. За Ђевђелијску Котлину може се рећи да је скоро пренасељена, док Циганска Клисура и Демир Капија нису скоро никако насељене због несигурности која се у њима осећа. Ђевђелијска села су необично велика, спадају у највећа села у Македонији, а осим тога она су многобројна и збијена. Такво насеље је на првом месту сама Ђевђелија, која је до пре 25 година била село, а од тада је постала средиште казе и седиште кајмакама. Ту је сада жива варошица, чија је главна улица права и има изглед средње-европских варошких улица; споредне су улице тесне и криве, обично турско-византијског типа. Испод вароши су велики дудињаци и поља са сусамом и памуком, а изнад ње су по странама виногради. У последњим годинама подигнуте су две фабрике за испредање свиле, развио се жив рад, и становништво је са разних страна притицало; има у њој и европских странаца, затим, у најновије време, у приличном броју и солунских Јевреја, али највише има Словена, око 3.000; затим Турака и Черкеза, око 1.200, и Влаха, око 150.

Јужно од Ђевђелије простире се област чисто турског становништва, у којој су највећа села Мајадага, око 3 500 душа, и Караселава, око 2.100 душа. Због нарочитих теренских прилика та су села разбијена у више мањих збијених махала. Куће су им велике, двоспратне, окречене и са витким оџацима, и ограђене високим зидовима од ћерпича. Има Турака и у другим селима, тако да ће их свега бити у Ђевђелијској Котлини око 15.000 душа. Југозападно од Ђевђелије почиње област влашких села, која чине целину са влашком области Мегленом. Али знатну већину у Ђевђелијској Котлини чине Словени,

који живе у великим, збијеним селима, којих има више слободних но чифчијских. Куће и окућнице тих села су ограђене зидовима од ћерпича, а улице су уске и вијугаве. Кровови на кућама су од трске и ћерамиде. Централна просторија у словенској кући зове се *полатна*, у коју се најпре с врата улази и око које су поређане собе са каминима; у њој се гости дочекују и преко дана седи. Пећи нема нигде. Под је од набијене земље која је неком земљаном смешом премазана, тако да је гладак и да лепо изгледа. Куће су чистије но у осталим македонским селима, па чак и у многим областима досадашњих слободних балканских земаља. Кућа се лако ветри и представља једну од најсавршенијих врста сеоске куће на целом полуострву. Становништво је културније од осталог македонског, па чак културније од становништва неких северних балканских земаља. Поред егзархиста и патријаршиста, у њима је било католичких, протестантских и унијатских присталица. Становништво се врло много бави печалбом, која је врло вероватно била од утицаја и на промене у језику и на ово више културно стање самог становништва.

VI. ДОЈРАН И ЊЕГОВА КОТЛИНА.

На југозападној страни Дојранског Језера налази се варош *Поленин* или *Дојран.* Он је економски центар дојранске котлине, осим тога недалеко од њега прелазе два пута: један преко Фурке за Бојмију, а други за Серез. Није добио већи значај ни од како је саграђена железница, која поред језера за Серез води. Има готово амфитеатралан положај и необично леп изглед с језера. Већи део вароши се налази на једној тераси; куће су махом високе, лицем окренуте језеру, с многим прозорима и теферичима (доксатима). Оне су махом подигнуте

једна изнад друге, да би свака имала леп изглед на језеро. Тај горњи део је турска варош с кривим, тесним и стрмим улицама; има око 600 кућа, већином на два боја; на прозорима су дрвене решетке или „кавези“, с лица испод стреје на зиду разне шаре, а двориште ограђено је високим зидом према улици, да се не може ништа унутра видети. У околини преовлађују Турци, у сваком погледу врло заостали, те варош, осим обичне турске чаршије, нема никаквог значаја. Око Беласице преовлађује словенско становништво, које иде у печалбу, за време жетве, по суседним македонским котлинама, нарочито солунској. Поред језера је хришћанско-словенска мáла с главном чаршијом и пазаром (тргом), која има око 400 кућа. Главна улица или чаршија с дућанима и кафанама пружа се сасвим поред обале, па је кадшто, при највећим поводњима, језеро плави. Она је доста широка, прàва, и нема тип обичне турске чаршије, већ више европске: куће су махом двоспратне, новијега, солунскога типа од слабе грађе, на горњем се спрату станује, а у доњем су дућани без ћепенака или кафане са столовима и столицама. Већина кућа је на два спрата. Зидови доњега спрата су од камена, а горњега од слабије грађе, најчешће од трске, управо од леса које су танким слојем малтерисане споља и изнутра. У доњем спрату се ретко станује; ту је велика одаја са стубовима, у којој се склањају рибарске мреже, алати и друге ствари. По дрвеним степеницама се пење на горњи спрат, на коме се станује. Велики део варошког становништва, нарочито Словени, око 250 кућа, преко 1.000 душа, бави се и живи о рибарству. Језеро је рибом пребогато: сомовима, шаранима, белвицом и костером. Хвата се годишње око 350.000 ока, а турска власт узимала је годишње десетка око 1.500 турских лира.

Ни на једном македонском језеру није рибарство тако развијено као на Дојранском Језеру. О рибарству се овде бави релативно већи број становника но на другим језерима. Рибу разносе и продају по свима околним местима, затим у Кукуш,

Ђевђелију, Велес и Струмицу. Дојранци су признати као најбољи рибари, и они су главни рибари и на Бутковском, Тахинском, Ајвасилско-Бешичком, Ржанском и Аматовском Језеру; тај њихов рад је нека врста печалбарства. Дојрански рибари имају највише и најразноврснијих справа и начина за хватање рибе.

Особито су интересантна њихова ловишта на Дојранском Језеру. Прибрежни, трском обрасли делови језера подељени су на 50—60 ловишта, која су махом приватна својина. Ловишта су ограђена и даље испреграђивана трстеним лесама. У ловишта пуштају тице подсечених крила, које се зову *краји* и *врачишта*, оне плаше рибу и збијају је у све мање преграђене одељке („амбаре"), где је онда рибари хватају. За то време станују у колибама које су код ловишта подигнуте. Многобројни рибари су велики део године у овим колибама око ловишта, те живе амфибијским животом. Колибе су дигнуте у прибрежној зони, где је дубина 1—1,5 м. Побијено је коље или диреци, преко њих су положене даске, а стране и кров су од трске. Те колибе су дакле по положају и конструкцији скоро истоветне с преисторијским палафитским грађевинама. У осталом, велика рибарска вештина, многобројни рибарски алати, чудна ловишта којих иначе нема на македонском и осталим балканским језерима, и ове колибе које личе на палафите, вероватно су знак неког старог, наслеђиваног начина рада и живота. По томе се даље види да је Дојран првобитно морао бити рибарско насеље. Cousinéry мисли, истина, на основу доказа који нису поуздани, да у словенском становништву има крви старих Пеона.

Код Херодота има опис језера Празије и његових накољаца; то је језеро у географској и историјској литератури идентификовано са различним македонским језерима. Херодот описује борбу између Персијанаца и Пеона. „Само оне Пеоне није могао Мегабаз да савлада који становаху око планине Пангеона и језера Празијас. Али он је направио

покушај и према онима који су се настанили на самом језеру, и то у грађевинама на кољу, које су за земљом везане једним јединим уским мостом. Коље на коме стоје ове дрвене стајице донели су први пут заједно сви чланови племена и поболи у језеро; доцније је уведен обичај да сваки који узме једну жену, а сваки је узимао више жена, мора донети три коца с планине Орбелос и побити их. Сваки од Пеонаца има на овом копу колибицу у којој станује, и на њој су врата, на поду колибе, кроз која се слази језеру. Малу децу везују узицом за ногу да не упадну у језеро. Коње и теглећу стоку хране рибама, којих има тако много да им је довољно само отворити вратанца и спустити у језеро на узици привезан празан кош па да га после не баш дугог времена извуку пуног рибе.“

Поуздано је да су Пеони становали у југоисточној Македонији и да је Празијас у том крају. Планина Пангеон је данашњи Прнар, изнад ушћа Струме и старог Амфиполиса. Орбелос је Беласица и њени огранци између Axios-a и Strymon-a, то јест Вардара и Струме. Cousinéry (Voyage dans la Macédoine, t. I., c. 93 и 180) је тачно идентификовао Херодотов Празијас с данашњим Дорјанским Језером; на то није обраћана довољно велика пажња. Али према најновијим испитивањима Цвијића, Парча и др., може се сматрати скоро као утврђено да је Празијас данашње Дорјанско Језеро. Херодот помиње на југу од Празије златне руднике, и Хризохос наводи (по Парчеву реферату) да је јужно од Дојранског Језера наишао на трагове старог рударства. То ће можда бити трагови рада на магнетиту.

Из поменуте белешке Херодотове види се да су Пеони становали на суву, на „планини Пангеону“, и на језеру. По томе је највероватније да су Пеони Празијаса били рибарска племена и да су због тога становали у палафитима. Зато и данашњи дојрански рибари живе велики део године у модерним палафитима, амфибијским животом.

Дојранска котлина је врло добро насељена: у области Ђол-Башу, под којим се именом подразумева сва котлина са својим оквиром, има их око 28 села. Највише их је на оној оцедној пространој равници од северо-источне обале до падине Беласице, по њеној подгорини и на Боски. Већина су, управо више од две трећине, турска или јуручка. Чиста су словенска — хришћанска — села само: Патарос, Никулић, Димонц и Дурбали; Доње и Горње Горбасово су помачка, потурчених Словена, осам су мешовита, а остало су све мухамеданска.

Већина су врло мала, по десетину кућа, а највећа су Доње и Горње Горбасово са по 120 кућа, затим, мања, Аканџали и Сурлово. Словенска су чифлици, док Турци имају сопствену земљу. Јуруци су населили ову област вероватно у исто доба кад и оне крајеве поред Орфанског Залива.

Тип мухамеданских села је овај: она су мала и јако збијенога типа и на тако малим далинама да цела горња раван изгледа као једно велико село са многим махалама или крајевима. Да је овакав тип у природи Јурука, још боље се види по оним селима која леже на падини Беласице повисоко, и код којих се могу јасније уочити издвојене групе мала̂. Осим тога пада у очи да они претпостављају положаје на нижим планинама (на пример, Бешик) или подгоринама, где се радије баве сточарством него земљорадњом, а слазе у равнице само онде где је земљиште врло плодно.

Куће су им махом ниске, једнокатне и споља неокречене. Код оних у равници обично су само темељи од камена, а зидови од ћерпича, покривене су чешће кровином но ћерамидом. Окућнице су врло мале, често и без ограде. Ова села су сиромашна, пуста, без зеленила и суморна.

Словенска села су већа, такође збијеног типа, но без махала и живља и ако су чифлици. Главно занимање у котлини је земљорадња, а под Беласицом сточарство; највише има ситне стоке, коза

и оваца, али се по ливадама и утринама напасају велики целепи волова, крава и бивола. Сва је ова стока махом јуручка, јер су чифчије само ратари, и оптерећени пољским радовима готово преко целе године.

Од шумског дрвећа има у равни највише дубова, брестова и дивљих крушака, а стране оквира су махом голе или под медитеранским макијама. Местимице на Беласици има букове горе. Поред обала и мочара расте густ барски шевар, а по пољу има и пространих утрина са добром травом.

У вароши Дојрану готово искључиво занимање хришћанског становништва је риболов, док се турско више бави о трговини и занатима. Једино овде развијено је мало и гајење свилених буба или „кожурака“, и то не ради трговине, као око Ђевђелије, већ колико је потребно свиле за плетење рибарских мрежа.

Клима је мало оштрија него око Бешичког Језера, јер нигде овде нема културе памука и маслина. Нарочито су зиме студене, тако да се покадшто замрзне цело језеро.

Турски сељаци или Јуруци истога су типа и особина као и они по Бешику: омалени, јако црномањасти и опаљени; повучени и неповерљиви. Знају само турски и стоје на примитивном ступњу друштвеног развитка, јер немају редовних школа. Раде само онолико колико им је потребно за живот и не крећу се далеко, — обично до пазара у Дојрану и Аканџалу, на којима продају нешто од својих сточарских и земљорадничких производа. Одело им је: црне чакшире, гуњ с рукавима који висе од рамена, позади широк појас, на глави фес, око кога обично увијају шамију или пешкир, а на ногама опанци. Жене им се крију од странаца.

Хришћански, словенски елеменат је према турском малобројан као ретко где у другој области. Словени су потчињене и вредне чифчије, који поред тога чешће страдају од зулума својих јачих суседа,

што најбоље доказују разорена села Иђимско или Иђимци на северној обали језера. Од њих су попримали много што шта од одела, говора и начина живота: тако има их доста који увијају шамију око феса, а у говору употребљавају многе турске речи и целе изразе. Ово последње се нарочито опажа код дојранских рибара, који уза сваку другу трећу реч домећу турску: „дёмек“, „фёкат“, и друге. У великим селима под Беласицом, Доњем и Горњем Горбасову, има Словена мухамеданаца или Помака који не знају турски. Они су примили Ислам у доба јуручке навале у ове крајеве да би сачували тиме своја имања.

Ма да је Дојран на важној железничкој прузи Солун—Серез—Цариград, ипак је далеко изостао трговином и прометом од оних места поред Вардара, на пример од Ђевђелије. С тога су и комуникације у овој котлини више локалног значаја. Најважнији је онај пут преко Фурке и Бојмије за Струмицу, а и онај низ Ђолају за Карасули. У котлини има још два важнија пута: један води испод Боске у Аканџали, где се једанпут недељно држи пазар за она горња села, а други упоредо са железничком пругом у поројско поље. Саобраћај је, осим железницом, искључиво самарски, махом на коњима, па чак и на једногрбим камилама: у вароши има један Турчин неколико камила и с њима ради кириџијски занат. Саобраћај између вароши и железничке станице врши се обично превожењем на чамцима.

VII. ОПШТЕ ОСОБИНЕ ЈУЖНЕ МАКЕДОНИЈЕ.

„Јужну Македонију чине солунска, дојранска, сереска и драмска котлина са описаним удолинама, које су између њих и које их везују. Само је солунска котлина на широко према мору отворена, из сереске се долази до Орфанског Залива кроз

кратку Јеникејску Клисуру, а драмска је котлина ниском планином Символоном заграђена од Кавалског Залива. Све су у области медитеранске климе или су изложене њеним јаким утицајима. У њих се стичу многе реке из околног планинског земљишта, које наносима подмлађују дно котлина и наводњавају га. Зато Јужна Македонија спада у најплодније крајеве не само Балканског Полуострва већ и целе Европе. Овде успевају културне биљке велике вредности. Сереска котлина даје највише памука од свих области европске Турске, затим у знатној количини познатога „турског дувана". Али главна област овога дувана је драмска котлина с нузратлијском удолином, и драмско-нузратлијски дуван се највише цени; даље у овој котлини успевају памук и ориз. У солунској котлини се гаји памук, ориз и дуван (последњи поглавито око Пазара), а у Меглену, који избија у Кампању, култивише се паприка у већим размерама; познато је даље да се овде по правилу добијају годишње по две жетве. Стране котлина, нарочито присојне, покривене су виноградима, и највише се цени грожђе и вино од Његуша и Гуменџе у солунској Валандова у Бојмији, затим целог северног оквира сереске котлине. Истина ови виногради по пространству изостају иза тиквешких и струмичких. Јако су распрострањени дудињаци и много се ради на свиларству. У неким варошима и селима, као Водену, Ђевђелији и околини, готово су све куће удешене за свиларски рад. У свима котлинама се сеје сусам и афион. Распрострањене су смокве, бадеми, кестени и ораси, док су маслинке врло ретке. На послетку се у свима котлинама сеју жита: кукуруз, пшеница, и друга.

На северу од котлина су врло простране, пашне планине, богате стоком, и сточарство је врло важна привредна грана јужно-македонског становништва. Поред Влаха, и словенско и турско становништво се великим делом бави о сточарству. Пошто су ове котлине медитеранске климе и зими зелене, то планински сточари, нарочито Власи и Арбанаси, слазе у јесен са својом

стоком у све поменуте котлине, и зато су оне зими често прекриљене огромним стадима ситне стоке. Дрвена грађа и ћумур, који се на планинама прави, знатни су приходи становништва, тим знатнији што су пећи мангалима одмењене. — На послетку су јужно-македонске планине и рудама богате, нарочито хромитом, галенитом, антимонитом, рудама железа, реалгаром и аурипигментом. Али је земљиште врло сиромашно угљем, и, судећи према досад познатом геолошком саставу, нема изгледа да ће се наћи старији угаљ у већим количинама.

Али поред ових продуката планине и топлих и плодних котлина, становништво Јужне Македоније привређује и нарочитим начинима рада, који не улазе у познате билансе. Такви су на првом месту приходи од лађа са једрилима, о којима се баве поглавито Грци. Незнатнији су приходи од печалбарства, пошто становништво Јужне Македоније не иде у оним размерама у печалбу као остало. Најнезнатнији су приходи од нарочитих занимања као што су варције (на пример у Керечкеју или Пајзању код Солуна, где се све становништво од 1.000 кућа о томе бави), каменоресци (нарочито обрађивање мермера од Боздага и Смињице), риболов у мору и језерима, и друга занимања."

„Словенизирање вароши је општи процес који се нарочито у прошлом веку вршио у Македонији. Словени су се досељавали из села у вароши поглавито због веће несигурности по селима. Доцније је на то постајала од све већег утицаја тежња по којој се сеоско становништво скупља у центрима живљега рада и културнијега живота. Због ова два узрока Словени су преовладали скоро у свима варошима скопске Старе Србије и Северне Македоније. Исти процес се није у једнакој мери извршио у косовској и метохијској Старој Србији, поглавито због арбанашког становништва, које у варошима одржава често већу несигурност но по селима; али је осим тога у вароши притицало многобројно арбанашко становништво околине. У Јужној Македонији

данас су Словени у већини над Турцима и Грцима само у Водену, Дојрану, Кукушу и Лангази. Грци имају већину у Његушу, Серезу и Кавали, а Турци у Пазару, Беру, Демир-Хисару, Зиљахову, Драми и Правишту. Што Словени немају по варошима Јужне Македоније своју већину осим поменута четири места, томе није разлог несигурност нити слабији пулс живота и рада. Напротив, то је обадвоје напредније у варошима Јужне но Северне Македоније. Један од важних узрока горње појаве је овај: у многим крајевима јужне Македоније има Турака и Грка и по селима више но Словена. Даље, Словени су имали да издрже у варошима Јужне Македоније велику конкуренцију с Грцима и Цинцарима, затим с Јеврејима и Јерменима, којих свих има много више у варошима Јужне но Северне Македоније. И ако су јужномакедонски Словени врло штедљиви и интелигентни, и ако су, долазећи са села у вароши, присвојили познате левантинске погледе на свет, без којих не би могли по варошима напредовати, ипак нису могли, због поменутих конкурената, релативно онако напредовати као по варошима Северне Македоније. Али се Словени при свем том све више осећају и намножавају и у самом Солуну и Серезу.

Утврђено је да су вароши Јужне Македоније врло старе, осим тога у већини од њих преовлађују Грци с Цинцарима, Турци и Јевреји, по предиспозицији варошки елементи (Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва. Насеља I). Њихово становништво скоро се искључно бави о трговини и занатима, не и о земљорадњи, као што је случај са знатним делом становништва, махом младих, нарочито чисто српских и бугарских вароши у северним деловима Балканског Полуострва.

Остала насеља по солунској, дојранској, серској и драмској су поглавито чифлуци, ређе слободна села, кадшто и мешовитог типа, ако се један део сељака откупио. Осим Тракије нигде нема у Турској више чифлика, нити је чвршћи читлучки систем, но у овим равним и плодним областима које

су султани одмах по освојењу даривали као тимаре и зијамете, и по којима је насељавано турско земљорадничко становиштво из Мале Азије. Али има случајева да су слободна села постала читлуцима или што су се у невољи продала или што им се какав силан Турчин наметнуо за бега. Село припада или једном бегу, и тада је један читлук, или је подељено на два или више бегова, и тада се састоји из више читлука. Бегови граде читлучке куће, али њима припадају и оне куће или стаје које би сами сељаци на беговској земљи саградили. Бегови су поглавито Турци, кашто Грци, Јевреји и Левантинци, сасвим ретко Словени. Чифчије се зову орачи или *јарицције* (наполичари), и поглавито на њима почива читлучка система, затим *ајљакчије* или момци, који немају своје теглеће стоке, и зато не могу постати јарицције. У сваком читлуку има субаша, Турчин или Арбанас, који бега заступа, мотрећи на сељаке, на поделу хране и других производа између бега и чифчија. Он поставља *сејмене,* који чувају јарицијске њиве. По облику и распореду кућа има два типа читлука. Једни су геометријског облика, постројени као квадрат или правоугаоник, а други изгледају као села збијена или разређеног типа ових равница.

Примери првих читлука су Толос у сереској котлини и Кочамарлија на источној обали Аматовског Језера. Мало бољи утисак чине читлуци друге врсте, у којима станови нису под истим кровом и у којима је слобода кретања већа. Пример овога типа је село *Куфалово* у Солунској Кампањи.

Све непокретно имање, земља и зграде, припадају бегу, а покретно, алат, стока и друго, припада јарицији. Пола семена даје бег, а пола јарицција. Од летине се најпре издвоји царски десетак, о коме сви сагласно тврде да бива увек већи од десетине. Остало поделе на једнаке делове бег и јарицција. Према томе би јарицција требао да добије 45% од летине. Веле да добијају само 30—40%.

Јарицција даље даје бегу четвора кола дрва годишње, ако има горе у околини. Ако бег има друге земље осим читлука, јарицције морају на њој по неколико дана годишње кулучити. Ако јарицција купи где њиву, бег нерадо гледа да он ту земљу обрађује. Ако није дужан, јарицција може напустити бега и његов читлук.

Тежи је положај момака или ајљакчија. Они немају стоке ни земљорадничких справа, и обрађују беговску земљу као најамници, добивајући хак: стан, храну и 100—120 гроша годишње. Бег их може увек са читлука кренути. Има и таквих ајљакчија који само станују на читлуку, плаћајући стан и кулучећи бегу или субаши неколико дана годишње. Они често обрађују друге земље, које нису беговске, и махом добијају више од приноса жетве но јарицције. Они могу тако имућнији постати, али то се, тврде, не сме сазнати, јер ако дозна бег, даће им на силу *дзивгар* или јарицилук.

И јарицција и ајљакчија плаћају осим десетка и ове царске данке или „даванине“: *бадељ* или војницу, *векилину* или данак за издржавање царских људи кад су на путу, и *јолпареси*, данак за путеве; последњи се данак може с три дана годишње откулучити.

Кад се све узме у обзир, јарицција добије годишње у повољном случају 30% своје зараде.

Читлуци геометријских облика или с разређеним кућама, који из далека као црне гомиле изгледају, важан су елеменат у географској слици јужномакедонских равница. По њима се даље види и слику допуњава измучено и често физички учмало, прљаво и оголело читлучко становништво, које се вековима мучи под описаном економском најамничком системом. Оно је истина убијенога духа и с много ропских особина, али је у њему под дуготрајним притиском нагомилана велика сума енергије за покрет, ослобођење и моралну еволуцију.“

VIII. СОЛУН.

Пошто се Србија проширила тако далеко на југ и пошто је завладала скоро целом моравско-вардарском удољином, она је тиме постала господар целе оне позадине и оних географских линија којима је условљен географски положај и напредак Солуна. Солун на тај начин постаје најближе и најприродније пристаниште српско. Поред пријатељских веза које постоје између Грчке и Србије, и ови ће моменти знатно допринети да Македонија и Стара Србија неће изгубити значај солунске економске позадине, нити ће Солун бити оштећен као морско пристаниште. Из ових разлога говорићемо о Солуну више но што ћемо говорити о другим местима која се налазе изван граница проширене Србије.

Од оних момената који су условили велики значај Солуна најважнији су ови. У њему се свршава најкраћа, најпространија и најпроходнија балканска низинска линија, моравско-вардарска удољина. Њене антропогеографске вредности су већ довољно истакнуте. За Солун је од важности што та линија избија на најдубљи, најпространији и најзаклоњенији залив Балканског Полуострва. Солунски залив је отворен, слободан, нема мореузина којима се може лако затворити и има слободније и разноврсније везе с осталим деловима Средоземног Мора и са свима светским поморским комуникацијама но иједан други део полуострва, изузев Грчке. Кад се узму у обзир димензије целог Полуострва и дубина Солунског Залива, положај Солуна није периферијски, већ се више приближује централном. На тај начин Солун је по свом географском положају одређен да сабира најразноврсније везе великих делова Полуострва. Поред свих ових момената, за Солун је од важности и то што има најкраће везе са Средњом Европом и са Суеским Каналом. Све ове повољне особине учиниле су Солун најважнијом приморском вароши целог полуострва.

Солун је у сва историјска времена био једна од најважнијих балканских вароши. У новије време почео је нагло напредовати од како је просечен Суески Канал и саграђена моравско-вардарска и битољска железница. Од тада је Солун постао најважније пристаниште за извоз сировина балканских земаља и за ориенталну трговину неких средње-европских држава, нарочито Немачке и Аустро-Угарске. Он је досада био главно извозно место Европске Турске и најважније пристаниште Балканског Полуострва. Из њега се извозе сви продукти суседних области, нарочито жита, памук, дуван, кокони, мак, сусам, стока, вуна, коже, козја длака и руде. Знатан је и увоз европских индустријских производа и колониалних еспапа. У Солуну има и неколико фабрика за израду памука, коже, метала, боја и сапуна, затим више парних млинова.

У старом и средњем веку Солун је био једна од најважнијих, доцније и најкултурнијих грчких вароши. Од 1430 почињу се у њ насељавати Турци, којих има око 30—40.000. При крају 16 века населили су се шпански Јевреји или *Сефардим*, од којих је један део примио Ислам. Тај део зове се *Донме* или *Мамин*. Првих има око 60—70.000, а других око 10.000. Грка је за турског времена било 20—25.000. Број Словена нарочито расте, особито од како су престали претапати се у Грке. Биће их око 10.000 душа. На послетку има Левантинаца и Европљана око 8.500. Приближно ће бити у Солуну око 160.000 душа.

И по броју и по животу и раду, најважније солунско становништво су Јевреји. Они су познати не само као интелигентни и окретни трговци, већ су и физички снажни, тако да врше најтеже носачке и пристанишне послове. Међу солунским становништвом представљају несумњиво најснажнију расу. Нису дакле физички дегенерисани као што се иначе често опажа код Јевреја. Ова је појава због тога још чуднија што је ово становништво на нижем ступњу културе, што нема села из којих би се могли фи-

зички обнављати и што се веома ретко укрштају с другим расама. Изгледа да их одржава врло уређен чврст породични живот и дубока сродничка љубав. Поред Јевреја у Солуну се опажају највише Грци и Левантинци. Грци су последњих десет до двадесет година знатно посрнули и у свима пословима устукнули пред Јеврејима. На трговину су од великог утицаја Европљани, којих има стално и привремено насељених; то су махом трговци и трговачки агенти, чиновници железничких, водоводних и поштанских дирекција, инжењери и предузимачи. Њихова је тежња да у кратко време стекну, па да се врате у своју земљу. Због тога је њихов рад и трговина махом експлоататорски. У XVIII веку Европљани су по околини солунској држали читлуке, који су се одликовали лепим баштама и вилама. У горњим, па и у средњим слојевима Грка, Јевреја и Левантинаца, на разноврсне начине осећа се површна западно-европска култура и распрострањено је знање француско-левантинског језика. Ова жива и слободна варош, у којој је поред цариградске Пере и Галате било највише личне имовне безбедности у Турској, привлачила је много и Словене са села и суседних вароши, и они су се у последњим деценијама намножили у Солуну и чине неке периферијске крајеве. Међу њима се разликују два елемента: српски и бугарски трговци, затим баштовани и радници тежих и грубљих послова. Солун је у целини варош мешовитог, источњачког и медитеранског типа, почиње на обали морској кејом, на коме пада у очи Беас-Кула, коју су вероватно Млечићи градили, остала варош пење се одавде амфитеатрално до старог града Једикуле-Калеси, на чијој се врло старој основи дижу зидови, већим делом из млетачке епохе. У вароши су куће слабе, махом турско-ориенталског типа и дрвене грађе. Познат је солунски безистен, који представља целу једну улицу прекривену дрвеним кровом; у њему су дућани махом отворени, роба изнесена скоро сва напоље и никада нема светлости ни свежа ваздуха, те се врло често опажају типови

изнурени и бледи. На југо-истоку од Беаз-Куле је нови најлепши део вароши, Каламарија, дугачак низ вила, сличних онима које се виђају на Крфу и Принкипу код Цариграда.

IX. ЗАПАДНА МАКЕДОНИЈА.

а.) Брсјачка област.

По својим географским везама и пластичким особинама, Западна Македонија се знатно разликује од Источне Македоније и долине Вардара. Западна Македонија се налази између Арбаније и Повардарја. Арбанија се одликује високим и збијеним венцима, уским и клисурастим долинама, и плитком и неприступачном обалом. Долина Вардара представља дубоку низинску линију, која пролази кроз средину Македоније и многе области доводи у везу с морем. Она има интимније везе с Источном Македонијом но са Западном, због тога што котлине Источне Македоније иду попречно на правац Вардарске долине и према њој су отворене, а долине Западне Македоније иду паралелно с долином Вардара, махом у правцу север-југ, тако да се с њом нигде не додирују и нису отворене према њој. Дакле, први узрок што је Западна Македонија одвојена од долине Вардара долази од правца пружања њених котлина. Други узрок је у томе што су све котлине Западне Македоније од вардарске долине одвојене великим, плећатим планинама, као што су Ниче, Селечка, Бабуна и Голешница. Поред тога треба истаћи и ово. Долине западно-македонских река, које теку у правцу запад-исток, и које би по своме правцу биле згодне за успостављање веза између Западне Македоније и Вардара, имају махом облик речних ждрела, теснаца и клисура, тако да су на многим местима просто неприступачне. Због таких облика нису се могли развити добри путеви ни дуж Црне ни уз Треску. За саобраћај с Повардарјем остали су високи планински превоји и преседлине које се дају лако за-

творити, и које су због велике висине и стрменитих падина згодне скоро искључиво за кириџијски саобраћај. Такве су преседлине: Превтис између корчанске и преспанске котлине, Присат између пелагонијске котлине и реке Бабуне, и Плетвар између Тиквеша и пелагонијске котлине Сви ови моменти утицали су на то што је Западна Македонија према осталим деловима Македоније остала затворена, што је живела донекле одвојеним живот, и што има толико својих индивидуалних особина.

Ове области су отворене једино према Солунској Кампањи, и њима пролази спомената Via Egnatia Само тај део представља прелазну област између Доњег Повардарја и Арбаније.

Западна Македонија се састоји од ових шест пространих котлина. Најисточнија је котлина *Сариђол*, у коју спада и област око Островског Језера. Њен економски центар је варошица Суровичево. На западу од Сариђола је *Пелагонија* или *битољско-прилепска котлина*. У њој има тако много вароши да се по броју и величини вароши не може с њом успоређивати ниједна друга област Балканског Полуострва која би била њене величине. Најважније су вароши: Битољ, Прилеп, Крушево и Лерин. Северо-западно од ове је мала котлина *Железник* или *Демир-Хисар*, у којој се као економски центар развија село Прибилца. Западно од Пелагоније је *преспанска котлина* или *Преспа*, у којој су два језера, Преспанско и Мало. Главна су места Ресан и Николец. Већи део *Охридске котлине* заузима језеро, на чијим cv обалама вароши и варошице: Охрид, Струга, Подградец и Старова. С овом котлином је на северу везана мала, али жупна, плодна и густо насељена котлина *Дебрца*, око горњег и средњег тока реке Сатеске, у којој се развија локални центар Здеглаве. На југу од Охридске је *Корчанска котлина* с вароши Корчом. У вези са западно-македонским котлинама су *Дебар* и *Река* на северу, или котлине око Радике и њених притока Големе и Мале Реке.

И поједине западно-македонске котлине међусобно су везане високим преседлинама, којима су само изузетно били начињени добри путеви. Због тога се народни живот у појединим котлинама развијао скоро независно од живота у суседним котлинама. Највише су изоловане и одвојене Охридска и Преспанска Котлина. Нарочито јужни делови последње котлине. Та одвојеност је изазвала многе разлике које се опажају у народном животу појединих котлина.

Скоро сасвим од ових котлина су одвојене мале и затворене планинске котлине у Северној Македонији Кичево, Пореч и Зајас.

Клима. Између ових котлина и око њих су високе планине, које су махом преко 2000 м. високе, плећате и са пространим заравњеним теменима. Услед знатних висина и великих количина атмосферских талога који падају у овим областима, њихова клима је много свежија но што би се то могло закључити према њиховом географском положају. На свима планинама и лети има великих снежаника, који се топе, хране многобројне изворе и потоке, и у ниске сувље области шаљу огромне количине воде. Због тога је клима на планинама и лети свежа, а ноћи су и у најтоплијим летњим месецима тако хладне да се температура ваздуха пред зору приближује тачци смрзавања. Управо због оваких пластичких прилика, ваздух је у котлинама и лети свеж, нарочито у јутру и у вече, када у неким котлинама, као на пример у битољско-прилепској, граничи са хладноћом. Чини се да би западно-македонске котлине, без ових планина, у пркос својој знатној апсолутној висини, по самом своме географском положају, морале имати много топлију, сувљу, лети чак и несносну климу, од прилике онаку какву имају котлине Доњег и Средњег Повардарја. То се, у осталом, осећа по оној запари и несносној врућини које у битољско-прилепској котлини и Сариђолу завладају чим настане тихо време и чим престану да дувају они разни поветарци који с раз-

них планина долазе и из разних праваца дувају, па освежавају и расхлађују загрејани ваздух. Летње жеге у котлинама су ипак честе, и због тога што су дна котлина обично гола, без шуме и без траве, оне су чак и несносне. Често се деси да за време тих жега, кад је земља загрејана, дуну јачи ветрови и дигну силне масе песка и земље и целе области покрију облацима од прашине. Такве појаве честе су нарочито у Сарићолу.

Велика висина, јаки ветрови и знатна множина атмосферских талога изазивају необично хладне и снеговите зиме, које се одликују јаким ињем и честом маглом. За време зимских месеци котлине су веома често покривене густом и влажном маглом коју зову „сињак". У те дане често се опажа да су више површи изнад котлина, нарочито оне по присојним странама, огрејане сунцем, које се на снежном покривачу бљешти. Тада је редовно у magловитим котлинама хладније но на вишим површима, које су сунчане и осветљене. Због тога је у високим цинцарским варошицама и селима зими топлије но у битољској котлини, у којој температура зими може да падне до 30° испод нуле. То знају сви становници високих цинцарских насеља, Крушева, Гопеша, Магарева и Трнова. Иста појава, само у мањој мери, опажа се и у Сарићолу.

Овака ексесивна клима, која се одликује веома жарким летима и хладним зимама, бива знатно умањена у оним котлинама чије је дно испуњено водом. Зна се да веће водене масе врше на клими своје околине двојаке утицаје: лети расхлађују ваздух који се под утицајем јарког сунца загреје, а зими пуштају топлоту коју су лети у се примиле. Велика језера служе у овој области као нека врста топлотних резервоара. То долази отуда што се вода спорије загрева но ваздух и голе стене. Исто тако спорије отпушта већ примљену топлоту. Из ових разлога клима је у преспанској и охридској котлини зими топлија но у битољској и сарићолској котлини. Тако, на пример, становници суседних области знају,

кад путују од Охрида Битољу, да од Ђавата настаје знатно већа хладноћа. Често је у Охриду температура само 3 до 4 степена испод нуле, док је у Битољу —20°. Исто тако, кад се лети долази из сарађолске и битољске котлине према Преспи и Охриду, осећа се да се долази у свеж и пријатан летњи ваздух. Из ових разлога вода Охридског Језера никад се не смрзава, и због тога оно зими, кад је његова околина покривена снегом и ледом, зрачи топлоту, повећава температуру ваздуха и ублажава оштрину зиме. Ти се утицаји нарочито осећају у северним прибрежним равницама око Охрида, Струге и у Дебрци, које су заклоњене од северних ветрова. Због тога у овим областима клима је необично блага, и у њима успеха племенито воће које у другим областима не може успевати.

Овакe висинске и климске прилике нису допустиле да се у овој области развије медитеранска флора ни медитеранско културно биље. Ови утицаји падају у очи тим више што се ове области налазе у близини Егејског, Јонског и Јадранског Мора, и што леже на географској ширини на којој обично осећамо много јаче утицаје медитеранске флоре, онакве од прилике какве осећамо у долини Вардара. Културне биљке ових области скоро су исте као и у северним српским земљама, само с том разликом што овде успевају на много већим висинама.

Привреда. Сувати, којих има много на теменима и падинама планина, представљају најбоље и најпространије планинске испаше на Балканском Полуострву. Због тога је овде развијено планинско сточарство најширих размера. Бачијање и сточарска планинска кретања врше се у великим размерама. Главна су кретања ова. Лета се проводе на Перистеру, Бистрој, Ничу, Јабланици, Корабу и Шари, а зима у Солунској Кампањи, тесалијској котлини, артанској равници и Мусакији. Кретања се врше сваких пет до шест месеци, у почетку лета и јесени. Од великих и многобројних стада, цела Западна Македонија тада оживи. Сточарство представља нај-

важнију привредну грану. Њиме се баве највише Аромуни или Цинцари, затим Арбанаси, па онда долазе Срби. Од свих начина привреде, највише користи доноси сточарство. Нарочито је развијена извозна трговина са живом стоком, вуном, кожом, сиром и маслом.

Од свих Словена Балканског Полуострва, раније су се највише сточарством бавили *Рекалије* или становници око реке Радике и њених притока Големе и Мале Реке. Они припадају српском племену Мијацима. Њихова села ограничена су врло високим планинама, махом преко 2000 м. висине, које се одликују пространим, густом травом обраслим билима. Цео тај крај одликује се оштром климом, и незгодан је за земљорадњу. За разлику од номадских Аромуна, ови имају своје планине које су, по традицији, отели од Влаха. Све док Арбанаси нису почели продирати у ову област, Рекалије су имале велика стада оваца која су летовала по околним планинама, а зимовала у приморју Егејског Мора. Сваки је имао велика стада. За сам Галичник се тврди да је имао преко 100.000 оваца. На једну бачију или летњу испашу излази по 6000 оваца под управом једног бача. По величини крда, с њима се могу успоређивати још само неки Власи и далматински „Бучани", који са стадима од 5000 до 10.000 оваца излазе на планине личке, босанске и херцеговачке. Планина се дели на испаше које се зову *кшле*. а ове се, ако није планина сеоска, дају под закуп. За живот на планини сточари образују удружења која се зову *карашице*, које ће са својом стоком експлоатисати планину. Дакле иста удружења као и у северо-западним српским земљама. Онај који у једној карашици има највише стоке зове се *ћехаја*. Он управља бачијом или поставља за то *параћехају*. Поред параћехаје на бачији је *бач*. који сири сир, *фичур* је његов помагач, *одаџија*, који доноси дрва, воду, готови качамак, *котарџија* је дете које нагони овце на стругу кад их музу. Уз то има повише *сејмена* или *деруденџија;* то су махом нај-

мљени Арбанаси који чувају бачију од арамија. Као и далматински Бучани, и ови засебно чувају музнице, а засебно јалову стоку.

Овај сточарски живот, који има у себи много општег балканског, и који се од северо-западних српских сточара одликује многим несрпским влашким и турским називима, интересантан је и по неким начинима млекарског рада, који често изгледају као преостатци неке прастаре културе. Такав је обичај употребљавање усијаних каменитих облутака који се бацају у суде с млеком и зиром (сурутком) да се млеко усири и да се одвоји сир од масла. Иначе изглед бачије и бачила (стана, колибе) сличан је осталим балканским катунима и бачијама.

Сточари из Дримкола, из села око Јабланице и из Голог Брда, не учествују у овако великим кретањима. Пошто су тамо села обично висока и планинска, њихова стока зими силази у долину Црног Дрима и његових притока, где су њиве и сточарске стаје у којима стока презими. У пролеће, кад се у долинама почну сејати кукурузи, враћају се у село. Правог бачијања ту нема. Само она села имају бачила која су у близини већих планина.

Због тога што већи део земљишта заузимају високе планине и што су многе котлине испуњене језерима, а дна исушених језера махом мочарна, осећа се оскудица у зиратној земљи. Највише је има у исушеним језерским котлинама као што су битољска, Сарићол и корчанска. И оне нису исушене, па због тога знатне просторије око Црне у битољској котлини још су под барама, које представљају остатке од старих језера. Ипак је битољска котлина највећим делом посејана житом, нарочито кукурузом. Она представља агрикултурно најбогатију област Западне Македоније. Она је једина у стању да исхрани своје становништо и да жито у знатним количинама извози. Кад се регулише долина Црне и кад се оцеде баруштине и мочари, битољска котлина ће бити једна од најплоднијих македонских котлина.

Оне партије преспанске и охридске котлине

које су исушене, необично су плодне. Ресенска равница даје толико жита колико треба за сву преспанску котлину, а охридска не даје толико жита, али је околина Охрида и Дебрца богата поврћем, воћем, а има и винограда. Охридско поврће је чувено, продаје се чак и у Битољу. Чувене су охридске трешње, које су велике као ораси и јако миришу, затим охридске јабуке, које се у знатним количинама извозе у Епир, Тесалију и Грчку. Врло су цењене крушке, дуње, шљиве, пепуни (диње) и охридско грожђе.

Око Охридског и Преспанског Језера јако је развијен риболов. Много породица и села баве се искључиво рибарством. Особито су цењене охридске јегуље и пастрмке, које се у великим количинама извозе и у северне балканске земље допиру. Услед тога што су и највеће планине голе и обрасле само жбуњем, овде шума не даје особит принос. Исто тако рударство није никаква привредна грана.

Поред ових, има још једна грана привреде која стоји само донекле у вези с физичким особинама самог земљишта. То је *печалба* или *гурбетлук*. Становништво ових области иде у печалбу више но становништво Повардарске и Источне Македоније. Иду махом у Бугарску, Србију, Румунију, затим у Грчку, а у најновије време скоро искључиво у Америку. Највише иду Аромуни, и то иду скоро сви. Скоро у истој мери иду Срби и Арбанаси из Дебра, Реке и Дримкола. На страни се баве разноврсним занатима и доносе знатне суме новаца, којима се издржава велики део становништва. Опажа се да у печалбу иду планинска села више но села из котлина.

Главне комуникације и начини саобраћаја, кириџијски саобраћај, конаци и ханови. Од коликог утицаја може да буде природа једне области на разне облике народног живота, овде се нарочито види поред осталог и из правца главних комуникација. У овој области, која се састоји од низа дубоких котлина које су са свих страна огра-

ђене високим планинама, број главних комуникација мора бити ограничен, а правац њихов сталан. Главне комуникације су везане за дубоке преседлине, или парчад старих долина. Од значаја је да се истакну ове две географски интересантне ствари. Све преседлине и сва парчад старих долина употребљене су за комуникације. Због тога што је ограничен број тих преседлина, њихова саобраћајна важност остаје стална, и поједини путеви били су у стању да свој правац и свој велики значај очувају преко две хиљаде година. Такав је случај с познатом Via Egnatia, која иде од Драча долином Шкумбе на Охрид, Битољ, Воден и Солун, и које се у главном држе данашња битољска железница и битољско-охридски пут.

Поред овога великог транзитног пута који Западној Македонији даје значај посредничке земље, има безброј мањих *унутарњих путева* који вежу поједине котлине. Од како је прорадила битољска железница, Битољ је постао средиште и раскрсница свију тих комуникација, и тиме је као варош знатно напредовао. Такав један пут води од Битоља до Крушева и Прилепа, где се последни рачва и иде преко Присата Велесу и преко Плетвара за вардарске котлине Рајац и Тиквеш. Оба су изгубила свој негдашњи значај од како је довршена битољска железница. Од мањег је значаја пут којим се иде из битољске котлине за Железник, затим за Пореч и Кичево. Бољи је пут који од Прилепа води преко села Брода за Кичево и Пореч. Велику важност има пут који се од Лерина пење на писодерску преседлину, па рачвајући се води на запад у Билиште и Корчу, а на југ у Костур. У Сариђолу има само један пут који од станице Суровичева води југу преко села Сотира и Налбанткеја у Кајалар. Од њега се према Влахоклисури одваја каравански пут, који је нарочито због гурбеција јако посећен. У преспанској котлини има само један добар пут, који се испод Ђавата одваја од охридског друма и иде западном

обалом Преспанског Језера, прелази преседлину Превтис, иде за Корчу и даље за Јањину. То је познати епирски пут, који је после Via Egnatia најважнији у целој Западној Македонији. Од Струме и Охрида иду за Дебар веома рђави каравански путеви.

Између Битоља, Ресна и Охрида, до Корче и Костура је и сад у јеку *кириџијски саобраћај*, који је поред Новопазарског Санџака и Епира још једино у овом крају очуван. То су у главном каравански транспорти, који се састоје од поворки коња и мазги натоварених еспапима и земаљским производима. Тај начин саобраћаја нарочито је жив у јесен када поменути пут између Битоља, Ресна и Охрида постаје пун света као најживље улице у македонским варошима. Професор Цвијић, који је у више махова путовао овим путем, дао нам је жив опис овога пута, начина путовања и преноћишта у хановима: „Сретају се кириџије са натовареним коњима и мазгама: сваки час се наилази на 50 до 100 натоварених мазги или коња. Нису ретке ни поворке од кириџијских кола, које вуку биволи или волови, и крећу се нарочито према Ресну и Охриду. Каравански и колски транспорти носе из Битоља производе европске индустрије, махом европски бофл. Мазге су највише натоварене гвозденим материјалом, петролеумом у сандуцима и врећама брашна. Уз њих иду кириџије: Тоске са белим фесом и карактеристичним при врху зашиљеним опанцима са китом, Грци и Цинцари од Корче, Билишта и Костура, обучени често у антерије, затим македонски Словени, поглавито од Ресна и Охрида, са црвеним чакширама и ферменима. На добро опремљеним коњима јашу тоскански и цинцарски трговци или турски бегови, за којима иду често њихове слуге и гавази; последњи богато и китњасто одевени. Трговци се често возе и у колима или каруцама. Затим промине цела цинцарска породица или више њих, и жене и деца, сви на мазгама или на коњима, и носе собом све што им треба за преноћиште и храну, затим сандуке са купљеним стварима за домаћу по-

требу; то ту махом Цинцари који се враћају из печалбе. Увек се на овим друмовима сретају многи попови и калуђери, који су, у новије време, услед познатих догађаја у Македонији, постали нарочито покретљиви. Често се виде и учитељи разних народности, али поглавито словенске крви а разних пропаганди, који су у Битољу добили инструкције или плату за свој мучни рад, у коме је ипак тако мало културнога и просветнога. Сретају се дакле представници свих друштвених слојева Западне Македоније и Албаније и осети се, боље него у чаршији или путујући по селима, живот и пулс тих области.

Али су на овим путевима главно ипак кириџије са караванима и колским транспортима, нарочито прве. Ови се споро крећу, прелазе преко дана одређена одстојања и имају од старине утврђене конаке. Зна се, на пример, да на путу од Битоља према Корчи и Јањини имају најпре да преноће у Ресну, затим у Стењу, на западној обали Преспанског Језера, у Звезди, на северној ивици корчанске котлине, затим у Корчи и даље. У тим кириџијским преноћиштима има највише и најбољих ханова. То су махом највећа здања ових области. Ограђена су високим каменим зидом, имају тешка дрвена врата, која се у акшам затварају и с муком се ико доцније пушта. Изузевши неповољне случајеве, кириџије стижу на конак пре заласка сунца. Унутра, у овом градићу су дугачке коњушнице, и то је главно у хановима. Ови су ту због стоке, и за њу све има. Сам хан је по правилу на два спрата. У доњем гори ватра, и ту се цео дан и скоро целу ноћ пече кафа; њу једино могу гости у хановима добити. Али се често у овој просторији или уз њу, код бољих ханова налази дућан, у коме се може купити дувана, ћибрита, хлеба, јаја, а кашто и меса. Кириџије и трговци купују те потребе и сами справљају јело, ако нису собом понели, или им справљају ханџије, који су у овим крајевима готово искључиво Цинцари и Toске. Кириџије и ноћивају у хану, поред ватре,

или у коњушници поред своје стоке. Међутим трговци, бегови и остали бољи путници ноћивају у собама горњег спрата, чији су прозори окренути на ону страну што на пут гледа. У већим хановима има и по нека соба за госте. Изузевши Охрид, Корчу, Јањину, у ханским собама нема кревета, и чистота је аугијевска. Нема веће муке за путника но ноћивати у тим собама, а на хладном времену се то мора. По њиховом поду су прострте једна или две асуре, и то је све у овој соби, чији је под оне прљавштине од које се кожа јежи, а дуварови су избрљани и готово црни. Међутим у поменутим хановима боље врсте по поду су прострте сламњаче, преко којих су улежани ћилими и масни јастуци који се цакле. Поред путника су скоро редовни гости ових прљавих и омашћених соба пацови, чија се трка и цика кашто целу ноћ слуша; гдегде су врло агресивни и разнесу храну коју су путници спремили, кашто изглођу и омашћене капуте. Нису много бољи ни они ханови у којима има кревета.

У дворишту хана, ређе изван хана, има велико дрво, најчешће платан или једна врста храста, око кога је узвишење, позидано и земљом набијено, налик на гувно, и то је теферич за боље путнике, где се они најпре одморе и пију кафу. Уз њега је по правилу чесма или бунар.

Кириџије са биволским или воловским колима ноћивају на лепом времену изван ханова: поређају кола у круг, као кару, ограде се, и у том затвореном простору гори велика ватра око које поседају; доцније на смену спавају тако да их има будних целе ноћи: они преседе пушећи дуван и пијући кафу. Кад је лепо време, и караванске кириџије наложе ватру у дворишту хана и око ње преспавају или преседе целу ноћ, у истом расположењу као и први."

Типови села и кућа. — Нигде се тако јасно не виде разноврсни утицаји којима је био изложен живот становништва Западне Македоније као на типовима села и кућа. Велике се разлике осећају у

свакоме селу према томе да ли је српско, аромунско или арбанашко. Тип села, спољни и унутарњи изглед сеоских кућа, као и сам унутрашњи живот, у основи је друкчији код сва три народа. Поред тога опажају се разлике које долазе од тога да ли је село читлучко или није, да ли је пољско или планинско, да ли је више земљорадничко или сточарско. Сви ови утицаји опажани су и наговештавани и у другим српским областима, али њихов утицај ретко где да је био толико јак, и ретко где да је изазвао толико разлика као у овој области.

На првом месту пада у очи разлика између српских и романских насеља. У првим се јављају разлике према томе да ли су читлучка или нису, затим према разним областима, према теренским и висинским разликама; код других се опажају разлике према томе да ли су то села стално настањених Цинцара („гурбеција“) или су то катуни номадских Аромуна.

По типу српских села и кућа у Западној Македонији имамо две целине, од којих прву сачињавају битољска, преспанска и охридска котлина, а другу села Дримкола, Реке, и дебарског краја.

У првом делу по типу разликујемо две врсте села, и то пољска и планинска. Та разлика је изазвана тиме што су се пољска села развијала под утицајем читлучког система, а друга су била слободнија од његових утицаја.

Скоро сва села споменутих котлина су чифлуци, ређе једнога спахије, већином више њих. Код свих чифчијских села карактеристично је то што су *збијенога типа*, управо разбијена су у више група, у којима су куће међу собом јако збијене. Ако село припада једном спахији, онда су све куће збијене у једну групу. У средини таког села је велика агинска кућа, зидана, окречена, с доста витких димњака, и обично на два спрата. Око ње су збијене ситне, прљаве, неокречене сеоске куће, које су махом од неотесаног камена, без малтера, блатом облепљене, обично покривене кровином, ређе ћерамидом. Ако

село припада неколицини спахија, онда се село дели на неколико група, управо на онолико група колико има спахија. У средини групе је спахијска или агинска кућа, а око ње су каткад без реда збијене сеоске куће, а чешће су у облику круга или паралелограма ограђене заједничким зидом од земље или ћерпича, који чешће има надстрешницу. У последњем случају сеоске куће су ближе ивици зида, а агинска је у средини ограђена простора. Такав изглед имају и она пољска села која су слободна.

У сваком селу, па било чивчијско или слободно, једнога аге или више њих, има увек један слободан простор, обично у близини цркве, на коме се састају и о празницима играју коло. Тај се простор, ако је при земљи, зове *сшрецело* (т. ј. средсело), а ако је подигнут од земље, онда се зове *шумба*.

Кућа је обично дводељна и има махом две просторије, и то: *кућу* за људе и *йондилу* за стоку. Томе распореду одговарају и двоја врата, и то главна су јужна, а споредна су северна. На прва улазе и људи и стока, а на друга само људи. Пред великим вратима с једне и друге стране има трем или *йрешкућије*, где се лети дочекују гости. Нема ни тавана ни оџака. Дим се шири по целој кући и излази на баџу у крову. Уз ову кућу опажају се ове зграде: кошаре за чување ствари појединих задругара, плевња за сено, затим трла за стоку, свињац, кокошинац, хамбари, кошеви, а каткад и хлебна пећ.

Планинска кућа се знатно разликује од пољске, и то на првом месту пространијим простором око куће. На томе простору разликујемо четири дела, и то: место где је кућа, гумно, двор и уљаник. Кућа је на крају дворишта ближе улици. Све су куће једноспратне, зидане каменом и блатом, а покривене каменом плочом и сламом. Имају двоја врата, *голема* (јужна) и *мала* (северна). Дели се на *кућу* за људе и *йондилу* за стоку. У кући се разликују ови делови: *огњишше*, рупа до 1 м. широка а $1^1/_2$ м. дугачка; око огњишта су: *средноиол* између огњишта и врата, празан простор на коме

„месарија“ (редуша) меси хлеб; с леве и десне стране огњишта су *каїишта*, на којима спавају млађа чељад, а у прочељу је *наїланик*, на коме спавају старија чељад. Сви ови простори су у истом нивоу, на поду који је начињен од набијене земље. До „големих врата“ у пондили је „изба“, просторија за госте. Ако нема „избе“, онда је у дворишту начињена двоспратна, четвороугласта зградица, облепљена блатом, покривена плочом, с таваном и с неколико малих прозора, која се зове *куличе*. То је гостинска кућа Остале зграде у дворишту су ове: кошара, житница, кочина и дрвник.

У даљини од једног до два часа од села растурена су *їрла*, и на њему је *ајаї* за овце, са три стране озидан и покривен сламом; *їресло* је ограђен простор пред ајатом; *їлевна* за сено и *колиба* за чобане.

Сасвим друкчији тип кућа и села је у Дримколу, дебарском и рекалијском крају У овим селима почињу већ да се осећају они утицаји који долазе с источног јадранског приморја, и који су западним областима Балканског Полуострва донели многе заједничке особине у типу села и кућа, затим у многим појавама материалне културе, а вероватно нису остали без извесног утицаја ни на психологију народа. У Дримколу села су разбијена у махале и крајеве у којима су куће између себе обично знатно удаљене, тако да по спољњем изгледу наличе на нека шумадијска а још више на црногорска и херцеговачка села. Овде има и заселака, којих нема у споменутим котлинама. У појединим махалама и засеоцима има група од сродничких кућа, које одговарају џематима Југозападне Србије и родовима Црне Горе и Херцеговине. Поред тога свака кућа има око себе већу просторију у којој је врт и воћњак и која одговара шумадијским окућницама и херцеговачким оградама. Свако село има своју заједничку преславу, а поред тога свака породица, као и у осталој Македонији и Старој Србији, има славу, коју овде зову *сведен*. Села рекалијске обла-

сти и дебарског краја одликују се тиме што су сва врло велика и што су подељена у махале, у којима су куће јако збијене. По изради кућа, по величини и спољњем изгледу, ова села наличе на мале варошице. Тип је села скоро исти онакав као код Цинцара, на које својим животом и иначе много наличе.

Сеоске куће ових области разликују се од кућа у споменутим котлинама тиме што имају два, а каткад и три спрата, што су се дакле развијале у *вертикалном правцу*, док су се куће јужних котлина Зап. Македоније развијале у хоризонталном правцу, због чега су остале једноспратне. Први правац развића је заједничка особина кућа Арбаније, Црне Горе, Херцеговине и Далмације, које по овој особини и по нарочитој грађи чине засебну групу кућа на Балканском Полуострву, која би се могла назвати јадранско-приморска група. Интересантно је што се из казивања многих мештана дознаје да овај тип куће није од увек био раширен у овој области. Г. Тома Смиљанић, учитељ, који је родом из села Тресонче у Реци тврди да су раније куће, док су се становници бавили претежно сточарством, биле „приземна сламењача подигнута од брвана и омазана блатом“, а „од како је престало сточарство, народ се одао гурбетлуку и занатима; како су већином људи зидари и грађевинари, то су и своје куће удес ли према грађанским“ (Цвијић, III, 1014 и 1015). Исто тако пренесена је у новије време из вароши или из далматинског приморја двоспратна зидана кућа у Херцеговину и далматинско Загорје; пре ње је у Херцеговини преовлађивала приземна сламница, али неолепљена, од сувомеђине, а у далматинском Загорју је била брвнара покривена даском. Исто тако и садашња кућа у Црној Гори превладала је тек у новије време. Историја и развитак арбанашке куће нису ни приближно познати. Из овога се ипак види да ове заједничке особине у материалној култури не треба сводити на неку особито дубоку старост, а још мање им могу бити узрок етнографске мешавине између Романа и Сла-

вена, које су, ако их је кад и било, много старије од етнографских мешавина у источним и централним српским областима, где су она вршена кроз цео средњи и нови век, све до данас. Због овога северозападне српске земље, нарочито Босна, Херцеговина, Далмација без приморских вароши и већи део Црне Горе, важиле су од увек као етнографски најчишће и најсвежије српске области.

Кућа ових области одликује се великом просторијом у којој су двор или авлија, *бавча*, врт, племња за сено, котар за стоку и карма за дрва. На кућама су обично двоја врата, *мала враша* и *шремска* или *голема враша*. Испред големих врата је ходник, који се зове *прешкућа*. Вратнице на големим вратима су јаке, од дрвета, и затварају се изнутра помоћу нарочитих јаких гвоздених полуга и брава. Главне просторије су: „кућа" (кухиња), одаја, одајче, пријатељска одаја, чардак, трем и ћерал. У неким кућама сачуван је мрачан простор, *йондила*, која је некада служила за ноћивање стоке, а сада се употребљује за оставу. Ћерали су на доњем спрату, и служе или за стоку или за чување разног јестива: масти, сира и купуса. Остале просторије су на спратовима. На спрату је најважнија просторија кућа. Огњиште је обично поред зида; изнад њега је оџак, у облику изврнутог левка, који хвата дим с огњишта. Унутрашњост куће у опште је истоветна са унутрашњошћу балканске варошке куће. Ови оџаци, мусандере и долапи, доказују да се ова кућа развијала угледањем на балканску варошку кућу. За ову област карактеристична је просторија *скрибница*, чија појава представља један веома изразит документ за социалне и имовинске прилике које су до пре годину дана у овој области владале. „Скрибница је најскривенији део куће. Она је тако подешена да се не може опазити, а служи за скривање ствари од похаре." Као последица несигурна живота и као документ и за социалне прилике, могу се сматрати и двоја наспрамна врата у кући, облик вратница и начин затварања врата. Неке од тих појава биле су

за турско време раширене по целом Полуострву, и свуда су имале исти значај, да се од зулумћара лакше сакрију и умакну: жене, девојке, људи и имање. Дворови су махом поплочани, обзидани великим зидовима, тако да је тешко ући у њих.

Етнографске прилике. — Етнографске прилике у Западној Македонији су много компликованије но и у једном другом делу Балканског Полуострва. Овде се додирују Срби, Грци, Арбанаси, Аромуни и Турци. Главни део становништва сачињавају Срби. Они у већем делу Западне Македоније чине компактну масу, која је компактнија и мање разбијена но што је то случај у другим деловима Македоније. Само на њеним јужним и западним границама влада мешавина народа и етнографско шаренило.

Идући с југа из Епира и јужне Арбаније, епирским путем, Срба нема све до преседлине Превтиса Иван Планине, осим 2—3 села српска у корчанској котлини. Настају у Преспи. Иван Планина и Превтис су етнографска граница између Тоска и Срба, али и извесна културна граница. Јер крајеви јужно од Превтиса су под потпуним утицајем грчко-византијске културе, патријаршије и грчког национализма: и тосканско становништво и Аромуни осећају се као Грци. Северно од Превтиса ти културни национални утицаји знатно ослабе. Само многобројна српска топографска имена корчанске котлине и јужно од ње подсећају на раније, јамачно многобројно српско становништво, које је делимице емигрирало на север, а делимице се у Грке и Тоске претопило.

Међутим у костурској области нема оштре границе између Срба и страних народа. Сам Костур је типска грчка варош, у којој се губи мухамеданска, турска мањина и сасвим незнатан број полупогрчених Срба. Али по селима несумњиво преовлађује српско становништво, чији је знатан део у области Несраму, југозападно од Костура, потурчен; има приличан број Арбанаса, затим мали број Османлија и правих Грка. Велики је број патријаршијских Срба који припадају грчкој партији. Врло је јак утицај

грчко-византијске културе и грцизма. И села и куће су друкчије но у севернијим котлинама. Села су велика, збијена, често с великим, махом окреченим кућама, у кити од јабланова, ретко је које село без грчког или цинцарског бакала, а Маврово (у коме има знатан број Грка и Цинцара) има већу чаршију као варошице.

Сасвим су другачије прилике у области Сариђолу. Ово је највећа турска оаза у Западној Македонији, густо насељена малоазијским Коњарима (од Коније), који заузимају област од Караташа до Влахоклисурске Планине, и од Островског Језера до Кожана. Станују у две варошице, Кајалару и Џуми, и у преко сто, махом малих села. Особито је густ низ турских села на јужној ивици плоднога Буџака: земљиште добро обрађено, велике камене куће с витким оџацима и карактеристичним обзиданим сеоским бунарима; идући северном ободу Сариђола, према Петрском и Островском Језеру, земљиште постаје неплодније, села све запарложенија: већ Налбанткеј је такав, а Сотир још више. Јужна граница Срба пролази овде Острвским језером, затим Малком, Ниче и Кизли-Дервентом. Али јужно од ове границе остају међу коњарским становништвом неколике српске оазе, нарочито села Пателик, Врбени и Суровичево, са становништвом енергичним и необично вредним.

На западу се Срби граниче са Арбанасима.

Сада та граница пролази Охридским Језером, тако да је на западу од њега једноставно арбанашко становништво, које заузима и стару српску област Мокро, затим Гору на јужној страни језера; на западној страни Охридског језера српско је село само Радожда, а у Лину има само српска мањина. Међутим се по српској номенклатури види да је на западу од Охридског Језера око реке Девола и Шкумбије било српско становништво. На левој страни Девола, одмах на Западу од Мускотоља, налази се област Опари, за коју из хронике Мусакијеве знамо да је у 15 веку била насељена Србима; они су се ту и много доцније задржали, јер у битољској котлини

има српског становништва које је пореклом из Опара. У истој котлини, па чак у Козјачији, на српско-турској граници, има српског становништва које је пореклом из елбасанског краја.

На Охридском Језеру је дакле један део оне покретљиве етнографске границе између Срба и Арбанаса која се нарочито у току последња три века на штету Срба према истоку померала. Као да је арбанашко продирање према истоку зауставила водена маса Охридског Језера, јер, ма да и на истоку од њега има већ знатних арбанашких оаза у Преспи и битољској котлини, ипак су на осталим тачкама ове границе Арбанаси даље на исток продрли. Као што ћемо доцније видети, то није изазвано већом плодношћу Арбанаса но Срба, већ другим узроцима, поглавито тиме што је ово додирна линија између наоружаног арбанашког становништва повлашћене мухамеданске вере и ненаоружаних Срба, који су живели у једној бесправној држави. Због тога већ око Струге и Охрида, још више на југоисточној страни Охридског Језера, често је владала лична и имовна несигурност.

На северу од Охридског Језера је дебарска област, у којој станује врло енергично и разуздано арбанашко племе Дибралије, које је не само поарбанашило некадашњу српску област Жупу, на левој обали Дрима, већ прешло и на десну страну Дрима и великим оазама населило Радику, Голему Реку, Зајас, Кичево, и продрло скоро до Велеса на Вардару. Још се у планинској области између Кораба и Бистре, у рекалијској кази, поглавито у Малој Реци, држи енергично племе српско Мијаци, који живе у врло великим збијеним селима и због којих дебарски Арбанаси нису везани са својим оазама на Истоку.

Између Дебра и Охридског Језера налази се област јако измешаног становништва, с обе стране Дрима, област делимице арнаутска и поарнаућена, а делимице у процесу поарбанашавања. Одржала се као чисто српска област Дебрца, око Сатеске, десне притоке Дрима; дели се на Горњу и Доњу Дебрцу, са свега 22 села, од којих су само 6 чифлуци; нај-

веће је село Слатина, са 140 кућа, али мудирско седиште је мало село Здеглаве. Српски је и Дримкол, са главним селима Јабланицом, Модричем и Луковом. Међутим од улаза Дрима у Дабовјанску Клисуру настају Арбанаси, с обе стране реке, затим даље до Дебра мешовито српско, арбанашко, турско и помачко становништво; ови последњи су већином поарбанашени.

„Остали народи Западне Македоније, кад се апстрахује од описаних граничних области, јављају се као веће или мање оазе и анклаве у оној основној словенској маси, затим по варошима, чинећи у некима знатне већине. Међу њима долазе на прво место Аромуни, не толико по броју колико по знатном утицају.

Овде су Аромуни многобројнији и од већег значаја, не само за варошки живот, но и у којем другом крају Македоније. Дела се у две групе, које се знатно разликују.

1. Једни су номадски Аромуни, који су обично пореклом из јужне Арбаније, нарочито из Мусакије и из Пинда, и зову се Фаршериоти. Искључно су сточари са овцама, не ретко држе и ергеле коња. Немају сталних станова. Лето проводе по балканским планинама, од Старе Планине у Србији, па до пелопонеских планина, и имају само пастирске привремене станове или каливе. У јесен слазе у приморске равнице Егејскога и Јонскога Мора или у простране жупне котлине, поглавито у тесалијске, у Урумлук на источној страни Олимпа, у солунску Кампању, у Мусакију, у пловдинско поље око Марице, у сереску и ђевђелијску котлину. Ту презиме са стоком, па се у пролеће враћају у планине. Ове Аромуне словенско балканско становништво зове Власима, Црновунцима, Саракачанима, и Каракачанима. Аромуни немају своје планине, и све им је теже плаћати скупе паше балканских планина.

И у Западној Македонији је мали број аромунских сточара. Саракачани и Фаршериоти долазе под својим старешинама, које зову челницима, на

Перистер, на Јакупицу са Солунском, на Ниче, Караташ и Галичицу. Има их свега неколико стотина. У једном крду има по неколико хиљада оваца. Њих прате чобани или ћаје, који се распознају по нарочитом штапу, врло дугачком и при крају лепо извијаном и изрезаном; то је исти штап код свих сточара Балканског Полуострва. Уз њих иду чобански пси. Иза крда се креће натоварено цело аромунско покретно село: на коњима и на магарцима јашу људи и жене, у сепетима су натрпана деца, и осим тога на сваком коњу су натоварени ћилими, ћебад, поњаве, јастуци, затим даске, и готово сва кућна дрвена грађа и кућно посуђе. Пред вече направе шатор на „мерама“, и ту преноће, а коњи и овце око шатора пасу. Само једнога дана на поменутом месту срео сам 15—20 крда, око 50—60 хиљада оваца.

2. Али главно аромунско становништво Западне Македоније чине стално настањени Аромуни по селима, варошицама и варошима, који се баве најразноврснијим занимањима, осим земљорадње, и код нас су познати под именом Цинцара; овде дакле нема Аромуна земљорадника, који су и иначе сасвим ретки, а има их једино међу Фаршериотима у Мусакији и нешто мало у Меглену, у Јужном Македонији. По областима у којима станују могу се поделити на две групе: битољско-крушевску, и влахоклисурску. Број становништва у тим групама извео сам из Вајгандове статистике, која се показала као пажљиво рађена и у главним цртама поуздана.

Битољско-крушевска група је знатно већа, и у њој има 28.000 до 30.000 Аромуна, и то у Гопешу, Маловишту, Трнову с Магаревом, Нитопољу, затим у Битољу, Крушеву, у малом селу Трстенику, и у Прилепу.

У влахоклисурској групи има око 11.000 Аромуна, и то у Влахоклисури, Блацу, Сисану, Пипилишту, и даље на северу од ових, у Невесци и Писодеру, и више влашких породица у Неговану, Белкамену и Љасковцу.

Осим ове две групе, где су влашка села ипак ублизу, има их и сасвим растурених: у Ресну и у суседном Јанковцу, у насељу Каливе, између Ресна и Охрида (ма да се неки од ових крећу), у Охриду и селу Белици код Струге, затим на југу у Билишту, Корчи, у селима корчанске котлине: аромунској Стопани, аромунској Пљаси, и у Морави; затим у Хрупишту, Гревени, Шатишти и Кожану.

Са последњим варошицама има Аромуна у Западној Македонији око 45.000. или скоро 1/3 од свих Аромуна Балканског Полуострва, где их по Вајгандовој статистици има око 150.000.

Положај и тип аромунских насеља, као и тип кућа, врло су карактеристични. Прва црта којом се од словенских насеља разликују, јесте велика висина: сва су високо изнад словенских села, од 900—1.200 м. висине, у висинској зони, где културне биљке тешко успевају. Даље нису у долинама, већ по странама планина, на косама и главицама, на положајима који су увек живописно, кашто артистички изабрани; овдашњи Срби, осим Мијака, оснивају своја села у долинама, тако да се не примећују док им се не приближимо. То су даље здрави планински положаји, јако сунчани због температурне инверсије, зими махом топлији него дна котлина. У њима и око њих су најбољи извори, по правилу и бистре планинске речице, које су у вадама спроведене кроз насеља. Изнад села је обично забрањена лисната гора, има где где и четинара измешаних с буквом, „корије.“

Сва села су велика као варошице и вароши, и куће су збијене, али друкчије збијености но по српским селима: куће су једна изнад друге, тако да ред виших кућа прозорима гледа преко реда нижих кућа; све имају дакле слободан поглед на котлину, или ако су око главица, имају поглед на више страна. Састављена су од стрмих и махом уских улица, које су степеничасте, као gradini јужно италијанских вароши; чести су ћорсокаци. Куће су од камена зидане, у неким селима знатним делом од тесана камена, махом двоспратне, сличне дакле

романској кући која се јавља око Средоземнога Мора, само што место равних и ниских кровова имају више од плоче и ћерамиде. Улазећи у кућу уз степенице, дође се најпре у један најпространији део, полатну, која се налази и на доњем и на горњем спрату куће, а само на ћошковима куће су собе и камаре за оставе; на доњем спрату један ћошак заузима кујна. Она велика просторија је са диванима и многобројним прозорима; у њој се преко дана седи и ту се гости примају.

Исти су дакле положаји и тип села као код Аромуна, Грка и Тоска Епира. По свему су идентични са насељима Умбрије и Јужне Италије, само што у њима нема оних остатака старе културе, а улице су као и тамо са gradini-ма. И кућа је слична јужно-италијанској, измењена онолико колико оштра клима захтева.

За већину насеља се поуздано зна да се нису развила из калива номадских Аромуна, већ су их оснивали Аромуни, који су и раније живели у сличним варошима и селима. Нико се у овим аромунским селима не бави земљорадњом, нити се у њима у опште знатно привређује. То су села аромунских гурбеција, мањих или већих рентијера. Зато није ни потребно да ова насеља буду на главним комуникацијама. Она су увек од њих удаљена; само је у малој мери на то могла утицати тежња да буду склоњена и од насиља.

Посетио сам важнија аромунска насеља поменутих двеју група, и као примере за њихов тип, затим рад и живот у њима и за губертлук, изложићу своја проматрања о неколиким.

Пореклом из крајева јужно од Превтиса, ови Аромуни грцизирани су дошли у Западну Македонију. Знали су грчки као и свој језик, код многих се грчки и код куће говорило. Поглавито су они формирали засебну хришћанску чаршију и чаршијски начин живота, онај што су га донели из мускопољске и грамоске области. И сада воде не само трговачке књиге на грчком језику, већ је то главни језик

хришћанске чаршије, даље отмени језик, којим се по њиховом мњењу може све најбоље да изрази. Они су се изједначили са Грцима и оснивали и издржавали грчке школе. То су кругови у којима је највише цењена „грчка мудрост". Особито се цене и сматрају за најпаметније лукави људи. Ти чаршијски Аромуни и Грци су најоданији великој патријаршијској цркви и несумњиво врло побожни. Њихове куће дишу побожношћу. Моле се Богу по два три пута преко дана и уредно посећују цркве и о њима се својски старају. Посте све постове, среду и петак. По дуваровима соба висе извезени натписи који опомињу на милост и казну Божју. Нарочито су жене побожне и врло моралне; породични живот је чврст и сродничка љубав знатна. Као и неким народима, побожност им не смета да буду највештији, често рафинирани експлоататори својих ближњих. Али их је та оданост вери више спречавала да се не турче но остале балканске хришћане: Грци, а нарочито Цинцари су се најмање од свих турчили. И онда кад их Велика Црква није могла да заштити, кад су им и разорене и вароши и уништена имања, они се нису турчили, већ су се разбегли у мање опасне крајеве.

Аромуни из поменутих трију група, а нарочито они из Западне Македоније, ишли су у гурбетлук по варошима и живљим местима Балканског Полуострва, нарочито поред главних друмова. Уз њих су ишли и прави Грци. Поред Европске Турске долазили су у Србију и Бугарску, нарочито пре ослобођења, и прелазили су Дунав; док су у Србији и у српским областима северно од Дунава преовлађивали Цинцари, у Бугарској (нарочито Источној Румелији) било је много више Грка, који су знатним делом били старинци. Али су само појединачно, па и то ретко, продирали у северо-западни део Балканског Полуострва, од Митровице на север, у Санџак, Босну с Херцеговином и Западну Србију, нарочито ретко у Ужице, Лозницу, Ваљево, Чачак, Краљево. Међутим, стално су се настањивали, по-

стали су главни чаршијски елеменат у поморавским и подунавским варошима, и у неким живљим местима источне Србије. Поред Турака поглавито су они формирали тип старе чаршије, која се може назвати грчко-цинцарском. Посрбљене цинцарске и грчке породице биле су често и од знатног политичког утицаја (Никола Христић из Блаца, Георгијадеси из Фурке, Германи из Магарева, и др.). Али су нарочито под њиховим утицајем формирана занимања ханџија и бакала, који су се разишли и изван вароши, по свима местима живљега рада и саобраћаја.

Ти типови су у Србији скоро ишчезли, али сам проматрао њихов начин живота и рада у Тесалији и Западној Македонији, где су још у пуном јеку. У многим селима постоје ханови уз које има и бакалница, и у Тесалији је ова важнија од хана. Ти „бакали" су по правилу најимућнији људи своје околине, махом и врло цењени, и ти су „кириос" или, како су их код нас звали, „кир" или „ћир". Увек су бакали у Западној Македонији Цинцари или Грци, понеки грцизиран Тоска. Ти окретни људи, имајући више времена, добију преглед над простим економским животом сељака своје околине, нарочито словенских, који, радећи земљу, не мисле или немају времена да мисле, и често немају прегледа ни над својим властитим стањем; знају приход и економску вредност сваког сељака и познатим начинима их експлоатишу до краја. Поглавито на овај начин су се обогатили већина грчких и цинцарских спахија и трговаца у Западној Македонији. Али се при ханџијско-бакалском занимању код свију развије цицијаштво, које их ни обогаћене не напушта. Дошли су већином из даљине у страну етнографску средину само ради зараде, што веће за што краће време, да би се раније са гурбетлука кућама вратили. Не траже угледа и части од тога, њима страног света. Знају како је њиховим прецима или њима самима отимана и разоравана имовина, како им може бити спречен рад на дуже време, и зато треба печалити и тећи, и то им постане главно за време гурбетлука.

Експлоататорски рад цинцарских и грчких ханџија и бакала, који су уз то и цицијe, био је главни разлог антагонизму који се развио између широких словенских маса, српских и бугарских, и између Грка и Цинцара. Али даље, свака јарост турска према хришћанима изливала се поглавито над Словенима, јер су се Грци и Цинцари, као гипчи и мудрији, знали толико да измакну да турска насиља њих мимоиђу; истина то није могло увек бити, и познато је да су и они патили. На послетку су Грци и Цинцари умели да нађу начина да уђу у турску службу као ећими, муавини, заступници хришћана, и т. д. Доцније, кад су престали бити незналице, то исто су радили и балкански Словени, нарочито Бугари, али ипак нису Грцима опростили. Уз то су дошле црквене, егзархијско-патријаршиске и националне борбе између Грка и Бугара, које су поменути антагонизам довеле до највише тачке. То се сталожило, и узајамна мржња између Грка и Бугара постала је готово особина народних душа.

Аромунске оазе у Западној Македонији могу имати известан национално-политички значај само ако остану у вези с Грцима, у чијој су близини и под чијим су културним утицајем. Румунска пропаганда није ни у овој, за њу најповољнијој области, направила великих успеха, али је ипак грчки утицај њоме у неколико ослабљен. Осим тога има у последњим деценијама случајева да Аромуни и овде губе своју националност, прелазећи у Словене. Међутим је последње редован случај са оним Аромунима који остану дуго година у гурбетлуку или се стално настане у Србији и Бугарској. Нарочито их нестаје мешовитим женидбама. На послетку, Цинцари су често без деце или са мало деце. Зато је несумњиво да ће временом нестати Цинцара у Западној Македонији, онако као што их је скоро нестало у Србији и Бугарској.“

Положај вароши. Напред су поменуте аромунске вароши и варошице, које су без правих веза са својом околином, нису због ње постале, нити

су на њу јаче упућене. То су насеља аромунских гурберција.

Положаји свих осталих вароши су зависни од географских и економских прилика шире околине или само своје котлине. То су на првом месту вароши које су постале на главним тачкама арбанашко-македонског пута или старе Viae Egnatiae; даље су они економски центри своје котлине или једног дела њезина; на послетку су увек на положајима којима слазе или од којих полазе путеви из једне котлине у другу. Међу њима се разликују две групе: једне су на железничкој линији која води од Солуна Битољу, и те се много брже економски развијају и живље расту, као Битољ, Лерин и Суровичево; друге су на оном делу арбанашко-македонског пута на коме влада стари саобраћај и пренос, и оне се слабо развијају или стагнирају, као Охрид, Струга и Ресан. Код Битоља је од важности још један моменат: његов знатан стратегијски положај, због кога је постао и средиште политичке управе вилајета; он је на излазу арбанашког пута за битољску котлину и према томе и центар и кључ за војничке покрете према Арбанији; у новије време је добио већи значај и као велики војнички центар спрам Грчке; он је био најважнији војнички центар у западном делу европске Турске, и његов је гарнизон редовно био велики 10.000—20 000 људи.

Осим Суровичева, све горње вароши су дакле на одабраним географским положајима сталне вредности, и, као што је напред утврђено, на њима су још од грчко-римске епохе увек постојала знатна насеља. Само се Суровичево дигло од како је саграђена железница и има улогу извозне и увозне тачке за Сариђол, цинцарска насеља влахоклисурске зоне и за Костур. У следећим редовима биће престављен детаљни географски положај и живот свих главних вароши Западне Македоније.

1. Битољ.

Битољ је на западној ивици пелагонијске котлине, на подножју Перистера, онде где ђаватска удољина излази у пелагонијску котлину. Већи део вароши је око реке Драгора, која, као све бујне планинске реке, јури кроз варош великом брзином. Корито реке је с обе стране озидано, и његове обе стране прати доста простран кеј. Кроз јужни део вароши тече речица Куру-Дере. Око Драгора и између њега и Куру-Дере лежи најлепши део вароши, који је већим делом добио изглед средње-европске вароши. Међутим је безистен на левој страни Драгора, а ту су и разни тргови, житни, дрварски и сточарски. Ретка је варош у којој има толико празних места, „мегдана“, као што их има Битољ Кад се варош посматра с кога ближег брда, у њој се види врло много зеленила.

Варош се дели на двад сет и четири махале. Главне су: *Клисе* или *Црквено Мало*. У њој су куће свију конзулата, све банке, грчка митрополија, грчка црква, општинско позориште, српске и грчке школе. У томе делу вароши станују највише Грци, јелинизирани Срби и Цинцари. У *Рочка Мало* је била бугарашка митрополија с бугарашким школама. Ту живе помешано Грци и Срби. У *Мечкар Мало* су били до пре две три године скоро саме баште. Сада је то нови део вароши. И ту живе помешано Срби и Грци. Турци и Арбанаси живе у махалама које се зову: Емир-Челеби, Салаташ, Доган, Кјучук, Шадрван и Бујук. Све су те махале с десне стране Драгора. Ту највише има и џамија. Муслиманско становништво тих махала говори турски, арбанашки и српски. По занимању су читлук-сахибије, сарачи, арабаџије и по који трговац. У југоисточном делу вароши нарочито према цркви Св. Недеље живе баштовани. Настањени су у Ново Мало (Јени Махала). Они раде њиве, које заливају водом из Драгора. Тих баштована биће преко 3.000 душа. Једна трећина од њих су старије становништво, а две тре-

ћине чини новије становништво које је пре десет до петнаест година досељено, због зулума, из битољске околине. Одвојено и непомешано живе Јевреји и Цигани, у Еврејској и Бајир Махали. А на крају вароши живе босански мухаџири.

У Битољу има сразмерно много пазара. По тврђењу Др. Ј. Васиљевића, у Битољу има десет главних трговачких и занатлијских пазара. Најуређенији и најлепши трг у Битољу је *безистен*, који је саграђен при крају седамнаестог века. Безистен је саграђен у неколико редова и има сто дућана и продавница. Главни артикал који се у њему продаје је преден и непреден памук. Затим се продају најлепше француске и китајске свиле, персијски ћилими, француски штофови, ћилими и штофови из фабрике у селу Диову. А нарочиту пажњу привлаче лепи ћилими из Прилипа и Кожана. Једна од најглавнијих чаршија је *Влашка Чаршија.* Ту се у главном продају они артикли које највише троши битољска околина, а исто тако продукти цинцарске кућне индустрије из суседних цинцарских насеља. *Житни Пазар* је један од највећих тргова у Битољу. На њему се продаје искључиво жито и брашно. На њему су све житарске магазе. Пошто пелагонијска котлина представља најважнију житницу Западне Македоније, у Битољу је усредсређена житарска трговина за неке делове Западне Македоније, за Арбанију и Епир. На *Аш-Пазару* се продаје стока, која се највише извози за Грчку, и дрвенарија. На *Пекмез-Пазару* се продаје највише пекмез, који праве Јуруци из Кајнарлија; затим се продаје мед, наут за прављење леблебија, кашике, а лети и лед. На *Одун Пазару* се продају дрва, ћумур, дрвена јапија, а на *Ленском Пазару* се продаје лан, конопља, које купују нарочито Јеврејке и прерађују. На томе пазару је и *Бибер-хан,* у коме се на велико продаје истуцана алева паприка, бибер и зејтин. Поред ових имају нарочити пазари за продају рибе, оваца, воћа, ошафа и соли.

У Битољу су заступљени сви занати који су

били заступљени у Европској Турској. Сви су занати организовани и уређени *еснафски*. У Битољу имају 32 еснафа. Најсавршенији и најгласовитији је еснаф *кујунџијски*. Кујунџије имају своју улицу с леве стране Драгора, која се зове Кујунџијска Чаршија. Најбоље кујунџије су Цинцари из Крушева. Они су још за време кнеза Милоша долазили у Србију и шарали су кнежево оружје. Има много *папуџија*, који на Соном Тргу имају око 50 радионица. Исто тако многобројни су и *обућари*, који се налазе у Јемиш Чаршији. *Сарачи* су искључиво Турци, а тако исто и *табаци*, који преправљају коже, највише јагњеће. Има много и *јорганџија*, који праве јоргане, душеке, јастуке, шиљтета и миндерлуке, а узгред продају и креч. Ножари и пушкари су искључиво Грци, поткивачи су само Турци. Столари су Срби и Цинцари. Ћурчије су само Срби. Халвеџије и бозаџије су само „Тоцке" (Арбанаси). Зидари су Арбанаси и Срби из села Смиљева. Хамали, ковачи и свирачи су искључиво Цигани. Груписани су у Стамбол Чаршији и *телали*, који продају финије старе ствари, а тако исто и *биљари*, који продају лекове од трава. Банкари и сарафи су махом Јевреји и Грци. Тако дакле у целом привредном животу ове вароши осећа се не само стара балканска и турска привредна организација већ и верска и национална подељеност самог становништва. Осећа се да свака нација има своје, наслеђене, или случајно примљене, наклоности према извесним врстама рада и занимања.

У Битољу имају четири православне цркве и један параклис, затим 37 џамија, католичка и протестантска црква и три јеврејске богомоље. Од православних цркава најзнаменитија је црква Св. Димитрија, која је обновљена 1830. Знаменита је и црква Св. Недеље, која се налази на прилепском друму. То је стара обновљена црква. У њу се скупљају сељаци из околних битољских села. За седам џамија се тврди да су саграђене на местима на којима су некад биле цркве. Између свих џамија најзнатнија је Исакије на Бит-Пазару.

Битољ је био средиште за све верске и националне пропаганде у Западној Македонији. До ослобођења у Битољу је било осам разних гимназија и полугимназија (грчка, српска, бугарска, румунска, две турске, по једна јеврејска и лазаритско-католичка). Основних школа Грци су имали 10, Срби 3, Бугараши 3, Турци 33 мектеба, американска мисија и католичка по 1. Поред тога Турци су имали учитељску школу и једну занатлијску школу. Књижарница су имали Турци 4, Грци 2, Срби и Бугараши по 1. Штампарије су имали Турци 2, Грци и Арбанаси по 1. Грчке школе и цркве имају богате фондове, око 18 000 енглеских лира. Исто тако све џамије имају богате вакуфе.

Поред овога Грци имају две своје болнице, а држава је имала три. Уз њих су били Пастеров Завод и лудница.

Најинтелигентније и најнапредније становништво представљају Грци и Цинцари. Они дају тон целој вароши. Онај сразмерно велики европски изглед Битољу су дали они. Најмногобројнију и најбољу интелигенцију имали су Цинцари.

Историја Битоља није јасна ни онолико позната као историја других већих вароши Нове Србије. Мисли се да је у близини Битоља била варош Хераклеа, чији се остатци виде на јужној страни Битоља идући селу Букову. И иначе око Битоља има много трагова од неких старих развалина. Под именом Битољ (*Βουτελίον*) спомиње се 1014 за време владе цара Самуила. Из истог времена, 1019—20, у једној повељи цара Василија спомиње се битољски епископ. Име Манастир, како га сада зову странци, а покаткад и домаће српско становништво, почиње у већој мери да се јавља тек у 17 веку. Турски писци 17 века зову га Толи-Манастир, а то ће бити исто што и Битољ-Манастир. У држави краља Вукашина Битољ је био једно од важнијих места. Од Срба су га отели Турци 1382-83, које је предводио војсковођа Лала Шахин.

Ипак из свега овога се види да Битољ никад

није био овако напредна ни овако важна варош као што је данас. Он је постао овако важна варош тек у почетку деветнаестог века. У 19 веку постао је економски центар за сву Западну Македонију, за знатан део Арбаније и Епира. Његов економски значај знатно је појачала и солунска железница, која се у њему завршава. Грчки и арбанашки устанци крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века утицали су знатно да Битољ постане политички и административни центар Западне Македоније. Пошто је 1829 - 30 свладан арбанашки устанак, Битољ је постао главно административно средиште овог краја. Дотле је Битољ бивао под призренским и скопским вилајетом, а једном и под Ћустендилом. Године 1835 постаје седиште Румелијског Вилајета. Године 1844 сведен је на седиште санџаката, а 1864 постао је опет седиште валије, а 1868 опет је сведен на средиште битољског санџака, који је потпадао под солунски вилајет. 1874 узвишен је опет на степен вилајетског средишта, а 1876 сведен опет на средиште санџаката. Године 1881 коначно је подигнут на степен вилајетског седишта. Битољски вилајет био је велик 27.300 квадратних километара, а имао је пет санџака: битољски, србички, дебарски, корчански и елбасански.

Најмногобројније битољско становништво чине Срби православни, затим Турци и Арбанаси, па онда Цинцари, и последњи су по броју Грци. Пре ослобођења рачунало се да у Битољу има 3000 српских, 3800 турских и арбанашких, 1000 цинцарских и 200 грчких кућа. Најстарије битољско становништво представљају Турци. Међу њима има породица које су од назад 300 година у Битољу. Представљају мирно и доста питомо становништво. Има извесних тежња и за европским животом. Средњевековно српско становништво било је махом расељено и уништено. Данашњи Срби почели су се у Битољ насељавати крајем осамнаестог века, а најјаче досељавање извршено је у другој половини деветнаестог века. Досељеници су махом из села битољске и прилипске околине,

а има их и из осталих ближих вароши и њихових села. Има их доста од Дебра, затим од Тетова и Призрена. И Цинцари су се јаче почели насељавати тек у осамнаестом веку кад је разорен њихов град Мускопоље. Цинцарско становништво се све више умножавало досељавањем из цинцарских насеља по битољској околини. Много их је претопљено у Грке. Арбанаси су се населили с југа и са запада. Арбанаси хришћани „Тоцке“ досељени су махом из Епира. Они су старији досељеници и већим делом претапају се у Грке, а каткад и у Србе. Млађи досељеници су musломани Арбанаси, који су пореклом из разних села битољске и прилепске околине, и од Дебра. Листом се претапају у Турке. У данашњој Арнаут-Мали нема скоро ниједног Арбанаса.

Старије варошке куће припадају типу опште балканске варошке куће. Тај тип куће смо описали у Скопљу. Овде је карактеристично што многе куће заузимају велике просторије, све су лицем окренуте унутра и затварају двориште у облику квадрата или паралелограма. У таким кућама обично има више станова. Те куће имају изглед ханова или караванских станица какве су се све досад одржале у областима у којима влада кириџијски саобраћај. Као последица затвореног источњачког живота могу се сматрати многобројни капиџици који позади вежу суседне хуће. Капиџике имају и хришћани и мусломани. Причају да је у Мутбах-Сокаку капиџицима повезано преко шездесет кућа. Обод простора који заузимају те куће дуг је преко 400 м. Пошто свака така кућа има и башту, онда је разумљиво да се у такој групи од кућа може лако сакрити. Младотурци су били наредили да се сви капиџици на хришћанским кућама зазидају.

Битољ је највише примио европскога, и од свих вароши Нове Србије мени се учинило да он има највише европскога. Јаки европски утицаји виде се у изгледу вароши, градњи новијих кућа, ношњи становништва и његову животу. Ти културни напретци дошли су од веза са Солуном, затим од знатног

броја цинцарских и грчких породица, нарочито првих, које путују по целој Европи и у своја забачена места доносе много европске културе и живота. То нагло преображавање узрок је што у Битољу имамо врло мало старих кућа, оних пространих музломанских кућа које се одликују великим просторијама, мноштвом прозора и фином резбаријом. Таке куће наличе на сараје, и оне су знак великог господства, онога источњачког феудалног господства. Изгледа да је тако господство некада владало и у овим областима, али је почело знатно опадати. Спољашњи и унутрашњи изглед беговских кућа у Македонији често само подсећа на ону раскош ориенталске архитектуре, орнаментике и резбарије какве се често виђају по кућама босанских бегова. Онаких лепота и онаке раскоши која се и сад види по многим беговским кућама по Сарајеву, Травнику, Бањој Луци, Мостару и Градачцу, ја сам веома ретко гледао у Македонији и Старој Србији. Па ипак македонски бегови нису сиромашнији од босанских. На против, ја мислим да су много богатији. Сјај у спољнем изгледу кућа, начину живота и одела много је већи у Босни но у Македонији. Због тога у Босни још и сада сретамо више ориенталске раскоши но у Македонији. Македонски бегови су изгледа више полагали на харемски живот но босански. Македонске беговске куће су због тога често угледније изнутра но споља. Све је удешавано за живот женскиња у харему и за проводњу с њима.

Досада су сачуване у Битољу две таке старе беговске куће. Старија и интересантнија је кућа Хаџи-Смаил беја и Мустафа-ефендије у Емир-Махали. Ту сам кућу детаљније описао и снимио. С лица је дуга 27 метара. Подељена је и президана на два дела, од којих један заузима 18, а други 9 метара ширине. Ја сам покушао да је снимим онакву каква је изгледала пре него је преграђена и да је фотографишем у целини. По рачуну битољских Турака та је кућа грађена пре 250 до 300 година. Око ње је пространа башта, која чини једну просторију

с авлијом. Башта је пуна цвећа и воћака. Кроз башту тече поток, а на средини авлије је леп водоскок. У пресеку кућа има облик пространа четвороугла чије су дуже странице двапута веће од краћих. Средину тога паралелограма заузима велики простор који чини *хајаш*. С десна и с лева од хајата су веома пространe собе с пећима које се ложе из суседних соба. Ове собе имају општи изглед соба једне оваке ориентално-турске куће. Изокола су ниски пространи миндерлуци са шиљтетима. Врата су увек у једном углу, између два зида. У вратима се разликује спољни и унутрашњи део. Унутарњи део врата оивичен је финим резбаријама које су необојене, жуте и чисте, па зато чине пријатан утисак. Тавани су украшени фином резбаријом. У ћошетима су на миндерима нарочита шиљтета. Прозори су велики, видни, са пуно мањих окана, и гледају у башту. У собама има много полица, рафова и долапа, лепо изрезаних. На полицама су огледала, стакло и друге ситније ствари. У долапима су спаваће хаљине, душеци и јоргани. Хајат је патосан мермером, а собе даскама. У средини хајата је шестострано испупчење из кога се уздижу мраморни стубови који држе балкон, који се зове јазлук. На горњи спрат иде се уз степенице које су од белог мрамора, са дрвеном лепо изрезаном оградом. На горњем спрату јазлук заузима средишни део исто онако као што га заузима хајат у доњем. С њега је ванредан поглед на Перистер и околину. Десно и лево су одаје које су пуне прозора са безброј малих окана, због којих изледа да је сва кућа у стаклу. Свака одаја има свој засебан излазак на таван. Нигде се не иде из собе у собу. Собе су необично пространe и пуне ваздуха и светлости. Оне су исто онако намештене као и собе. Само немају пећи. Међу њима је једна одаја за госте. Домаћа чељад зими живи у доњем, а лети на горњем спрату. Због тога горњи спрат и нема пећи.

Битољ има лепу околину. Становништво боље се користи природним лепотама но становници дру-

гих македонских вароши. Многобројне су баште у самој вароши и на периферији вароши у које се излази на теферич. Праве се излети и у околину. Много има приватних екипажа и кола која се узимају под најам. Тафеpичи су оријенталски специалитет, а у Битољу изгледа има највише смисла за то. На тефериче се иде у околна села и у манастире. На њих иду и хришћани и Турци. Нарочито се излети праве лети у Трново, Магарево и Буково. Ова села имају изглед вароши, и у њима се живи и ради варошки. Многи трговци живе у Трнову и Магареву. а радње држе у Битољу. У Трнову је манастир Богородичина Успења, а у Магареву Светог Ђорђа. На сабор трновски долазе сва ближа и многа даљна села. У те манастире долазе на теферич и турске и хришћанске породице. И многе проведу тамо по већи део лета. У тим селима знатно је развијена трговина, а у новије време почела се развијати и индустрија. У Трнову има фабрика гајтана и за бојење предива за домаћу потребу. У Диову има три фабрике шајка, ћилима и гајтана. У фабрикама ради по 250 до 300 радника. У Букову се прерађује чувена буковска паприка. Становника има у Битољу 48.370.

2. Прилеп.

Између свих вароши и градова средњевековне Србије Прилеп или Прилип је, у доцнијим временима, постао у српском народу најпопуларнији. У српској народној песми ретко је који други град тако опеван као што је Прилип Марка Краљевића. Народна песма пева много и о другим варошима средњевековне Србије, нарочито о Призрену, Крушевцу, Скадру и о Смедереву. Али изгледа да је у српском народу, нарочито у његову западном делу, Прилеп и најпознатији и најпопуларнији. Средњевековне народне традиције највише су се задржале на два места средњевековне Србије, и то на Косову и Прилепу. Поред Косова Прилеп је најмилије наше исто-

ријско место. О Косову и Прилепу испеване су најмногобројније и најлепше народне песме у којима се опева наша средњевековна прошлост. Косово и Прилеп сачињавају два највећа и најлепша циклуса наших народних песама. Због тога свега Косово и Прилеп представљају два најпознатија и најпопуларнија места Нове Србије.

Популарност Косова лакше је објаснити. Код Прилепа су од важности врло многе ствари. На првом месту, интересантно је што је Прилеп најпопуларнији и што је највише био опеван у западном делу српског народа, нарочито у Црној Гори, Западној Србији, Херцеговини, Босни и Далмацији. Затим је интересантно то што Прилеп није представљао ни највећу ни најлепшу варош у средњевековној Србији. Та велика популарност Прилепу је дошла само од тога што је он био престоница Марка Краљевића, највеће легендарне личности у целом Југословенству. Проблем Марка Краљевића није довољно објашњен ни у српској литерарној историји, а још мање у духовној историји српског народа. Зна се да он није представљао ни најмудријег владаоца ни највећег војсковођу, нити је оставио иза себе каква велика културна и политичка дела, нити је проширио српску државу. Па ипак је постао најпопуларнија југословенска историјска личност. Чак се може рећи да је Марко Краљевић најпопуларнија личност на целом Балканском Полуострву. Јер нема историјске балканске личности о којој су толики и тако разноврсни народи певали и која је популарна на тако пространој територији, као што је Марко Краљевић. Исто тако је интересантно што је ту популарност постигла историјска личност која потиче из једног народа који није, бар у средњем веку, представљао најкултурнији балкански народ. Ипак тај пример што је личност која је најпопуларнија на Балканском Полуострву била српског порекла и што је живела као српски владалац, сведочи о великој духовној снази српског народа. Ако се духовна јачина једног народа може ценити по утицајима које

он врши на суседним племенима и народима, онда сам пример Краљевића Марка најбоље сведочи о томе да српски народ представља духовно најјачи народ Балканског Полуострва.

За нас је овде од важности да констатујемо то да је Прилеп постао тако познат и славан само због тога што је био престоница Краљевића Марка. Иначе по свима својим особинама Прилеп представља варош другога или чак и трећега реда. Не налази се ни на једном од најважнијих саобраћајних путева. Скоро једнако је удаљен и од вардарске долине и од старог драчког пута. Због тога његов географски положај нема ни онај светски значај као што га има Београд и Солун, нити има општи балкански значај као што га има Скопље и Ниш. Исто тако није економски представник онако пространих области као што је Битољ и као што је у своје време био Призрен. Он је само економски и културни центар мале прилепске котлине и још неких суседних области. Као што је познато прилепска котлина је део велике пелагонијске котлине, која се дели на битољски и прилепски део. Прилепски део пелагонијске котлине може се сматрати скоро као засебна котлина, која је са три стране чврсто ограђена и од битољског дела одвојена једва неколико километара широким превојем код Алинаца. То је онај превој који је у нас познат под именом Бакарно Гувно, на коме се била она славна битка у првом балканском рату.

Од осталих котлина Западне Македоније прилепска котлина се одликује тиме што је највише експонирана према западу и што има најлакше и најбрже везе са Средњим и Горњим Повардарјем. Са три стране опкољена је високим и пространим планинама, у којима има високих превоја и преседлина које се дају лако затворити и бранити. То су преседлине: Плетвар, преко кога иде пут за области Рајац и Тиквеш, Присад, преко кога иде пут за долину Бабуне и за Велес, и хашка преседлина, преко које иде пут за село Богомилу. Поред ових путева од важности је по-

речки или кичевски пут, који иде преко читлука Барбаросе. Прилеп дакле има положај који је природно веома јако утврђен, али који ипак допушта везе и комуникације у свима правцима. Таким положајем условљена је економска и стратегијска важност Прилепа. Та стратегијска важност била је узрок што је Прилеп у средњем веку, нарочито за време византијске власти, представљао најважније место у данашњој Западној Македонији. Она је исто тако један од узрока што је, као погранично византијско утврђење, дуго времена био предмет борби између Срба и Византинаца.

Историјска прошлост Прилепа је, ипак, врло променљива, као што је била променљива прошлост целе ове земље. Ни његова најстарија прошлост није довољно испитана. Од прилике пре хиљаду година отеше га од Грка Бугари. Кад су Грци уништили бугарску државу (године 971), завладаше и Прилепом. Та власт трајала је само неколико година, јер га ослободи знаменити македонски цар Самуило, који је био таст Св Владимиру, владаоцу Зете и Приморја. У зиму 1014 године, после нагле смрти Самуилове, отеше Грци наново овај град и држаше га двеста и шеснаест година. После победе коју је, године 1230, над грчким царем Тодором Комненом одржао бугарски цар Јован Асен II припаде Прилеп Бугарима, који га одржаше само кратко време, јер га већ 1246 освоји епирски деспот Михаило Анђел II, а од њега 1254 године Јован Ватац, грчки цар. У савезу с Михаилом Анђелом био је српски краљ Урош, који је године 1258 био освојио Полог и области све до Прилепа. Да ли је био освојио и Прилеп, не зна се тачно. Грчки цар пошаље против краља Уроша и деспота Михаила војску којом је заповедао Михаило Палеолог, доцнији византијски цар Мало иза тога пошаљу у помоћ Михаилу и другу војску под заповедништвом Ђорђа Акрополита, који заузме Прилеп и удари на Уроша, али га Срби код Прилепа потукоше. Прилеп ипак

не припаде Србима већ епирском деспоту, од кога га доцније поново одузеше Византинци.

За све време византијске власти, исто тако и под другим средњевековним господарима, Прилеп је представљао најважније војничко и политичко место не само у Западној већ у целој Северној и Средњој Македонији. Ту је било седиште централне војничке и политичке власти у овим крајевима. Колико се за време византијске власти полагало на важност Прилепа види се најбоље по томе што је у њему увек боравио по неко од царског рода.

У колико се сада утврдити може, Срби су први први пут завладали Прилепом у српско-византијском рату од 1296-97. У томе је рату краљ Милутин од Грка био узео целу Северну Арбанију, град Драч, скопску област, Овче Поље, Злетово и Пијанац, дебарску, кичевску и поречку област. Изгледа да је краљ Милутин после освојења Прилепа почео у његовој околини насељавати Србе Рашане, јер се у доцнијим повељама спомиње село Вучје „што га је населио свети краљ“. Исто тако зна се да је краљ Милутин потпомагао манастир Трескавац. Када је Прилеп поново потпао под власт византијску не зна се тачно. Г. Стојан Новаковић мисли да је то било године 1298, када се Милутин помирио с Грцима, и када се оженио Симонидом. Али и после тога постојала је у Прилепу јака српска партија, која је одржавала везе с краљем Милутином и Стеваном Дечанским. За њихове владе Прилеп је био скоро са свих страна окружен територијом српских владалаца. Краљ Стеван Дечански је још више стеснио тај круг, освојивши Велес и Просек, и покушавши да освоји и Охрид, у чему није успео.

Прилеп је дефинитивно дошао у српску власт у почетку Душанове владе, и то између 1331 и 1334 године. Етнографске прилике које су у самом Прилепу и у његовој околини владале прилично су познате. Већину варошког становништва сачињавали су Грци, док су већину сеоског становништва сачи-

њавали Срби. Власи, којих је у то време било скоро по свима српским земљама, у околини Прилепа се не помињу. У почетку Душанове власти, у околини Прилепа спомињу се многа пуста селишта. Неколико година доцније већина тих селишта спомињу се већ као села. Значи да су била насељена. По овоме изгледа да је после доласка под српску власт наступило ново насељавање прилепске околине. Карактеристичан је факат за тадашњи начин управе то што се јасно види да су грчкој властели под српском владом била призната права на она имања која је она дотада имала. У повељама у којима се спомињу сопственици имања, наведено је осамдесет личних имена. Од тих осамдесет имена педесет и четири су чисто грчка, док је чистих српских било свега деветнаест. Значи да су властела била већином грчке народности. Краљ Душан је куповао имања од појединих властелина и поклањао их манастиру Тресkавцу.

Чим је освојио Прилеп, Душан је највећу пажњу обратио манастиру Трескавцу Даровао му је многа села, цркве и метохе у Пологу, Поречу, Кичеву, Бабуни, по Пелагонији, нарочито око Битоља и Лерина. Поред тога дао му је трећину прихода од трга прилепскога, и дозволио му је да сваке године о Митрову дану држи панађур.

Какав је Прилеп у то време изгледао, не зна се тачно. Зна се само да је имао утврђење, „кулу прилепску“. У њему самом било је тада шест цркава. Бавећи се године 1348 у Прилепу, издао је Душан хрисовуљу ћелији Св. Саве, у којој Прилеп назива „великославни град Прилеп“. Колику је важност у то време имао Прилеп најбоље се види по томе што га је Душан изабрао као једну од својих резиденција. Исто тако у њему је боравио и царев јединац Урош. Као најважнијем месту у својим новим областима, Душан је у Прилепу поставио за управитеља Средње Македоније једног од најспособнијих својих чиновника, Вукашина Мрњавчевића. Као важно место Вукашин је доцније Прилеп учи-

нио престоницом свога краљевства. Он је био престоница Марка Краљевића, који га је, како изгледа, још више утврдио. Под српском влашћу остао је преко шездесет година, све до смрти Марка Краљевића (1395, год.).

Данашњи Прилеп се дели на хришћанску и турску малу. Хришћанске мале деле се према парохијама и зову се именима оних попова који те парохије послужују. Тако имамо: Поп Николову Малу, Поп-Ђорђијеву Малу и Хаџи-Поп-Икономову Малу. Турске су мале ове: Ак Мечит, Тризла, Табана и Токат Мала. Хришћани се баве занатима, трговином и баштованлуком. Нарочито је развијен ковачки и калаџијски занат. Њихови су производи чувене прилепске секире и тесле, које се извозе у Велес, Скопље и Призрен. Израђују и бакарне суде, које извозе у Кичево и Крушево. Ковачи су искључиво хришћани. Међу хришћанима огромну већину чине Срби. Има нешто мало Грка и Цинцара, који се баве трговином и сеоским терзилуком. Мањи део српског становништва бави се земљорадњом и баштованлуком. Највише производе мак и дуван. Пре је било много винограда, али им се више рентирало да саде дуван и афијон, и винограде су искоренили. Иду много и у печалбу. Нарочито су много ишли у Америку и Бугарску.

Турци су рентиери, читлук-сахибије, а један део бави се занатима. Врло велики део, за турског времена, живео је од служба. Били су пољаци, кавази код богатих хришћана, код школа и манастира, а многи су били жандари и пасванџије. Трвином се баве свега њих тројица. Читлук-сахибије имају нарочите дућане у којима продају само своје жито. Скоро сви саде дуван и сами га секу и продају. Велика маса их живи већином без посла. По вазда седе у кафани, пију кафу, пуше дуван и разговарају. Домаћи им је језик турски, али знају и српски.

У Прилепу има веома богатих људи, и хришћана и Турака. Има хришћана који су милионери.

Обогатили су се највише трговином и давањем новца на приплод.

Прилеп се дели на део у коме се тргује и израђује, и део у коме су само куће за становање. Први део је уз реку и зове се чаршија, а други део је на периферији, и зове се мала. По малама су куће махом приземне, ниске и ћерамидом покривене. По малама нема дућана.

У Прилепу је црква Св. Димитрија, одликује се лепим византијским стилом, с високим кубетима и многим уским и лепим прозорима у њима.

Прилеп је на данашњем положају подигнут у турско време. Стари Прилеп или Маркова Паланка био је за 20 минута даље на северо-западу, где је сада село Варош, непосредно под Марковим Кулама. По овоме изгледа да је стари Прилеп имао тип подграђа, пошто је лежао непосредно под прилепским градом. Изгледа да се пресељавање из вароши у данашњи Прилеп врло постепено вршило. Има доста породица које памте кад су се преселиле. Маркова Паланка сада се зове Марков Град. Становници Маркова Града причају да се данашњи Прилеп иселио пре сто до сто педесет година. Било је људи који су памтили када су на месту данашњег Прилепа биле саме њиве и ливаде. Ораовачка Река била је дубока, и није била засута песком и шљунком као сада. Куће већине богаташа су на обали Ораовачке Реке.

Становници Маркова Града баве се земљорадњом и сточарством, а поред тога сваки од њих има у Прилепу и свој дућан. Интересантно је уређење Маркова Града. Дели се на више махала. Свака махала има своју славу, и свака диже црквицу своме светитељу. Због тога у томе малом месту има више црквица и остатака од црквених старина. У томе има извесне сличности између Прилепа и Призрена. То су вароши у којима се одржало највише остатака од средњевековног српског живота. Становници Маркова Града причају да је

у њему некад било 70 што мањих, што већих цркава. Др. Јован Х. Васиљевић тврди да у Маркову Граду нема досељеника, већ само старинаца, и да се Варош у овим крајевима зове увек најстарија градска мала.

Због згодног положаја Прилеп је и у средњем веку био важан трг, а кроз све турско време у њему се држао један од најважнијих вашара на целом Балканском Полуострву, на који се са свих страна долазило. И сад је Прилеп жива трговачка варош, и његови хришћански становници са Велешанима и Штипљанима спадају у најпредузимљивије трговце ових крајева. Као да је од свих врсти трговине најважнија трговина са стоком, које у околини доста има због добрих паша по планинама, нарочито по Јакупици, Даутици и Бабуни, где се гаји многа крупна и ситна стока. Даље се знатније тргује с дуваном, житом, опијумом и прилепском паприком, која је после мегленске најпознатија у Македонији. У граду се од плетварског мермера израђују надгробни споменици, степенице, корита и др.

У Прилепу има 22.230 становника, са претежном словенском већином и знатним бројем Турака.

Изнад Маркова Града, на једној гранитној стени, дижу се преостатци од града Краљевића Марка. Та стена има облик громаде са безброј стубова и зубаца, са врло стрмим странама које често прелазе у вертикалне одсеке. Громада на којој је био сазидан средњевековни Марков град, као и многе громаде у близини, имају тако оштре контуре да чине, нарочито по ноћи, страховит утисак. Зидине нису сачуване у целини. Оне су сачуване у неколико редова, који обилазе око стеновите громаде. Поред тога очуване су и неколике куле. Тим старим зидинама и кулама још више је појачан онај чудновати и величанствени облик града. Све те зидине су попуцале, посрнуле и оронуле, тако да ће се све то брзо искварити ако се ко не постара да то поправи и утврди. У градским зидинама руски архимандрит

Антоније налазио је целе прегршти јечма и другог жита. Град је начињен од цигле и несеченог камена.

Под градом је Маркова црква, малена и грађена у византијском стилу. Испред цркве је трем, који је наслоњен нешто на стену, а нешто на мраморне стубове. У дну трема сачувано је било 1865 нешто живописа. У том живопису сачувана је слика Краљевића Марка. Руски архимандрит Антоније ту слику описује овако: С десне (јужне) стране насликан је човек од тридесет година у византијском царском оделу с круном налик на архијерејску митру и с кругом око главе као што се мећe свецима. У десној му је руци дугачак крст с две пречаге. С обе стране главе има разговетан натпис у три реда: „Въ Х(рист)а Б(ог)а вѣрень крал Марко“.

Манастир Трескавац сазидан је исто тако у стени. Због тога што му је земљиште стрменито, манастир је састављен из неколико тераса. Храм је старинског стила, са широким кубетом у средини. Унутра је живописан. И у њему је сачувана слика краља Марка и цара Стефана Душана, самодршца свих српских и поморских земаља.

3. Охрид.

„Охрид је подигнут на северној обали језера. Он је економски центар охридске котлине, Дебрце, Дримкола и Голог Брда. Осим тога на њега је у многоме економски упућен и Дебар. Он је поред Битоља главна варош на арбанашко-македонском путу, старој Via Egnatia, те је с њиме у неколико везан и елбасански крај. Овде је на старој Via Egnatia била варош Lichnidus, а после римског времена се развио Охрид, који су осим Византије држали Бугари, кратко време Нормани, и најзад Срби, који су га освојили у почетку владе Стевана Душана око 1332-1334 год. За Душаново време је управљао Охридом севастократор Бранко Младеновић, отац Вука Бранковића. По смрти цара Уроша Охрид је био у

држави Краљевића Марка, и њиме је управљао жупан Гропа. Крајем 14 века завладаше Охридом Турци.

Играо је важну улогу у црквеном животу балканских Словена. 1018 год. подиже у Охриду самосталну архиепископију грчки цар Василије II под коју су све до оснивања самосталне српске цркве спадали и Косово, Београд и Рашка. Крајем 14 века и половином 15 била је под охридском и румунска црква, а од пропасти пећке патријаршије (1459) па до обнављања њеног 1557, и епископије српских земаља. Охридска архиепископија је укинута 16 јануара 1707 год., наскоро после уништења пећке патријаршије, и обе су потпале под грчку цариградску патријаршију.

Главне варошке куће и улице су поређане на странама кречњачке горице Учкаље, почевши од саме језерске обале па до охридског града. Куће су тако једна изнад друге дизане да свака има с прозора слободан изглед на језеро. Такви су делови Охрида: Варош, Чаршија, Горња Влашка Махала и Месокрасто. На овој страни је особито лепа црква Св. Климента (охридска митрополија), коју је у најновије време проучио Кондаков. Овде су и развалине од двораца Џеладин-беговних. У равни су делови Охрида: Воска, у којој су Турци, Комиште, српски крај, затим Сарај-Махала и Доња Влашка Махала.

Охрид је по положају језерска варош и риболов је кроз сва времена, као и данас, био стално занимање знатног дела становништва. „Риба од Охрида", хваљена у народним песмама, позната је као најукуснија у већем делу Балканског Полуострва. Помиње је још и Страбон. У вези су са заклоњеним положајем и језерском климом јако развијено повртарство и воћарство око Охрида у Дебрци, о којима је и раније било говора. Охрид је тако благе климе да може бити климско лековито место.

У турско време развило се у Охриду занатство, које је почело опадати од како су саграђене балканске железнице Особито је развијен ћурчијски занат. У Охриду су прављена јако цењена џубета,

ћурчета, либадета итд. Сиров ћурчијски еспап набављали су нарочито ћурчијски трговци у Лајпцигу, поглавито на лајпцишким вашарима (Leipzigermesse). Још је К. Групчевић запамтио када се у Охриду око 50 кућа бавиле ћурчијским занатом дакле још око половине 19 века. Свака ћурчијска радња занимала је 40—50 радника, дакле у Охриду је било 2500—3000 радника ћурчијских. Њихова је надница била 20—25 гроша. Осим тога су многе жене код кућа шиле и могле за три летња месеца да зараде 300 динара. Ћурчијски еспап је разношен по целом Балканском Полуострву, а нарочито је много продавано на вашарима у Прилепу и Серезу. Знатан је део вароши живео од терзијског заната, и Охрид се такмичио са Костуром у израђивању најфинијег балканског одела, које је на далеко разношено и продавано.

Сада се виде само трагови од старих заната и трговине охридске. Охрид је остао поглавито центар и главни град области које су на њега упућене, затим варош рибарства, повртарства и воћарства. Скоро у исто време са опадањем заната, у Охриду је било све несигурније услед досељавања Арбанаса. Гурбетлук је узимао све веће размере; Охриђани се ради зараде разилазе по европској Турској и северним балканским земљама, нарочито по Србији и Бугарској, и не ретко тамо и остају.“

О броју становништва у 19 веку имамо ове податке: Dr. Müller је 1838 год. забележио да у Охриду има само 750 кућа, а Ами Буе тврди да је скоро у исто време у Охриду било 9.000 становника. N. F. Tozer се обавестио да је за време његовог путовања између 1860 и 1870 год. било у Охриду 15 000 становника, пола хришћана пола Турака, и последњи су већином Арбанаси. У последњој десетини 19 века било је у Охриду по Ростковском 11.875 душа, међу којима апсолутну већину чине Словени, 7440, затим мухамеданске Геге, 3950, и Аромуни, 450 душа; по Кнчеву, чији су подаци скоро из истог времена, има у Охриду 14 860 душа, међу којима Бугара 8.000, Турака 5.000, Арнаута 800, Аромуна

460, Цигана 600. Цвијић је рачунао да у Охриду има 12—14.000 душа и да несумњиво већина припада македонским Словенима. По његовим обавештењима, међу овима већину чине досељеници из околних села, нарочито из Дримкола и Дебрце; у мањем су броју старе охридске породице. Исти је случај и са мухамеданцима, међу којима новији арбанашки досељеници чине већину; они се у Охриду нагло турцизирају. Вајганд је утврдио да су 150 кућа охридских Аромуна досељене поглавито из Мускопоља, Николице, Лунге, Грабова код Лунге и Линотопа. Има неколико кућа и правих Грка. Данас у Охриду има 11.038 душа.

Ни у једној језерској вароши Македоније нису тако развијене шетње и излети на чамцима као у Охриду. На чувеним великим чамцима са ћошкама праве Охриђани чешће излете до Студеничишта, описаних јаких извора на источној страни језера, затим до Горице и до Даљана. Веће излете праве само о празницима. У очи св. Наума крене се из Охрида по правилу 50—60 чамаца са охридским породицама, према манастиру св. Наума, и, утркујући се, приспеју у манастир, где их дочекају звоњењем. Сличне излете праве и у Калишки Манастир.

*

Знатан део охридског становништва живи од риболова. Риболов је нарочито развијен на Охридском и Преспанском Језеру. Многобројна села која се налазе на обалама тих двају језера, као и знатан део варошког становништва у Охриду, Струги и Подграцу, живе искључиво од риболова. Та су језера богата и у разним врстама риба и у знатној њиховој количини. Народ разликује у главном две врсте риба, и то оне које немају крљушти (љуске) и оне чије је тело покривено љускама. Прве зову „чистим“, а друге „дивљим“ рибама Међу чистим рибама најважнија је „пастрва“, а затим „бељвица“. Према времену у коме се лови, и према месту на коме се лови, пастрва је добила разна имена, као:

летница, зимка, кресница, гушавка, далјанка, мајоjца (од имена месеца маја), и др. Обична тежина пастрмке је две до три оке, али их има од 10 и 15 ока. Пастрмка те тежине зове се „крапотник“ и „крапотница“. Пастрмка је најукуснија риба Охридског Језера, можда најукуснија на целом Балканском Полуострву. Исто тако гласовита је и јегуља, која може бити тешка од две па до пет ока. У ранија времена ова риба се продавала од два до десет гроша на оку. Најскупља је била летница. Међу „дивљим“ рибама најзнаменитији је „крап“ (шаран), који може бити тежак од пет па до двадесет ока. Најситнија и најмногобројнија риба Охридског Језера је „плашица“, која је укуса слична сардинама. Хватају се милионима, и сиротиња их много троши као свакодневну храну у посне дане.

Рибари имају многобројне и разноврсне справе за хватање рибе. Има их свега око тринаест. Најважније су ове. „Влак“ је огромна мрежина са два крила, дуга од 30 до 40 метара, а широка 8 до 10 метара. Оперисање с овом мрежом, нарочито с такозваним пештанским влаком, веома је тешко и компликовано и изискује много посла. Уз тај влак иде најмање пет људи, од којих сваки у одређено време врши своју функцију, према којој сваки од тих људи има и свој назив. Ова се справа употребљава само на пучини језерској, нарочито на оним „вирчетима“ у којима и око којих има најлепше рибе, обично летнице. Сличан је овоме „мегдански влак“, који је скоро исте конструкције, само се он после лова мора извлачити на обаву да би се из њега уловљена риба истресла. Пештанским се влаком ваде само летнице, а мегданским шарани, кленови, грунци и скобусти. Друге врсте мрежа су познате под именом „влачка“ и „влаче“. „Кључ“ је мала мрежица која се баца у просторе који су заграђени, и која се, кад уђу у њу рибе, једним ужетом смрска и затвори као врећа, која се онда износи у чун. „Мрежом“ се називају само оне мреже које су направљене од танког и јаког ланеног конца или од свиле.

Дуга је 30 до 40 метара, а широка један метар. Она се разапиње по ноћи, а вуче тек сутра дан у јутру. Овима сличне су справе: „мрејца“, „грунешник“ и „сачма“, и „ћепче“. И последње две су од мрежине; „сачма“ има изглед поклопца који, кад се баци, раствара се у колут који кад падне на дно језера поклопи рибу и после се нарочитим ужетом смрска, затвори; „ћепче“ има изглед феса и ћулава и оно се спушта до на дно језера. Удицом или „јадицом“ хватају се ситне рибе и јегуља. Остима, које се причврсте на држаље дуго 8 до 10 метара, лове се рибе и јегуље по Дриму око Струге, нарочито се лове крапови (шарани) кад се у трскама мрежом затворе. На рекама много се рибе лове коцима (први падеж једнине котец) и вршама.

За хватање рибе и за језерске валове удешени су нарочити чунови. Ти чунови су особита изгледа. Наличе на дугачак сандук који је озго отворен. Састављен је, у основи, од два огромна чамова дебла која су са стране ископана и клинцима прикована. На њему су с унутарње стране приковане нарочите даске које чувају чун од таласа. Направљени су тако да могу издржати највеће таласе. Они се могу кретати само у напред, због тога се предњи део, „предница“, нарочитим теретима осигурава. Чун покрећу веслачи, који веслају само с десне стране, а њим управља „примач“ или крманош. Ако су „возачи“ (веслачи) женске, онда, по неком обичају, оне веслају само с леве стране. Нарочите су веслачице жене и девојке из села Трпејаца и Пештана. Трпејчанке су познате као јаче и као вештије веслачице. Оне кад веслају редовно певају. Најбољи и највештији рибари су сељаци из та два села Чуновима се служе за хватање рибе и за пренос робе и људи између појединих места која се налазе на обалама језера. Нарочито се чуновима врши саобраћај кад су пазарни дани у Охриду, Струги и Подграцу. Поред ових имају богатији људи нарочитих чунова за шетњу и провођење по језеру. Има нарочитих чунова са киосцима („ћошк“) или чардацима који

су престрти шиљтетима, а обложени „перницама" (јастуцима), на које шетачи легну, пуше, гледају, по мало дремају и уживају.

У старија времена риболов је био скоро слободно занимање. Сваки ко је хтео ловити плаћао је држави или ономе ко је представљао и узурпирао турску власт у Охриду извесну суму новаца. У последње време је уведен обичај да држава даје под закуп на годину дана или две појединим закупцима. Ти закупци поделе цело језеро на поједине делове који се зову „сћељад", па их дају за извесне суме новаца појединим ловцима, који онда имају права да лове годину дана, али само у тачно утврђеним границама свога „сћеља".

Риболов је једна веома важна привредна грана на свима језерима. Он је користан, прво, што даје јевтину и здраву храну околном становништву; друго, што извозом рибе становништво знатно привређује, и треће, што је и у варошима Охриду, Струзи и Подграцу развијена нарочита рибарска индустрија. Знатан део становништва бави се плетењем мрежа, грађењем чамаца и весала, и израдом осталих рибарских справа. Ако се успе да се уведе рационално рибарство, и ако се успе да се прерађена риба с наших језера изнесе на европске пијаце, имаће велике користи и држава и вредно становништво ових крајева.

4. Струга.

„Струга лежи у главноме на месту где Црни Дрим излази из Охридског Језера; од тога излаза су стружанске куће удаљене само 300—400 м. Она је права језерска варош, у којој већи део становништва живи од риболова, нарочито од лова на јегуљу Одмах испод Струге, Дрим је испреграђиван лесама или „тајганима", разноврсно извијуганим оградама од прућа, кроз које вода протиче, а у завојцима се задржава и хвата струшка или охридска јегуља, коју нарочито јужни ветрови низ Дрим на-

терују. Стружани пију само језерску воду и живе поглавито од рибе и поврћа. Струшке жене се хвале као најлепше у Западној Македонији, поред смиљевских. Стружани тргују са Средњом Арбанијом, и у Струзи се држе вашари у фебруару и септембру, поглавито за производе из средње Арбаније. У Струзи има 4120 становника, међу којима по Кнчеву и Ростковском превлађују македонски Словени, али има и знатна арбанашка мањина."

5. Крушево.

„У северо-западном делу битољско-прилепске котлине, на падини у висини од 1170—1200 м., смештена је у плиткој јарузи Крушевске Реке, под брдом Грумењем скоро 600 м. над равни котлине, велика варош Крушево једна од највиших вароши Балканског Полуострва. Улице су постројене по стрмим странама брда и све су стрме и уске, вијугаве и калдрмисане блоковима и довољно необрађеним парчадима од гранита. Зато су чисте, али је саобраћај у њима отежан. Куће су велике, сазидане од гранита и покривене филитским плочама, махом на два спрата, са каменим оџацима, угодне и доста укусне и све са балконима; некоје су споља не баш лепим шарама измалане. И на кућама и на људима се види да су имућни. Сада је Крушево поглавито варош гурбеџија."

Крушево је у 18 веку било мали чифлик који су купили Аромуни протерани из Мускопоља и Грамости. Они су му дали данашњи тип румунског насеља. Доцније су се овде досељавали Аромуни из Пљасе, Мецова, Линотопа и Николице, затим Срби из околних области, најпосле и Арбанаси. Међу Србима се разликују две групе по говору и по оделу: Мијаци из Дебра и Брсјаци из околине Прилепа, Кичева, затим из Железника. И међу Арбанасима има Тоска и Дибралија. По Вајганду било је у Крушеву 1889 год. 15000 душа, од којих већину чине Аромуни. Сада има у Крушеву 7941 становник.

„Готово сви Аромуни су били или иду у гурбетлук по свој Европи, у последње време и у Америку, и махом су трговци и механџије. У ранијим временима било их је много у Београду, али су се претопили у Србе, исти је случај са Аромунима који иду у гурбетлук у Бугарску. Поред све румунске пропаганде, већина их је остала у грчкој партији, која има већину у Крушеву; има и пословењених Аромуна, који пропадају српској и бугарској партији. И крушевски Словени већином иду у гурбетлук као дунђери, и то у Србију, Бугарску и Румунију. Већина припада бугарској партији, која је после грчке најјача, а мање српској партији (83 куће са 340 душа) Број македонских Словена у Крушеву непрекидно и нагло расте, тако да ће Крушево по већини становништва изгубити тип цинцарске вароши, јер ови све мање прираштају, и рађањем и од досељавања. У Крушеву је зими више мушког становништва но лети, јер се зими многи, врате са печалбе. Старији, који су постали имућни, не иду више у печалбу, већ живе од стечене готовине."

*

Историјским старинама знамените су и обале Охридског и Преспанског Језера. Нарочито је интересантна стрма кречњачка обала између Нивице и Лозника, која је висока 20 до 30 метара. У тој обали честе су стеновите стрехе или поткопине, од којих су многе претворене у црквице и скитове. Изнад тих скитова и црквица су стене разноврсне боје, а из њих су често израсле ките од дрвећа и цвећа које су се наднеле над језеро. Одмах испод тих кита дрвећа и цвећа виде се на кречњачким стенама слике светаца, израђене у живим бојама, нарочито црвеној и плавој, затим крстови уоквирени круговима, па слике разних животиња, нарочито јелена и срна, опет у црвеној боји. Сличне се ствари виде на јужноме одсеку Малога Града, у коме је пећинска црквица Св. Павла. Зид цркве и стене су под сликама, које су укусних боја, а светитељи су

на њима грчкога типа. Орнаментика ћилима на којима Христос лежи Г. Цвијића је опомињала на орнаментику наших старих ћилима. Исто тако на одсеку Макарији израђена је слика Св. Николе.

Највеће развалине су на острву Аилу, које је око два километра дуго и састављено је од више главичастих брежуљака. Старине на Аилу прегледно и јасно је описао проф. Цвијић (III, 739, 740): „На Аилу има много развалина и других старина. Јужни највиши врх зове се Кале, и на њему се виде темељи и трагови зидова. Истих остатака има и на осталим главицама, нарочито на Мрамору, где се јасно распознају трагови градића. Даље изгледа да је цело острво било ограђено зидом, јер има остатака од градских зидова и на обали и у тресавској прибрежној зони. Као да су на С. З. страни била врата острвског града, јер се исто и сада зове Порта. Сељаци са Аила кажу да је од Порте до Перовске Куле на Гладноме Пољу водио калдрмисан пут, поред њега била је стражара која се зове Пирг, и диже се из трске између С. З. рта Аиловог и Крине. Око зидова има по дну језера до дубине од 4 м. темељ од зграда, и сељаци са Аила држе да је око града била касаба (подграђе). По странама Аила има развалина од многих цркава и манастира. Добро су очуване и импозантно изгледају развалине највеће цркве, о којој кажу да је била преспанска митрополија; њени зидови су од тесаног бигра, прошарани редовима уметнутих цигаља, изнутра окречени, и на њима је очуван живопис; већих је димензија но и једна црква охридског и преспанског краја. Близу ње је добро очувани манастир Св. Богородице, који и сад служи. Осим тога има темеља и зидова од једанаест порушених манастира и цркава који су били на Аилу или преко пута на обалама језера, нарочито на источној; знају се и свеци којима су манастири били посвећени: Св. Ђорђе, Св. Никола и Марена су на источној обали језера према Св. Герману и према светој Св. Ани Горичкој; на Ј. З. странама Аила су: 12 апостола, Св. Димитрије,

Атанас итд.; на јужној страни Аила је Св. Спас. На послетку се на острву види обрађен кречни камен од других порушених грађевина.

Осим Свете Горе нигде на Балканском Полуострву нема толико развалина од цркава и манастира. Аил је и у побожној Преспи било свето острво. У околним селима има традиција да су цркве и остале грађевине зидане кад је овде била „краљштина“.

Већина грађевина и њихових остатака су из доба Самуиловог македонског царства, чија је престоница била овде (976—1018). Као да доцније није ништа знатније зидано на Аилу, а можда је и опустео. Сељаци само знају да га је заузео неки арнаутски бег и довео на њега словенске чифчије; после је земљу и њих препродао једном богатом битољском Грку, чијим потомцима Аил и сада припада. За време мога бављења на Аилу становала је једна велика словенска чифчијска задруга од 67 чланова, и то на С. З. крају острва, у неколико кућа. Живе поглавито од рибарства, затим од винограда, воћа, а сеју и нешто мало жита. Велике словенске задруге патриархалног живота карактеристичне су за скровите крајеве око Мале Преспе и Малог Језера“.

„Има поузданих историјских и археолошких података по којима се зна да су на три острва Преспе: Аилу, Граду и Малом Граду биле престонице словенског македонског царства од 976—1018 г. после Христа. У средњем веку помиње се Преспа као варош, једна од престоница цара Самуила (1014 г.); по извештајима византијских писаца та је престоница била на острву. Освојивши Ларису, Самуило даде пренети у Преспу мошти Св. Ахилија, ларишког патрона; по цркви Св. Ахилија (сада је зову „Митрополија“) названо је ово острво доцније Аил. По Дукљаниновој хроници убијен је пред преспанском црквом по заповести цара Јована Владислава (око 1015 г.) српски Јован Владимир. У устанку 1072 г. порушили су град, царев двор и опљачкали храм Св. Ахилија немачки и француски војници који су били у служби византијској. Онај храм у пећини

на Малом Граду подигао је 1369 г. „Ћесар“ Новак за владе српског краља Вукашина. — О сликама светаца и скитовима на клифовима Мале Преспе које смо помињали, нема историјских података, а нису ни иначе проучаване; али је вероватно да су и оне из овога доба.“

б) Дебар и његова околина.

Варош Дебар налази се на подножју Крин планине, која представља јужни огранак планине Кораба. Место на коме је варош издигнуто је из речних долина и изложено сунцу. Поред тога, то је место са свих страна опкољено планинама, тако да је њима потпуно заштићено од ветрова. Сва околна брда су без шуме, и због тога она из даљине бљеште својом белином. Поред тога на многим врхунцима имају мале црквице, које поглед још више привлаче. Варош се дели на виши и нижи део. Један је на стрменитом брду, а други је на пољани која је од долине Црног Дрима удаљена три четврти сата. Кроз средину вароши пролази јаруга једне речице која лети скоро сасвим пресуши; али с јесени тако набуја да поплави ближе куће.

Куће су јако потрпане и збијене једна до друге. Куће богатијих Арбанаса су велике и споља лепо израђене. Срби нису смели куће улепшавати, и због тога су им споља просте и неугледне. Бивало је Срба који су покушавали да куће споља улепшају, али су таке куће биле редовно куршумима изрешетане. Најважније су зграде ове: Велика џамија на средини вароши, с високим, белим минаретом, са округластим и лимом покривеним кубетима. У тој џамији Арбанаси су држали зборове кад су се бунили против власти или кад су спремали нешто против Срба. Поред ове има још пет споредних џамија. Висином своје куле пада у очи и варошки сат, који је сазидан од необрађена речног облутка, а поред тога још је и неокречен, тако да у шупљинама између појединих облутака вране праве

гнезда. На југозападном крају вароши пада у очи велика двоспратна касарна коју су кулуком подигли Срби из Дебра и из околине. Изнад вароши, под врхом који се зове Св. Никола, бели се српска православна црква, поред које је и гробље. Још падају у очи беговске куће у средини вароши, које су с споља ишаране разним бојама, и привлаче на се пажњу. Све остало осим ових зграда је ситно, незнатно и прљаво. Мале неокречене кућице покривене ћерамидом, тесне и вијугаве улице претрпане сметлем и ђубретом, дају овој забаченој вароши прави источњачки изглед.

Дебар је са осталим светом везан овим путевима: према југозападу иде пут за Елбасан, према југу за Охрид и Битољ, а према истоку за Скопље. Из Охрида се довози зејтин (Дебрани га зову „масло"), маслинке и јужно воће. Од Охрида се довози риба, највише усољене јегуље. Као један од знакова како је просто и примитивно дебарско становништво служи то што су и Дрим и Радика пуни рибе, али их Дебрани не умеју ловити и зато добављају усољену рибу из Охрида. Из Битоља и Скопља добивају трговачки еспап, а из Галичника неколико врста сира, овчју пастрму и вуну. Жито се доноси из Битоља и Гостивара. Свака кућа има своје винограде, који одлично успевају, и због тога свака кућа има свога вина и ракије.

Занати којима се Дебрани занимају су ови: пушкарски, кујунџијски, терзијски, ковачки, зидарски, опанчарски, молерски, зографски, казанџијски, ћираџијски и бојаџијски. Пушкарски занат раде само Арбанаси. Кујунџијски је најсавршенији од свих, а раде га искључиво Срби. Ковачи су махом Цигани. Зидарски занат је веома развијен. Исто тако врло су вешти и зографи, који умеју фино да режу дрво, и да праве у њему фине фигуре. Унутрашњости скоро свих знатнијих цркава Западне Македоније су израдили дебарски зографи. Њихова се вештина може видети и у скопским црквама. Исто тако су чувени дебарски зидари. Допирали су по

целом Балканском Полуострву. Радили су знамените грађевине по целој Старој Србији и Македонији, затим по Србији, Бугарској, Босни и Херцеговини. Данас иду по целој Европи. Арбанаси се баве нешто трговином, али само незнатна мањина, а остатак је живео на рачун раје. У вароши се израђује лепо земљано посуђе и гајтан, који се извози. Имају две пијаце, и то једна за жито а друга за намирнице. Пазарни дан је недеља. Држи се само до подне. Сељаци на пијацу долазе у великим групама. Исто тако одлазе. Прате их најмљени сејмени, Арнаути, који треба да их чувају од зулумћара. Често се деси да ти чувари кад изађу из вароши опљачкају сељаке који су их најмили. А често су се ти сејмени удруживали с турским војницима да заједнички опљачкају сељаке који су се враћали с пазара.

У околини дебарској имају две сумпорне бање. Једна је више села Баништа, један сад удаљена од Дебра, а друга је у долини реке Радике код села Доњо-Косоврасти. Код села Рајчице има мајдан гипса, од кога праве оџаке на кућама и огњишта. У околини дебарској роди врло добар дуван, кога има више врста.

Околина дебарска сва је насељена Србима. Од тих Срба једни су муслимани а други су православни. Први се зову Торбеши, зато што су своју веру за „једну празну торбу променили". Торбеши представљају становништво које је питомије но Арбанаси. Светкују многе хришћанске празнике. Многи говоре и српски и арбанашки, али боље српски

У самој вароши живе Срби, Арбанаси и Цигани. Има и нешто од скора досељених Цинцара. Већина Арбанаса живело је од јатаковања, крађе и отимања. Иначе по цео дан проводе беспослени по кафанама. Услед нерада и распуштена живота многи се одају противприродном и перверзном начину живота. Иначе живе у моногамији. Жене им се крију, и много су моралније но мушкарци. Тачно празнују празнике и посте рамазан. Докле год би њи-

хов пост трајао, дотле не би смео ни један Србин на улици пушити, пити воде или јести.

Српско становништво је веома побожно. Сваке недеље иде у цркву. Поред тога свака породица има у кући нарочиту собу у којој се моле Богу. То је нека врста домаће капеле. Свака породица слави свој „Големдан", то јест славу.

Српско становништво дебарске околине има све оне обичаје које има и становништво других српских области. Сваке године се држе и врше додоле, коледе, лазарице, ђурђевски уранак и божићни празници. Интересантан је обичај овога краја да се свадбе и венчања врше само на Петров дан (29 јуна). Свадба се свадбује читавих шест дана; почиње два дана пре Петрова-дне, а свршава се трећи дан после тог празника. Младенци не смеју у цркву ићи од Петрова до Никоља-дне. Код цркве на Никољдан играју младе коло.

Поред своје побожности народ је много и празноверан. Верује у вампире, виле, вештице, сенке, толосуме и друге појаве. Шта су вампири, виле и вештице, познато је сваком читаоцу. Сенке су ноћна привиђења, и постају махом од оптичких варки. Интересантна су веровања у толосум. Толосуми наличе на старословенске и римске кућне богове. Толосуми су нека врста духова који искључиво само у кућама пребивају, и свака кућа има свога толосума. Они се међусобно разликују у томе што су неки добри а неки зли. Сваку несрећу која се у тој кући деси, њима приписују. У вези с овим веровањима јако је распрострто бајање и гатање. У сваком послу има бајања и гатања, с којима су често помешане и молитве.

Дебарска ношња је ова. Мушкарци носе фес с кићанком, затим ћепе (гуњ) и спуштену ћелавку, доламу, појас разним бојама ишаран. Испод доламе носе „џамадан", бечви (чакшире) и свилене потколенке. Лети се не носе чакшире, већ испод доламе имају широке гаће, и тада се на ногама носе тозлуци. Женске носе „зобанче", које је налик на мушку до-

ламу, само је друкчије ишарано, широк и кратак појас с ресицама са стране спуштеним, бовчу (кецељу) од вуне или од памука. Зими носе џоку која наличи на капут. На глави је шарена капа, а испод ње „дарпина“ од платна, која је извезена по странама. По челу и по врату искићене су новцима. На појасу се намести по неколико шарених шамија, по врх којих младе жене носе сребрне пафте. Верност је код српских жена необична. Чак и код оних које мужеви остављају по две и по три године. Варошке жене раде само домаће, а сеоске и домаће и пољске послове.

в) Пореч, Кичево и Копач.

Пореч је област око средњег тока реке Велике, од села Брода на југу до села Здуња на северу. То је планинска област оивичена високим билима, а унутра испуњена ниском заравни коју су младе, дубоке речне долине исекле и разбиле је у повијарце и косе. Међу речним долинама најважније су долине Велике, Големе и Тресke; од њених многих притока је највећа Мала Река, на којој је место Самоков. Између Мале Реке и Големе диже се повијарац Фојник, са висином до 1000 м., који раздваја Пореч на северни и јужни. Међу осталим унутрашњим повијарцима и косама нарочито се издваја гломазни Козјак.

На истоку је Пореч ограђен дугачким и широким брдима, а на западу планином Челоицом. На северу и северозападу преграђен је од скопске и тетовске котлине огранцима Каршјака и Сувом Гором, кроз које се пробија Треска, кратком и кршевитом клисуром код села Шишева.

Из овако чврсто ограђеног Пореча воде два главна пута, од којих један иде преко села Брода, за Кичево. Прилеп и битољску котлину, а други преко села Здуња за Скопље. Први је бољи, делом је прави колски пут, а други је пешачки, стрм и незгодан.

Копачем се назива горњи и средњи слив Сту-

дене или Иброве Реке. Та област ограђена је са свих страна високим планинама: Бистром, Календерицом, Јамом и Простражском Планином. Клима и плодност су онакве као у планинским областима досадашње Србије. У овој добро обрађеној речној долини има 15 српских и једно арбанашко село.

Изворни предео Големе Реке или Треске зове се у једном делу Горње Кичево, а у другом Зајас. Предео од вароши Кичева низ Голему до бродске клисуре зове се Доње Кичево.

Услед тога што је проходан у правцу северјуг, Поречпредставља посредничку област између битољске и скопске котлине. Кроз њега се може ући у Западну Македонију и могу се обићи вардарске клисуре, које се дају лако затворити, и које су у ранија времена биле утврђене. Зато се и прва српска освајања у Македонији не крећу долином Вардара, већ су ишла кроз Пореч Прилепу.

У овим областима живе помешани Срби православни, Помаци, Срби муслимани и Арбанаси. Од свих ових области етнографски је најчистији Пореч. Од његових 38 села само у два мала села има Арбанаса. Српско становништво у Поречу припада племену Брсјацима, који представљају најстарије становништво ових области. Поред њих има и нешто веома старих досељеника од Скадра, Охрида и суседних области. Поречки Брсјаци су црномањасти, смеђи и ретко плави. Раста су оредњег и малог. У опште су ситнијих костију и грађе но становништво Средње и Источне Македоније; нарочито немају као они јаке вилице и јабучице. Носе одело од белог шајка, врло ретко од црног, затим познате кичевске капе. Жене, такође црномањасте, готово гараве, врло су ситне и меких, но ретко сасвим питомих црта лица. Повезују се црном марамом и носе „зубунче“; рукави на кошуљама и доњи обод кошуље извезени су црвеним геометријским фигурама. И оне се обмотавају појасима, и ако не онолико као сељанке битољскога поља. И жене и људи су врло вредни.

И ако је већина Поречана у печалби, све су њиве око села урађене, и по пољима се виде на раду поглавито жене.

Села су по правилу мала. Највеће село је Локвица, у коме има 110 кућа Само шест села су чифлуци, а сва су остала слободна. Села су разбијена на махале, које се називају по именима појединих породица. Често целе махале припадају једној породици. Тада све куће једне махале славе исту славу. Свакој такој махали заједничке су испаше и шуме, а зиратна земља једне таке махале је одвојена, у једној групи, и непомешана са земљом друге махале. И овде су дакле куће разбијене на махале, као што је то случај на Власини, где збијене махале са већим бројем кућа изгледају из даљине као засебна села.

Сеоске куће су махом бедне, од плота, ржаном сламом или кровином покривене, без оџака и прозора То су најгоре куће. У најновије време почињу се јављати зидане куће, плочом покривене, које су обично на два спрата. Једноспратна се кућа дели на кућу и пондилу. Са врата се најпре улази у пондилу, у којој је стока. Кућа је од пондиле одвојена негде зидом, а негде само дрвеном оградом или плетером, који је обично висок до 1 м., а никад не допире до тавана. У кући гори ватра и станује се, држи се све кућно посуђе, суши жито и држи сва храна. Ту су ниске просторије са прорезима у зидовима који се капком затварају, црне од гари, препуне посуђа. Под им је земљан. У неким једноспратним кућама има уз овај део једна одаја, сасвим ретко и две. Ретко је уз пондилу мали одвојен простор, који се зове изба, и у њој се држе каце и још какве оставе.

У двоспратним кућама на доњем спрату је пондила, кашто и изба, а унутра у пондили су степенице које воде на горњи спрат. Ту људи станују. У њему је негде само „кућа“ са једном одајом, у имућнијих сељака са две одаје, од којих је једна за госте. Скоро никад не држе стоку у засебној згради. Двориште није ограђено, и око куће ретко има ка-

квих других зграда. Само у неким селима племње су збијене у једну групу и држе се даље од села.

Горњи и Доњи Копач су скоро потпуно српска област. У Доњем Кичеву већину чине Срби православни, али има и доста Помака, и једно арбанашко село. У Горњем Кичеву Арбанаси и Помаци чине скоро преко половине становништва, а Зајас је скоро сав поарбанашен. Животне прилике у овим областима су сличне онима у Поречу.

Ове су области биле на путу да буду поарбанашене. Арбанаси су све више продирали и све више насељавали се. Они су се најпре јављали у четама као зулумћари, пљачкали су стоку, одводили децу и људе и уцењивали су. Тим су најпре постигли то да је рад и живот по селима постао немогућ. Најпре се напуштало сточарство по планинама и обрађивање оних земаља које су даље од села. Становништву су на тај начин одузети сви услови за живот, и оно је морало ићи у печалбу. Ова села морала су имати арбанашке најамнике или деруденције, који су их чували. Ови најамници се најпре населе у селу, и место по шумама зулумћари су тада у селу. Они држе везу са својим саплеменицима у Дебру, и они их помажу. Настају тада отмице имања, убијања, и српског становништва постепено нестаје и исељава се. Тако је у Копачу село Другово било страх за своју околину.

Услед оваквих прилика све врсте рада биле су јако ограничене, и главна зарада постала је печалба. У печалбу иду сви мушкарци од 13 до 60 година. Није било куће која по неког од својих чланова није слала у „јабану“, а у којој кући има више мушких, код куће остане један или двојица. У печалби се баве дунђерлуком, стругарством, многи су хлебари, касапи, млекаџије и пиљари. Иду највише у Влашку, затим у Србију и Бугарску

У печалбу полазе обично у марту, а враћају се почетком новембра. Неки остају по две до три године, ређе и више година.

У самом Поречу је главна привреда воћарство.

Воће је врло добро и има га разних врста. Око села су велике просторије покривене воћњацима. Највише има јабука и кестења, затим крушака, трешања, ораха и шљива. Воће продају поглавито у Прилепу и Скопљу. Земљорадња је слаба и становништво се својим житом не може исхранити. Томе је главни узрок што не могу обрађивати оне њиве које су удаљеније од села. Сеју поглавито кукуруз, раж, јечам, просо, уров и бреницу, врло ретко и пшеницу. Винограда немају, а вино добивају из Скопља. Знатан су приход имали од шуме. Извозе дрвену грађу и ћумур, затим разне пољопривредне алатке.

Сточарство је било скоро сасвим напуштено, јер су због сигурности морали напустити „бачила" у планини. Стоку држе око кућа. Ипак извозе нешто мрса у Прилеп, затим урду у Гостивар, где је нарочито Арбанаси купују.

X. КОСОВСКА СТАРА СРБИЈА.

а) Косово и Метохија.

Косово и Метохија с призренским крајем и Подримом чине велику географску целину за коју су везане шарске жупе: Сиринић Средска, Опоље и Гора, и лимске жупе: Плав и Гусиње. Она је Рогозном чврсто ограђена од Старе Рашке или Новопазарског Санџака, у којој нема пространих косовско-метохијских котлина, већ настаје област високих и кршевитих планинских венаца. С југа је ограђена Шаром и Карадагом, које су пробијене Качаничком Клисуром, те су Косово и Метохија у вези са Горњим Повардарјем и котлинама Скопске Старе Србије, које су сличне пластике, али друкчије климе и вегетације. Уметнути између рашких крајева и Горњег Повардарја, чврсто ограђени, и природно богати, Косово и Метохија били су централна област српске немањићске државе за време њене највеће

снаге. У њој су многа важна места и историјски споменици из наше велике прошлости: Призрен, Ново Брдо, Звечан, Пауни, Пећ, Дечани, Грачаница и Бањска. Нема ниједне друге области у Српству која би се по толиком броју споменика и по толиким историјским успоменама могла упоредити с Косовом и Метохијом. И због тога су с правом наши старији писци ову област називали нашим светим крајевима и „краљицом и царицом правом Србијом" (М. Милојевић).

Косово с Метохијом и призренским крајем чини део оне централне области Балканског Полуострва од које има најкраћих и нарочитих прилаза Јадранском и Егејском Мору, и из које се може најлакше завладати знатним делом Полуострва. Од особитог је значаја ова њихова особина. Нема високих, тешко проходних планинских маса које би их ограђивале од Арбаније и од долине Великог Дрима. Док није била сграђена митровачко-скопска железница, трговачки путеви из Косова и Метохије ишли су поглавито према Скадру, затим према Љешу и Драчу. Трговачки промет је био највише на ту страну упућен. Јадранска обала око Скадра била је чеона и историјска обала ове области; представљала је њено приморје. Та отвореност и незаштићеност према Арбанији један је од разлога што су овде Арбанаси даље на исток продрли, и то даље но игде дуж дугачких граница између Срба и Арбанаса. Али од седамдесетих година прошлог века, од како је сграђена митровачка железница, а нарочито доцније кад је довршена линија Скопље—Солун, готово је сасвим нестало трговачких веза са Скадром, и трговачки промет Косова и Метохије упућен је поглавито према Солуну.

Косовска Стара Србија одвојена је од Скопске Старе Србије планинском пречагом Шаре и Карадага, које су просечене дугачком и тесном Качаничком Клисуром. Та планинска пречага представља веома оштру природну границу. На југу од ње, као што смо видели, преовлађују особине медитеранске

климе. На северу од Качаничке Клисуре не осећају се ни слаби њени утицаји. Косово, Метохија и друге котлине на северу од Качаника имају средње-европску климу. Лети нема онаких жега као у Скопској Старој Србији. Небо је чешће наоблачено, кише су чешће; атмосферски талози су правилније распоређени на сва годишња времена. Преко зиме падају велики снегови, због тога има више речица, које ни лети не пресушују. Реке чији је слив колико оних на југу од Качаничке Клисуре имају много више воде. Има много више река које се могу сматрати да су богате водом и чије су долине и лети влажне и покривене бујним зеленилом. Због тога свега у Скопској Старој Србији нема лети оне спрљености и спарушености, нити земљиште има ону жућкасту и црвену боју као што се види јужно од Качаничке Клисуре. У Косовској Старој Србији преовлађује обрасло зелено земљиште: велики шумски комплекси храстове и букове горе, бујне паше и ливаде. Јужних културних биљака нема никако, а ретки су и виногради. Место њих се јављају пространа поља са житима, нарочито пшеницом и кукурузом, затим шљиваци, који почињу одмах око Качаника и према северу све се више простиру. Најјачи ветрови су: кошава, која дува „од сунца“, то јест од истока, а од Србије дува север. У јесен по Косову и Метохији изјутра се слегну густе магле које се све више разређују што се сунце више пење. Иза магле настају најлепши дани. Така magловита јутра необично су хладна, а на подне жега је несносна. Снег почиње падати о Митрову дне. Сваке године не пада једнако; ако падне велики, одржи се по месец дана. Киша пада највише у јесен.

б). Косово Поље.

Косово је пространа котлина правца север-југ Дуга је 84 км., а широка 14 км. (од Приштине до Дренице). Противно осталим котлинама Нове Србије, дно Косова представља развође између притока Егеј-

ског и Црног Мора. То се развође налази у јужном делу Косова Поља код села Неродимља. Оно је врло ниско и представља младо развође које се развило на дну негдашњег косовског језера. Ниска коса код Куке, састављена од језерског песка и шљунка, раставља слив Неродимке, која тече према југу у Лепенац, и слив Ситнице, која, почињући из баре Сазлије, прима Црнољеву, Дреницу и Љушту с леве и многе притоке с десне стране, као Гадимку, Јањевку, Грачанку, Приштевку, Лаб и Самодрежу. Излазећи изнад Неродимља, Неродимка се рачва на ивици Косова и један део се одваја и тече просеком кроз брдо Вату према северу у Ситницу. На први поглед могло би се рећи да овде имамо ретку појаву да се једна река рачва и улива у два различита речна слива. Али та појава није постала природним путем, јер је утврђено да је онај просек вештачка творевина, а створен је да се лакше вода наврне у једну воденицу. Главна маса Неродимке тече кроз Јужно Косово и утиче у Лепенац код Качаника.

Ситница утиче у Ибар испод Митровице. Овај, текући из планинске области од Старог Колашина у правцу запад-исток, додирује северну тачку Косова, и одједном савија према северу и усеца се у више планинске области.

Поједини делови простране котлине имају различна имена. Најшири део, од Феризовића и Неродимља па до Вучитрна, представља право Косово, и у њему су главне косовске вароши и места: Приштина, Вучитрн, Феризовић и Липљан. Јужни узани део Косова, поглавито долина Лепенца, зове се Обица, а брежуљкасти део између Неродимке и Ситнице до под планину Жеговац зове се Лугови; један део лугова јужно од Феризовића зове се Паун-Поље; у најјужнијем делу Обице је Качаник, који има слабе везе са Косовом и представља варош на излазу из Качаничке Клисуре. Као јужни, исто се тако сузи и северни део Косова и пређе у вучитрнско-митровички рукавац, у коме је на Ситници познато историјско место Пантина.

Скоро на средокраћи између Приштине и Вучитрна улива се у Ситницу Лаб, који долази из Лапске Жупе или Малог Косова. Идући из Малог Косова, он у Велико Косово избија Лапском Клисуром или Тенешдолским Кланцем. Онде где та клисура избија у Косово Поље извршен је један од највећих светских догађаја, био се *косовски бој*. Ток тога боја према садашњем познавању ствари, био је овај. Турци су дошли од Новог Брда, подељени

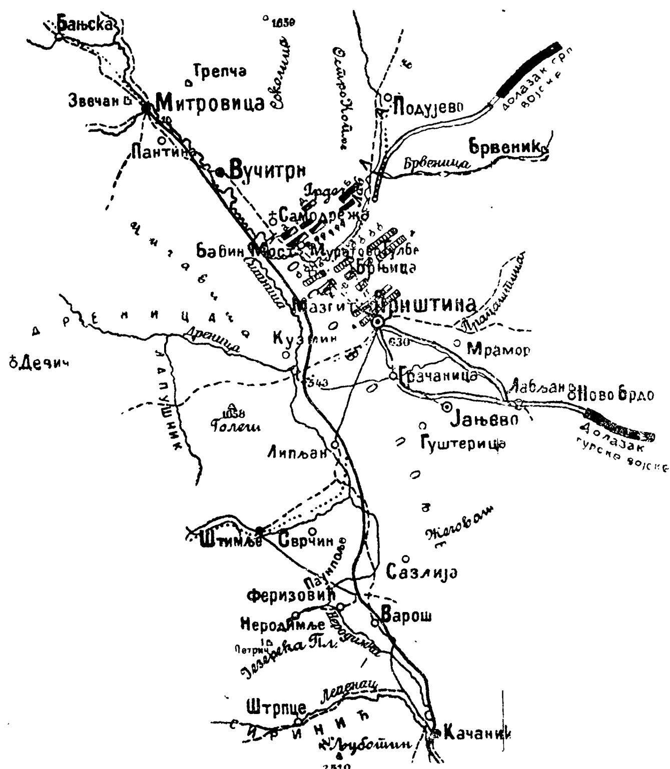

Карта Косова Поља и косовске битке 1389 г. Представљен положај српске и турске војске с обе стране Ситнице.

у два одреда, од којих је десни кренуо испод брда Кознице, а други на Вељетин и на Грачаницу. Сконцентрисали су се у Приштини. Срби су дошли с Малог Косова долином Лаба. Према испитивањима Јов. Мишковића, у косовском боју разликовала су се ова четири стања.

Срби су се постројили на тераси с десне стране Лаба. У средини је била војска којом је командовао Југ Богдан, на левом крилу је био Влатко Вуковић, а на десном Д. Воихновић. У позадини за леђима Југ Богдана био је кнез Лазар, а иза њега под Грдечом у резерви Вук Бранковић. Турци су били постројени с леве стране Лаба. У средини су били Јаничари, на десном крилу Бајазит, на левом Јакуб, султан Мурат с гардом иза Јаничара, а резерва под брдом Мазгитом. Шатор Муратов је био на левој обали Гладне Воде под Мазгитом. Прво стање боја је изгледало овако. Лево турско крило прелази Лаб. Срби их дочекују. Огорчена битка на линији Бука-Пруговац. Друго стање: Срби сузбијају лево турско крило, бацају га на центар и резерву. Мурат гине. Међу Турцима пометеност. Бајазит с резервом која је била код Гази Местана из поља напада Србе у бок. Око Гази Местана огорчена борба. Ту има много гробова. Лазар креће резерву. Српско лево крило неактивно. Турци заобилазе српско десно крило. Четврто стање: Разбијено српско десно крило бива бачено на центар и резерву, настаје збрка, у којој Турци опкољавају Србе. Повлачи се Влатко Вуковић и Вук Бранковић, који су се показали највише неактивни. Остали Срби, опкољени, сви гину (По расправи Јов. Мишковића, Косовска битка. Београд, 1890).

С Косовом су везане и на њега економски упућене суседне котлине и простране речне долине. Такви су, почевши с Југа, Сиричић, затим Горња Морава са вароши Гњиланом и Доња Морава или Изморник; с Косовом је у вези и пространа новобрдска област с многобројним траговима старога рударства. Око правог широког Косова су на западу

Дреница с Лапушником, а на северо-истоку простраиа лапска котлина или Лаб, у којој је главно место Подујево; у горњем делу Лаба је жупа Беласица, која се у споменицама звала и Врхлаб; код нас, и ако без разлога, за Лаб се одомаћило име Мало Косово. На послетку вреди поменути и жупу Стари Колашин, област претежно српског становништва, која се пружа одмах изнад Митровице па до извора Ибра.

Косовска земља по крајевима је више црвенкаста, а по средини пепељаста, а око села Ливађе, Коњухе, Гази-Местана и до близу Глободрнице је црница. Земља је родна и местимице боље роди на суши него на киши. Највише се сеје пшеница, јечам и кукуруз; ражи се сеје најмање. Кукуруза има више врста, као што су „брзак“, „леблебија“ и „коломбоћ велики“. За пшеницу и јечам земљу ору плугом, и то два пута: лети угаре, а у јесен изору ралом и посеју; за кукуруз земљу угаре у априлу, а сеју око Св. Николе пролетњег. Поред тога саде кромпир, сеју кромид (лук) и љутику (паприку). Држе доста и стоке, нарочито оваца, затим коња и коза. Пре 30—40 година имали су косовски сељаци и своје планине, на које су лети и стоку изгонили, али у последње време због арнаутског зулума не крећу је нигде из села. Изгледа да Косово може постати један од најбољих воћарских крајева. На њему успева сваковрсно воће, као на пр. шљиве, јабуке и крушке; има по крајевима и грожђа, али не сазрева најбоље. Већи део земље сачињавају читлуци. Чифчије су и Срби и Арбанаси, само Арбанаси ретко плаћају агин доходак. Срби плаћају обично аги четвртину, а држави десетину. Поред тога Срби су морали плаћати и један просветни данак, који је од прилике износио четрдесети део од свега сеоског прихода. Од тога данка су издржаване музломанске школе. Косово је права агрикултурна област, јер оно даје толико жита да може исхранити и своје становништво и да преостаје за извоз. Од целокупне косовске

пшенице само једна четвртина потроши се на Косову и околини, а три четвртине извезу се за Солун.

Села косовска заузимају махом велике просторије, јер све куће, нарочито српске имају велике простране авлије, које зову „обор". Врло често таква села по општем распореду кућа слична су шумадијским селима. а косовски обори одговарају пространим шумадијским окућницама. У сваком обору има по више зграда; од њих је најважнија кућа и тремови, у којима станује чељад, а затим долазе остале зграде за стоку и за оставу.

Већина тих зграда су грађене од плетера, облепљене су блатом, а покривене сламом или ћерамидом. Најважнија и најпространија зграда зове се српски „кућа", а арбанашки „шпија"; у њој је огњиште и оџак при зиду, који је изведен у димњак. У кући се меси, кува и држе судови и храна. У кући се не спава. Људи спавају у „тремовима". Свака кућа има онолико тремова колико има у њој брачних парова. Арнаути трем зову „ћилер". У трему не гори ватра, у њему је разбој, кревет, сандуци с оделом, вуном и конопљом. Има две врсте кревета. Једни су на земљи, састављени од четири даске које су испуњене сламом, и зову се „постеља". Други су уздигнути од земље, и зову се „трођак". Свака жена држи своје ствари у свом трему. Свака од њих добије сву вуну и конопљу која припада њеној фамилији, и сама је обрађује. У неким кућама има нарочита зграда, коју Срби зову „соба", а Арбанаси „одаја". У соби је оџак у коме гори ватра, а око њега је камени „миндер", на коме спавају гости и пријатељи. Поред ових су још ове зграде: „бачевина" или „ладник", у којој се држи сир и млеко, затим „амбар" за жито, „ар" за волове, „ториште" и „појата" за овце. Арнаутске куће око Лапљег Села и Грачанице имају скоро исти распоред у кући и дворишту као и српске, само место приземне куће имају махом куле и чардаке. Куле су двоспратне, тврдо зидана здања са малим прозорима и многобројним пушкарницама.

Чардаци се разликују од кула у томе што на горњем спрату имају простране доксате.

Распитујући се о животу Арбанаса и Арнауташа у околини Приштине, Грачанице и Лапљег Села, писац је дознао да се они у домаћем животу, у карактеру и обичајима, знатно разликују од Срба православних. Скоро сви Арбанаси тих крајева држе по три до пет жена, према томе колико је ко богат. Свака жена има своју собу или „ћилер“, свака ради за своју децу, а све заједнички за домаћина Свака од њих тежи да за мужа начини што лепшу хаљину. Муж живи са сваком на изменице по недељу дана. Арнаутке носе димије, боје нокте и косу. Њихово занимање се састоји у овоме: шију, врло много везу или „шарају“, као што кажу косовске Српкиње, умеју веома лепо да ткају, и то ћилиме и сукно. Млађа жена старију зове „јенђа“, а старија млађу „нуса“. Често могу да буду и љубоморне једна на другу, нарочито ако муж у оделу или у чему другом одваја једну од друге. Често се дешава да се и посваде, и у таквим случајевима муж их помири батинама.

Срби сељаци из Грачанице и из Лапљег Села су ми тврдили да се Арбанаси у животу и обичајима врло много разликују од Срба православних. Осим многоженства и оних појава које су у вези с таким породичним животом, истакли су ми неколико разлика, од којих су најважније ове. Кад умре један брат, други брат може да узме његову удовицу. Кад се жене за девојку, дају њеном оцу много новаца. Самом проводацији дају до пет турских лира. Свадбени су им обичаји једноставни. У њих не иде младожења у сватове као код косовских Срба. У њих нема ни кума ни „старејка“. Исто тако „на свадбу нема ни гоч ни свирка“. Чим младу „донесу“ младожењи, сви сватови иду кући. У „првич“ долази младин отац са три човека и одведу је кући. После момче иде у тазбину са неколико људи, и понесе свакој женској на дар по једну шамију. Немају празника осим Бајрама и петка, па и њих светкују само до

„пладне“ (подне). Због тога им се Срби подсмевају: „Бајрамиште до пладниште, од пладниште на буњиште“. Врло велики део Арбанаса су чивчије, и живе на земљама с којих су отерали Србе. Скоро су сви имали те земље као своје, па су их продали и попили. Доцније су на истим њивама постали чивчије приштинских ага и бегова, с којих су им врло слаб доходак давали.

Из овога се види да у животу косовских Арбанаса има врло много турскога и општег муслоханског. Изгледа да су много друкчији дренички Арнауташи. Најпре, у њихову животу има много хришћанских и српских обичаја. Између тих ћемо истакнути ове. Свака арнаутска кућа у Дреници има гусле, и скоро сви знају гудити уз гусле и свирати у гајде. Друго, славе Бадњи-дан, праве Бадње Вече, застиру сламу, и на Божић врше у воћњаку и код стоке исте обичаје као и Срби православни. Исто тако славе и Ђурђев-дан. Арнауташке жене из околине Девича долазе у девичку цркву између Ускрса и Ђурђев-дана и свака легне поред гроба Св. Јанићија, а кад оде, свака га дарива. Поред тога сви славе Милоша Обилића као јунака и свог земљака. Врло много њих, нарочито по Метохији, задржали су своја стара имена, као: Степановићи, Попићи, Бојковићи, Лекићи, Гојковићи, Стојковићи и други. За Дреничане Г. Станковић каже да су поносити, гостољубиви и прави јунаци. Своје главаре поштују и слушају. И они као и херцеговачки и босански муслимани врло много цене обичај шишаног кумства. Поред тога они поштују и чувају све старе српске задужбине, цркве и манастире. Многи памте и стару своју славу. Рачунају по православним празницима. Махом имају једну жену, која се за разлику од Туркиња и од арнаутских жена око Грачанице не крије од госта, нарочито ако га нема ко други дочекати. У опште обичаји Срба Арнауташа много се разликују од арбанашких обичаја. Они „не говоре једнако, не певају једнако и не мисле једнако“. Изгледа према свему да су ови Арнауташи по

својим обичајима и по својим навикама много ближи Србима из западних српских области и племенима Горње Арбаније која су постала мешавином између Срба и Арбанаса. Тако, на пример, у њих се побратимство сматра као крвно сродство, а крвна освета се вршила најбрижљивије.

О изгледу села и кућа Срба Арнауташа у Дреници најбољу слику дао је Г. Тодор Станковић, који је дуго времена живео у овим крајевима, и како изгледа, умео је да стекне добре везе са Србима Арнауташима. Њихова села и њихов живот у Дреници описује овако:

„Арнауташи се у опште занимају земљоделством и сточарством, а у Подримљу још и виноградарством, и све своје послове врше марљиво. Воћарство им иде особито од руке. И у планини и по путевима где год нађу какву дивљаку крушку или јабуку, калеме је. У Дреници сам видео пуно добро уређених воћњака. Куће су им обично на оцедном и здравом земљишту и махом близу какве реке или извора са добром водом. У кући и у дворишту им је вазда уредност и примерна чистота. Рухо им је такође чисто. Куће су им покривене ћерамидом или каменим плочама, а нема ни пет од сто да су покривене сламом и кровином. Од осталих кућа су једна трећина озидане од ћерпича, а две трећине су саме куле, подигнуте од камена и малтера, нарочито у пећској и ђаковичкој нахији. Куле су им двоспратне, а има их и троспратних. На некима од тих кула имају подигнуте и стражаре, такође од тврдог материала, које су им, као што су им и куле, са свију страна са мазгалама, кроз које пуцају у одбрани. Кад ко падне на крв, он са те стражаре пази да му се осветник с које стране не би прикрао. Ни најсиромашнијег Арнауташа двориште није без нужника, и до овога има ма и најузанија калдрма. Живе у задрузи и имају доста велике задруге. Задружне породице имају око куле ћилере (вајате), у којима сваки у својој соби са својом женом и ситном децомноћивају. Одраслија деца

имају своју заједничку собу у кули. Како у кули, тако и у обичним кућама имају по једну одвојену собу спремљену за госте. Соба гостинска је оџаклија. До самога оџака је домаћинско место, које је застрто сиџадетом или пустакијом од овновске коже. Ту му је и цео прибор за кафу.

Домаћин у задрузи, који управља целокупним имањем, а нарочито који врши продају производа и врши потребне набавке за кућу, не мора бити и најстарији у кући, али се он ипак са старијим од себе договара и споразумева. Старац седи уз оџак, те дочекује и испраћа госте, надгледа стоку, а по који старац и иде са стоком на пашу. У задружним кућама и жене раде своје кућевне послове, као: мешење хлеба, кување јела, мешење пита и т. д., све по реду на недељу дана. Свакој жени у кући мора доћи ред, изузимајући бачице. Из тога је реда ослобођена само она која остари и која доведе снаху за сина, те је снаха замени. Но ако свекрва заволи снаху, она је помаже у пословима кад је снахин ред. Девојке у задрузи не могу бити редуше. Кад је која жена у другом стању, ослобођена је тешкога посла. Често се дешава да се у кући по 3—4 пута за дан намешта трпезарија за госте. За обичне се госте износи на трпезу оно што и домаћи једу, а то је 2—3 парчета сира са смоком, 2—3 главице црнога лука и врућа проја, и најзад један пун чанак удробљене проје у млеку. Ово нису гости који нарочито дођу у госте, већ су то путници који, идући за које друго село или варош, сврате на ручак или преноћиште, па ма ти гости били и непознати укућанима у чију кућу долазе. За знак да ће се донети ручак или вечера, домаћин ће позвати госте да перу руке, зашта је један од укућана већ принео воду, држећи у левој леген, а у десној руци крчаг са водом, а преко рамена убрус, те сваком госту над леагеном полије руке. Позивање домаћина да гости перу руке, позивање је да гости седну за трпезу. Сваки има своју мараму око појаса, и чим седне за трпезу, мараму распростре преко скута. Домаћин

ће сести на исти крај и рећи: „Изволте.“ Руке перу и после јела. Никад неће све појести нити трага од леба оставити. Како се ко наједе, он врховим прстију дотакне ивицу трпезе, па своја уста, и рекне: „Јараби шућур“, што значи: Саздатељу света, теби нека је хвала! Гост се неће никад да пожали да је рђаво угошћен, но се хвали са речима: кафе, дувана и мухабета одвише, а соли и хлеба колико је Бог дао. Арнауташи никога не часте вином и ракијом. У место тога часте дуваном и кафом. Неће ни својима да именују јела која су у гостима јели. Према гостима и данима је гошћење. За кума, пријатеља, рођака и побратима, дошли они нарочито или случајно, кољe се јагње, јаре, ован и т.д., а на брзу руку која кокошка или пита, а у данима свадбе, стрижбе и т.д., нема изузетка: сви се гости без разлике почасте. Докле су гости за софром, један ће од домаћих мушкараца стојати поред софре, држећи у десној руци саплак (плехана чаша) са пијаћом водом. Готово у свакој кући има спремљених 100, 200 и 300 кора печених за пите, па кад гост дође, пита је за час готова. Арнауташи, као и Срби православни, највише једу кукурузни хлеб, печен у црепуљи. Пшенични хлеб ретко једу. Пшеницу продају, а оставе онолико колико треба за семе и мешење пита. Храна им је свакодневна, преко целога лета, сир, црни лук, млеко и врућа проја. Двапута је недељно промена у храни тиме што за вечеру кољу кокошке или месе пите Од новембра па до априла, преко целе зиме, хране се пастрмом са купусом. Пастрму спреми свака кућа, према задружном и имовном стању, 100, 200 и 300 ока. Кад кољу браве за пастрму, чине гозбу Тада се за госте обично спреми месо на пиринчу. Најсиромашнији Арнауташ, кад буде клао брава за пастрму, има 2—3, а богатији по 10 и 20 гостију за вечером.

У кући се при ручку и вечери деле на три трпезе. Прво се постави за децу, после за госте, а ако гостију нема, онда својим људима. Жене једу најпосле, све уједно, и са редушом и са бачицом.

Ретка је ствар да Арнауташ отера своју жену, док међутим код правих Турака обична је ствар данас отерати једну, а после неколико дана и другу жену."

Из овога свега се види да дренички Арнауташи имају скоро исте обичаје и живе истим животом као и Срби православни. У томе погледу они су много ближе Србима но Арбанасима. Поред тога они имају нарочити смисао за земљорадннчки живот, нарочито за воћарство, чега у правим арбанашким областима скоро никако нема.

Сиринићска Жупа је уска, дугачка и висока планинска котлина под Љуботином, која је са свих страна ограђена планинама и има тешње везе и с Косовом и са Средском Жупом код Призрена. Дно те котлине налази се највећим својим делом на десној страни Лепенца. У тој планинској корутини има свега седамнаест села, од којих је девет чисто српских, седам арбанашких, а једно је по пола српско и арбанашко. Арбанаси већином живе у доњем, а Срби у горњем делу Сиринића. Српска села су већа и збијенија од арбанашких. Сва се налазе у зеленилу од воћа и дрвећа, и већином су округла облика. Куће су мање и неугледније од арбанашких, али су зидане, облепљене, и никад нису окречене. Сваки двор је зидом ограђен, тако да се кроз село као између градских платна пролази. Арбанашке куће су махом велике, од камена зидане, окречене, ћерамидом покривене, и имају много оџака. Свака арбанашка кућа има чардак, који је налик на диванану код босанских муслимана. Кашто су групе од кућа ограђене правим зидом, па изгледају као паланке.

Главно занимање Сиринићана је сточарство. С обе стране Лепенца је права планинска област са шумама, из које догоне на санкама дрва и грађу. У Сиринићу имају четири мајдана из којих се вади хром. Становништво се не одликује особитим здрављем ни чврстином. Има много гушавости, нарочито међу Арбанасима. Интересантно је да су сви Срби

Сирићани добре терзије. С тим занатом путују по Косову, Лабу, Подриму и скопској околини да кроје и шију. У последње време иду много у гурбетлук, нарочито су ишли у Бугарску и Румунију. У најновије време иду много у Америку. Под утицајем „Американаца“ почиње се мењати начин живота. И животне потребе почеле су се мењати. У Сириничској жупи има четрнаест цркава, од којих су седам у развалинама.

в). Метохија с околином Призрена.

„Метохија и призренска област представљају слив Белога Дрима до његових става са Црним Дримом. То је пространа тектонска котлина, која је од осталих високим планинама ограђена: на северу најпре делови Проклетија, Кожњел с Богићевицом и Копривником, затим Мокра Гора, која престаје на западу од Митровице; на југу је ограђена Шар-Планином; од Косова је одвајају ниже планине са многим превојима: Чичавица, Голеш и Црнољева; на западу око дримске клисуре заграђују је мирдитске планине. Унутра, у котлини, издижу се до знатне висине осамљене острвасте планине: Девичка Планина, Милановац, и нарочито Паштрик и Коритник у близини Призрена.

Метохијом се зове северни део тектонске котлине, изворишна челенка Белог Дрима, испод Мокре и Копривника до пред Ђаковицу, и у њој је главно место Пећ. Дели се на четири партије. Северни брежуљкасти део испод Студеничке Планине, Жљеба и Мокре, зове се Подгор; држи целу област од Пећи до села Рудника, у којој има око 60 села, и међу њима Исток има скоро централни положај. Источни део Метохије зове се Прекорупље и захвата крај на левој страни Белог Дрима, од Подгора па до развођа између Мируше и Глине, у главноме слив реке Глине, притоке Белог Дрима. Док су обе ове области брежуљкасте и дно им састављено од слатководних неогених и старијих стена,

југозападно од њих настаје права алувијална и дилувијална раван Метохије, између пећанске Бистрице и Дрима, и зове се Преко Воде, и у њој има око 25 села. Западни део око дечанске Бистрице зове се Река, и у њу се рачунају око 45 села. Раван и побрђа око Ђаковице, затим брежуљкаста област на десној страни Дрима, све до ушћа Бистрице у Дрим, зове се Хас, и Ђаковица је његово главно место.
У призренској области се по народној номенклатури издвајају два краја. Брдска област на левој страни Дрима до планине Милановца и врха Острозуба зове се Подрима, и у њој је највеће насеље Ораховац; она држи до пута који води од Призрена преко Дуља за Косово. Десно од овога пута до Коџа Балкана и Црнољеве настаје призренски Подгор, који траје све до дуљске преседлине на Црнољеви.

Околина Призрена. — У околини Призрена сачували су се све до данас називи многих средњевековних српских жупа. Досадашња организација арбанашких и арнауташких башибозука у околини Призрена подурала се у главном с пространством средњевековних жупа. Тако, на пример, сухоречки бајрак заузима област старе жупе Подгора, љубински бајрак заузима Жупу Средску, а полушки бајрак заузима стару жупу Брсково, чије се име у данашњем становништву изгубило. Стару област Подримље или данашњу Подриму, која заузима област између Белог Дрима, Црног Дрима и Призренске Бистрице, заузимају бајраци полушки, малохочски и острозупски. Стари патковски „дѣль“ код Ђаковице називоа се хаским бајраком, а Опољска Жупа опољским бајраком. Из овога се види да има неке везе између распореда и организације наших средњевековних жупа и доцнијих арнауташких бајрака. Та веза је одржана тиме што је знатан део старог српског становништва прешао на Ислам и поарбанасио се.

Све ове жупе пуне су остатака из средњевековне српске старине, а скоро сва села су постојала и у средњем веку, само с том разликом што су онда

у њима живели Срби православни, а данас већину чине Арнауташи и Арбанаси.

У Подримљу најзнаменитија су села Велика Хоча и Ораховац Та села, нарочито Ораховац, по свом спољњем изгледу наличе на мале варошице. Њихова околина представља најбољу виноградарску област у целој метохијској котлини. Становници Велике Хоче су у већини Срби православни, који су се увек одликовали отреситошћу и јунаштвом. Становници села Орахова представљају веома вредан народ. За њих каже руски конзул Јастребов да су пореклом досељеници од Краљева и Чачка у досадашњој Србији, од куда су се доселили за време Карађорђева устанка. У Ораховцу пећски манастир има своје винограде. Срби православни имају своју цркву, а Арнауташи своје три џамије.

Област Подгор заузима слив Сухе Реке, која настаје из потока који се састоју на западним падинама планине Хоџа Балкана. Та област, нарочито њени нижи делови, не одликују се здравом климом, због тога становништво је нездраво, и слабије се множи. Сада у низинама живе Арнауташи и Арбанаси, који су Србе потерали из њихових села, и ови су морали да се насељавају на своје негдашње катуне. Али су и ту морали да примају ислам Једно од највиших села је Маличево, које се налази од прилике на висини од 1000 м. То је село знаменито због тога што његови становници приповедају да је одатле пореклом породица Карађорђевића, чији је прадед побегао због тога што је убио четири Турчина. Гробови тих Турака и данас су сачувани.

Средска Жупа од осталих одликује се тим што је она највише сачувала српски карактер. Скоро половину њена становништва сачињавају Срби православни, а остали део сачињавају Срби musломани, који су сачували свој српски језик. Прво се почело турчити село Љубиње, које се налази под шарским врхом Кобилицом, чије се становништво истурчило од прилике пре 170 година. У селу Драјчићима муслимани су све до рата 1875 славили своју славу,

ломили колач, купили су просфоре и ишли на литургију. Тада им Турци наредише да се морају држати једне вере, а не две. У Средској Жупи има девет цркава, које су махом веома старе. У средњем веку Средска Жупа била је врло богата шумом, међу којом је било и много четинара. Цар Душан је становницима Средске Жупе био ставио у дужност да Манастир св. Архангела снабдевају лучем. Сада у Средској има само малих остатака од негдашњих четинара. За време Турака бавили су се прављењем угља, чиме су многу шуму упропастили.

Област *Гора* налази се између Шаре и Коритника. Има облик високе планинске корутине, која је дубоким долинама река Плаве, Бродске, Растелишке и њихових притока исечена у више комада. Као у многим планинским областима, села овде беже из дубоких јаруга и пењу се на отворенија места. И по свом планинском карактеру и по каквоћи земљишта, ова област предистинирана је да постане сточарска област. Још до пред српско-турски рат од 1875 Горани су имали необично велика стада, и бавили су се искључиво сточарством. Причају да је било више домаћина који су имали преко 5000 оваца. На зимовник ишли су на обале Егејског Мора, у Тракију, па чак и у Малу Азију. Последњих тридесет година почели су Љумљани све више пљачкати, и Горани су морали све више напуштати сточарство и одавати се гурбетлуку. У гурбетлук иду по свима балканским земљама, нарочито по Србији, Босни и Херцеговини, Бугарској и Румунији, и по Малој Азији. Скоро највећи део бозација, алвеџија и салебџија у балканским земљама сачињавају они.

Горани представљају српско муслиманско становништво које се од околног арбанашког и арнауташког становништва знатно разликује и по језику и по целој духовној култури. У Гори има 27 села, међу којима је највеће село Брод. Сви говоре српски. На Ислам су почели прелазити још у 16 веку, па су се потпуно истурчили у 19-ом веку. Последња хришћанска душа умрла је у Броду године 1855.

Њихове старе цркве срушио је зуб времена. Али се и данас поштују места где су оне биле. О неким празницима скупљају се код својих бивших цркава. Поред тога пале бадњаке и славе неке српске празнике. Нарочито славе Ђурђев-дан, као што га славе све околне области, и српске и арбанашке. На Ђурђев-дан приређују се многе игре, нарочито рвање. Данас се та рвања приређују на дан свадбе, и кад се деца обрезују (сунете). Цела села једног истог дана врше свадбе и обрезују мушку децу. Горани играју коло исто као и сељаци из Сиринићске и Средске Жупе. Али под утицајем хоџа женске не учествују у тим колима. Важно је то што они не постају Арбанаси као што су постали мусломани Срби из других области Старе Србије. Али се опажа да су се почела поарнаућивати она села која се налазе на граници према Љуми. Нарочито лепо српски говоре њихове жене. Мушкарци, идући по гурбетлуку и мешајући се с Арбанасима, почели су да кваре свој српски језик. У гурбетлук се иде тако много да по многим селима зими нема мушкараца који би секли бадњаке. Због тога се тај обичај све више напушта.

Метохија. — „Утврђено је да је Метохија заклоњена од северних ветрова, врло наводњена, и чини један од најплоднијих крајева Балканскога Полуострва; судећи по вегетацији, изгледа да у њој има и морских утицаја са запада. Зиме су краће и мање оштре но на Косову: снег пада у децембру, а по правилу га нестаје крајем фебруара. Летина у Метохији раније стасава но на Косову. По правилу се добијају две жетве, а ливаде се по три пута косе. Нарочито се хвали метохијско поврће, особито пасуљ, који се у знатним количинама извози према Митровици; негује се и много коштана за стоку. Воће особито успева; овде има после тетовског Подгора највише кестена, затим много јабука, од којих се хвале највише бузлије, које су тако провидне да се семе види. Поменуто је богаство и равних делова Метохије жбуњем и ситном шумом; а изнад Дечана и Пећи има по планинама шума од бора, јеле и

смрче, затим пространих сувата. Има дакле услова и за сточарство великих размера, и оно је нарочито развијено у Плаву; моћи ће се експлоатисати и разноврсна шума.

Овако богата област је за време средње-вековне српске државе била јако насељена. То се само у неколико види по многим селима која се често спомињу у нашим споменицама, нарочито у дечанској хрисовуљи. Више се може извести по безбројним развалинама од цркава и од кућа. Не само да у сваком арнаутском селу има развалина од српских цркава, већ се на њих наилази и изван данашњих села, и често се јако скривене у шумарцима и жбуњу. Развалине од цркава су нарочито поменуте код М. Милојевића и Хиљфердинга. У проређеном српском становништву круже приче да су овде за време „царевине" била велика насеља, и од данашњих села таква су, кажу, била: Бања, Сухо Грло, Рудник и Подграђе. Осим Дечана и Св. Патријаршије има још одржаних мањих цркава, које су махом били њихови метоси, и нарочито се помиње Гориоча у Подгору.

Сада је плодна Метохија слабо насељена. Превлађују мала села од 10—20 кућа. Највеће је село Истинићи, које се у народним песмама зове Истиница, са 150 кућа Арбанаса и поарбанашених мухаџира из Србије. Сва су села основана у крчевинама, и по томе се види да је после културне епохе, у којој је Метохија била густо насељена, цео овај крај подивљао, и понова су оснивана мала насеља у шумама. Превлађују села разређенога типа, али их има и јако разређених. Села мешовитог становништва деле се по правилу на махале, које се зову српска, арнаутска, латинска, или по именима породица. Свака кућа ограђена је „обором", плотом, на коме је горе набацано трње.

Махом у средини „обора" је арнаутска кућа, која је по правилу кула, озидана од тесаног камена, дебелих зидова, без прозора, и унутра је и дању полутама. У зидовима су отвори или мазгале, са узаним прорезима кроз које се само пушка може про-

вући. На крову куле, између витких оџака, диже се по правилу стражара, опет са мазгалама без прозора. По селима се беле ове куле, удаљене једна од друге, а између њих су воћњаци и лугови. Куле и ти лугови су скровишта и снага Арнаута. По шумарцима хватају заседе и свете се један другоме, а ако дугују крв, затварају се у куле. Већ општи изглед кула и шумарака између њих даје утисак о несигурности која у Метохији влада. Утисак несигурности појачава се тиме што свако носи пушку, и деца од 12 до 15 година. Ако коси или оре, у близини му је пушка, и чим непознат човек наиђе, оставља косу и плуг и узима пушку. Води волове и носи пушку преко рамена. Кашто око кула има дрвених чардака. Не ретко су они прилепљени уз куле. Али и они нису онолико отворени као по селима изван Метохије.

Сасвим су друкчије српске куће, било у чисто српским било у мешовитим селима. Оне су увек једна уз другу и по правилу бедног изгледа. Најпримитивнији су тип грбуљаче, управо сламне колибе, налик на сибаре, којих је некада по Србији било. Затим има брвнара, сламом покривених, ретко ћерамидом, и на послетку плетара; обе имају двоја врата. Оџака нема, већ на сламљем су крову отвори кроз које пролази дим, и зову се орљак. Кућа је подељена у два дела, и у једном је стока, а у другом кућа у ужем смислу, дакле огњиште с ватром, где само зими старији чланови породиценоћивају. Око куће има увек ћилера за оставу, и ижина или вајата у којима се ноћива и који имају улогу соба. Уз арнаутске куће нема ћилера и ижина. На послетку у близини куће има и девојачких колиба или девојачких кућера."

г.) Вароши Косовске Старе Србије.

„Извоз и увоз Косова, Метохије и призренске котлине био је до седамдесетих година прошлога века упућен поглавито према Скадру и Јадранском

Мору, у мањој мери према Београду и Сарајеву, Скопљу.

До тога се времена одржала важност старог трговачког пута Призрен—Скадар, који се у средњем веку звао зетски пут или талијански Via de Zenta. Тај, сада напуштени и запуштени пут иде од Призрена долином призренске Бистрице на села Жур и Шкозу, па левом страном Дрима на Нови Хан (арбанашки Хан-Ири); затим преко моста на Љуми (Ура Љумс) и Везирова Моста на Дриму (Ура Везири) на Васпас (Вау-Испасит). Даље, до Скадра су још ове главне тачке на том путу: Кулумрија, Флет, Ћафа-Малит, Михаљна, Барлет, Орахово-Поље (Фуша Арс), Пука, Ћерет, Догоња Скуњс, Гомсић, Ћафа Гурипренк и Мјет, изнад кога су развалине Дајина (Дања). Тај пут је био увек за караване проходан, а у последњим временима све несигурнији. Кад сам 1911 године хтео њиме проћи од Скадра Призрену, био га је изнад Мјета затворио неки миридитски поглавица.

Од како је сагрђена косовска и моравско-вардарска железница, увоз и извоз се упутио поглавито према Солуну, а услед тога је у раду и трговини вароши настао преокрет и врење у трговачким и занатлијским круговима, које се није још потпуно умирило. Настала је нова жива борба за опстанак између места: ојачала су и постала варошима ранија села и незнатни друмски ханови, као Митровица, Липљан и Феризовић, а ослабили су рад и трговина у старим варошима, као Призрену, Приштини и Ђаковици.

Од берлинског конгреса је још један чинилац пореметио стару варошку равнотежу и изазвао врење нарочито у косовским варошима. То су мухаџири из Србије и Босне. Од најјачег су утицаја били мухаџири из Ниша, Лесковца и Врање, који су, живећи и радећи раније у живљим и напреднијим економским центрима, унели у трговачки живот ових области више покрета и живости. Осим тога, ови мухаџири, протерани из својих вароши и осиротели,

одали су се раду и тековини с великом енергијом, не бирајући често средства и мењајући утврђене односе трговачког реда у косовским и подримским варошима. У неколико су изменили и језик и тип косовфских чаршија. У њима се пре досељења мухаџира говорило поглавито српски и турски, мање арбанашки; од досељења мухаџира је арбанашки језик више уобичајен. Даље, пре мухаџира су се Арбанаси, досељени са села у вароши, на Косову и у Призрену турцизирали, примајући језик и прилагођавајући се турском духу чаршије, ономе што су га утврдили Турци ерлије. И последње је доласком мухаџира поремећено, и махом се још није усталио одређени тип чаршије.

У вези с последњим мухаџирским утицајем наговестићу једну мисао која се сада не може довољно образложити. Било је утврђено да Срби почетком 19 века нису чинили већину варошког становништва ни у најчистијим српским областима, већ су живели по селима, били су народ од села, сељачки народ. Могао се извести закључак да Срби нису имали или нису још стекли способности да оснивају велике вароши. Грци и Бугари, живећи под истим политичким приликама, имали су вароши са својим већинама. Горњи закључак ће се, изгледа, у неколико променити детаљним студијама о подримско-метохијским варошима. Има извесних података и знакова да су Срби и после арбанашке инвазије дуго времена чинили већину становништва у Пећи, а нарочито у Призрену, где су још у првим десетинама 19 века превлађивали, а доцније, поставши мањина, дуго су држали сву трговину у својим рукама и давали тип вароши. Ово се може извести из података Dr. J. Müllera, дугогодишњег лекара у турској војсци, који се нарочито у овим крајевима бавио и несумњиво их у првој половини 19 века најбоље познавао; навешћу их при разматрању појединих вароши. Исто тврде и стари мештани. Велики значај српског трговачког реда у овим варошима је јако смањен тек од насе-

љавања мухаџира. Осим тога су тада српске мањине у старим варошима и Митровици постале незнатније, јер је досељавањем мухаџира порастао број мухамеданског становништва. Било би од великог интереса тачно утврдити тај мухамедански прираштај, као и то како су се кретали бројни односи између Срба и мухамеданаца у старим варошима ових области; можда ће се у турским локалним архивима наћи за то употребљивих података.

Сада се могу у овим областима издвојити две главне групе вароши: подримско-метохијске и косовске вароши, и међу последњима, даље, косовске железничке вароши, и забачени локални и административни центри."

д.) Подримско-метохијске вароши.

То су Призрен, Пећ и Ђаковица, вароши плодних котлина, које су данас удаљене од главних комуникационих линија и живе поглавито од својих околина. Међу њима је најповољнијег положаја и највећи Призрен, највећа варош у областима северно од Шар Планине.

1. Призрен.

Призрен је на реци Бистрици, под брдом Увиљеном, по коме се положај Призрена из далека разпознаје. Варош је на Бистричиној плавини, затим на језерским терасама, на којима је град из турског времена (Каљаја). У близини су планине Паштрик, Коритник и Шара. Поред Пећи, Призрен је на најлепшем положају ових крајева. Испод вароши су плодна Подрима и Подгор, затим ђаковички Хас, који је такође знатним делом упућен на призренску пијацу; економски су за Призрен привезане и шарске жупе Средска, Опоље и Љума. Железничка станица за Призрен је Феризовић, до кога води описани црнољевски пут.

Најстарија прошлост Призрена није довољно

испитана. Не зна се ништа о његовој прошлости пре Римљана. Исто тако не зна се тачно је ли он као варош постојао и за време Римљана. Зна се само да је негде у његовој околини била римска варош која се звала Теранда Јиречек мисли да је она била на месту данашњег Призрена. Други стручњаци су је тражили у разним местима призренске околине. Тако, Драгашевић је мислио да се она налазила на ставама реке Истока и Глинара, Ами Буе да је она била негде код Лучана, а Јастребов је тражи у данашњем селу Сувој Реци.

Под именом Призрен (грчки *Πρισδιάνα*) спомиње се у почетку једанаестога века. Године 1020 у њему је Василије Македонац Бугароубица засновао епископију. У истом веку потпада под српску власт. Српски краљ Михаило дао је Призрен с његовом околином сину Бодину да њим управља. Као управитељ призренске области Бодин је разбио једну византијску војску која је била упала у Србију. Он је био у области краља Бодина, који се 1073 године у њему крунисао за бугарског цара. Са пропашћу српске државе у XI веку и Призрен потпада под византијску област. У дванаестом веку Немања га на краће време осваја, али га брзо напушта. Доцније га налазимо у власти византијског цара Алексија трећег, и у области епирских деспота. У исто време Липљан на Косову био је у српским рукама. За време Краља Драгутина (1278—1282) био је у српским рукама. При крају тога века потпаде дефинитивно под српску област, и у брзо после тога постаде најзнаменитија варош у средњевековној Србији. Краљ Милутин, Цар Душан и Цар Урош бавили су се чешће у њему, и много су допринели да се развије. Краљ Милутин сазида у Призрену на реци Левиши цркву Успенија Св. Богородице, која је доцније претворена у џамију и би прозвана Џума Џами. За време цара Душана Призрен се разви до свог највећег врхунца. Беше једна од највећих и најславнијих трговачких вароши. У његовој околини беше више градова и царских двораца, као што су

Рибник, Призрен и Вишеград, затим много властелинских летњиковаца. Колико је то била знаменита и напредна варош види се по томе што је Призрен ковао свој новац. Призренским градом управљао је *кефалија*, који је увек био Србин поданик српског цара, а тргом је управљао *кнез*, који је обично био родом из приморских српских градова, највише из Дубровника и Котора. Поред њих био је *цариник*, закупник царине. И цариници су били махом Которани и Дубровчани. Чини се да је средњевековно призренско становништво било јако измешано. Већину су чинили Срби поданици српског цара, затим је било Которана, Дубровчана, Корчулана, Спљећана и Задрана. Исто тако било је Млечана, Флорентинаца и Саса, затим Арбанаса и Влаха. Сви ови странци живели су у колонијама. Свака од ових колонија имала је своја нарочита права. Највише је било Дубровчана. Они су имали и свој генерални консулат. Колико је било страног елемента у Призрену види се најбоље по томе што су овде католици имали две цркве: Свету Марију Призренску и Светог Петра поврх Призрена. Овде је било и седиште православног епископа. Урош II поклонио је призренскому епископу град призренски (горњи град, Вишеград), заједно са градском црквом, храмом Светог Николе, да у њему чува епископску ризницу и да се у случају опасности може у њ склонити. Доцније је Душан тврђаву дао ново-основаном манастиру Св. Аранђела, а епископу у накнаду дао три села. За време бурних времена многи грађани би се повлачили у град. Године 1332 молила је дубровачка колонија краља Душана да им допусти да сами могу у граду постављати страже, како би били сигурнији за се и за своју робу. А кад се године 1372 Никола Алтомановић с војском примицао Призрену, сви Дубровчани побегоше из вароши у град и у манастир Св. Аранђела.

С пропашћу српске царевине почиње пропадати и сам Призрен. Као најважнији град у држави, он је највише и осетио њену пропаст. Призрен је

пропао још пре него је потпуно пала средњевековна српска држава и пре него су га Турци освојили. Већ године 1433 спомиње се као напуштено место, а Турци га заузеше истом 1455, и то 20 дана пошто је пало Ново Брдо. Али чим су под Турцима прилике постале мало сређеније, Призрен се почиње врло брзо опорављати. То је дошло отуда што је био на важној тачци тадашњег зетског друма, а затим отуда што кроза њ није пролазио ниједан важнији војни друм, и тако је био поштеђен од штетних утицаја које су на поједине вароши вршили велики војни походи. И због тога свега Призрен већ у 16 веку се спомиње као жива трговачка варош, која је имала простране каравансараје и многобројне дућане. У 17 вѐку спомињу га као једну од највећих вароши Балканског Полуострва. Један путник из почетка седамнаестог века рачуна да је у Призрену било 8 600 кућа, а софијски архиепископ Петар године 1655 забележио је да у Призрену има 12.000 кућа, међу којима је било католичких свега 30. У то време долазила су на Шару Султанова стада на летњу испашу. У осамнаестом веку у Призрену су необично развијени занати и трговина. Он постаје главно место на Балканском Полуострву за израду турског оружја. Призренско оружје извози се чак за Мисир. Нарочито је чувен призренски сахтијан, разне кујунџијске и терзијске израде. Свиларство је врло добро развијено. Трговина је усредсређена у кварту Еминиту, где се налази покривен базар са огромним бројем дућана.

Између свих вароши досадашње Старе Србије, у Призрену је највише сачувано остатака од средњевековних српских старина. На првом месту треба споменути цркву Успенија Свете Богородице, коју народ зове Света Петка, а Турци Џуму Џами. Та је црква тек у 17-ом веку била претворена у џамију. Црква је сазидана у облику крста са пет кубета. На главном кубету има шест окана, која су до 30 см. широка, а до 2 м. висока. У сваком од споредних кубета има их по четири. Црква

је сазидана од печеног ћерпича. На северном и јужном кубету било је уметнички исписано име Светог Саве. На зидовима изнутра била је живописана. Турци су је кречем премазали, али и данас кад отпадне креч види се живопис. Та црква била је за дуго поштована и од муслимана, нарочито муслимана српског порекла, чије су жене тајно посећивале овај храм.

Стара је и црква *Св. Спаса.* То је била сопствена црква властелина Младена Владојевића, који је живео у време цара Душана. У једно време Срби су је били напустили, и у њој је стока пландовала, тада је много пострадала. Од Срба су је били отели Цинцари.

Стара је и *црква Св. Ђорђа*, мала и ниска зградица. То је била породична црква братства Руновића, који су се истурчили.

Црква *Светог Николе* била је засута шљунком и песком једног потока који је долазио с Цвиљена. Открили су је 1858 године. И то је малена, незнатна црквица, а сазидана је у средњем веку.

Међу данашњим призренским џамијама има их сигурно још које су биле цркве.

Призренски град начињен је на месту негдашње византијске тврђаве. Тај град је имао много сводова, подземних ходника и водовода. На источној страни од тврђаве била је начињена нарочита зграда за водене бунаре. Када су Турци узели Призрен, тврђава је била срушена. После су је Турци обнављали. На западној страни града Махмут-паша Ротуловић начинио је велику кулу, у коју је сместио звоно које је узео из смедеревске цркве године 1813.

На 3/4 сата према југоистоку, у клисури Бистрице су развалине средњевековног града Вишеграда. У средњем веку звали су га и Вишеград и „Горњи Град“, за разлику од „Доњег Града“, то јест призренске тврђаве. То је првобитно била византијска стражарница, која је подигнута на најзгоднијем месту у долини Бистрице. Срби су га учинили градом и у њему сазидали цркву Св. Николе. Говори

се да је на њему била нека огромна статуа која је, како Турци верују, била испуњена дукатима. Пред градом је био мост. У томе граду држана је ризница призренске епископије, у њој су чуване епископијске књиге и утвари. Сељаци села Равче и Села у Средској Жупи морали су стално држати стражу на мосту и пред манастиром Св. Архангела. А сва околна села морала су то исто чинити кад је то нашао за потребно игуман Под брдом на коме је био Вишеград цар Душан је године 1348 начинио *манастир Светог Архангела Михаила.* У њему је била црква, о којој се говорило овако: „Патос призренске цркве, дечанска црква, пећска прeпрата, бањско злато и ресавско писаније нигде се не налазе". Манастир Св. Архангела Михаила разорен је године 1615 и од његова к мена начињена је Синан-пашина џамија у Призрену.

Где је био град *Рибник*, који се доста спомиње у средњевековним споменицима, сада није јасно. Јастребов мисли да га треба тражити на месту које се сада зове Бузаџилук, и које се налази на по сата даљине од Призрена.

У Призрену има 29 џамија, од којих је најзнаменитија Синан-пашина џамија. За данашњу католичку цркву причају да је начињена на месту цркве Св. Димитрија. На Бистрици је текија Мараш, и код ње два огромна платана, за које се мисли да су из времена Цара Душана. Поред ових у вароши, нарочито у оном делу око Богословије, има разних остатака из средњевековне српске старине.

И данашњи Призрен је знаменита трговачка и занатлијска варош. Падају у очи многобројни занати балканскога типа: седлари, самарџије, ковачи, златари, грнчари, кундурџије, и т. д. Познати су призренски филигрански радови, нарочито утискивање срме у дрво и прављење сребром везених чибука, кутија, оквира и т. д. По тим и кућевним израђевинама Призрен се сматра за најотменију варош ових крајева и по њему се управљају и укус и мода, нарочито женска. Варош је подељена на 24

махале и на многобројне еснафске чаршије (Терзи-Махала, Левиша, Сарачана, Демирџије, Житни Трг, Папаз Чаршија).

На падинама терасе на којој је призренски град је Варош Мала, у којој живе скоро искључиво Срби православни. Та махала представља највиши и најчистији део вароши. Између кућа и по авлијама избијају многобројни млазеви свеже планинске воде, која се разводи по авлијама и служи као нека врста природних канала за чишћење. Срби живе још при улазу у варош, у крају који се зове Баждарана. Турци живе у равници, око Синан-пашине џамије, где је, кажу, био Душанов двор. Мисли се да Варош Мала у средњем веку није била насељена, већ да су ту били виногради и летњиковци призренске властеле. У овом делу вароши има седам малих средњевековних црквица. То ће вероватно бити породичне капеле појединих великаша које су они градили уз своје летњиковце.

Трговина је врло жива и до пре 30 до 40 година била је поглавито у српским рукама; и сада је српски језик поред турског и арбанашког чаршијски језик. Већи значај српског трговачког елемента у вези је био између осталог и са релативно бољом сигурношћу која је у Призрену до пре неколико деценија владала. То помињу скоро сви старији путници, а тврде и мештани. Призрен је увек био важан центар турске војне и цивилне власти. То је врло стари град, са утврђеним чаршијским редом и трговачким сталежем који је увек био многобројан и моћан Али у последњим деценијама призренска чаршија била је у све већем страху од Љумљана, који су у неколико пута и варош опсађивали. У Призрену је кашто овладавало безвлашће, и чаршија се затварала. То није измењено ни оснивањем конзулата руског 1866 год., а доцније аустријског и талијанског, ма да су нарочито руски конзули јако заштићавали православне. Упоредо са страхом од Љумљана развијао се у Призрену мухамеданско-арнаутски фанатизам. Под тим

утицајима је у неколико ослабила српска трговина у Призрену. Ипак су се Срби и поред тога осећали јаки и културно су највише стојали. Поред основних школа имали су богословију и трговачку школу, свога лекара, и знатан број школованих трговаца.

По Милеру, који је употребио турске харачке спискове, године 1838 у Призрену је било 6000 кућа, међу којима је било 18.000 православних душа, поглавито Срба, 4000 мухамеданаца, 2150 католика. По Милеру су Срби чинили $^{4}/_{5}$, Арнаути $^{1}/_{6}$, Цинцари $^{1}/_{12}$, а Османлије само $^{1}/_{60}$ призренског становништва. Изненађује велики број призренских Срба, али нема разлога неверовати Милеру. Непуних 20 година после Милера посетио је Призрен А. Хиљфердинг и изнео да у Призрену има само 12.000 становника. Тај број не изгледа вероватан. Хиљфердинг је даље саопштио да у Призрену има 3000 мухамеданаца, 900 српских и 100 католичких кућа. И он је записао да је трговина била тада поглавито у српским рукама и да се трговало са Скадром, Београдом и Сарајевом. Непуних десет година после Хиљфердинга прошао је кроз Призрен аустријски конзул Хан и утврдио да у Призрену има 11 540 кућа са 46.000 становника. Још Јастребов је истакао да то мора бити нека погрешка, јер је у призренском Салнаме од 1874 год. забележено да у Призрену има 3687 домова, а Јастребов је нашао да их има 4089 (Споменик Срп. Краљ. Академије, XLI, Београд, 1904. с. 40). Међу призренским Србима је врло мало старинаца; већина су досељеници из оближњих села и вароши, затим из Тетова, Дебра, из Црне Горе и Тиквеша. Има 21.244 становника.

По географском положају Призрен би могао имати, и имао је у ранијим временима много већи значај но данас. Народна га песма зове „српским Цариградом". Тај већи значај у средњем веку имао је Призрен због свог стратегијског и комуникационог положаја. Он је у заклоњеном положају под Шар-Планином, а био је на периферији централне области немањићске државе; њему је било тешко

прићи, а из њега се с великом војном снагом могло помишљати на освајања јужно од Шаре. Поменули смо призренско-скадарски, црнољевски и метохијски пут, који се састају у Призрену. Али и Шара је проходна планина и преко ње би се могли спровести добри друмови. Међутим су према традицијама и према остацима од развалина, у ранијим временима, можда у немањићско доба, имали значаја и каравански путеви, који воде преко Шаре; поменуто је да се тај каравански саобраћај одржао све док није саграђена косовска железница; сада је јаче посећен само призренско-тетовски пут каравански. Призрен ће добити праву важност само ако поред њега или кроз њега прође дунавско-јадранска железница.

2. Пећ.

„Пећ, на реци Бистрици, под огранцима Проклетија, може се по лепоти положаја успешно такмичити са Призреном. Она је варошки центар Метохије и суседних планинских области Ругове, Плава, Берана и Рожаја. Благе је климе и богате околине, у којој је развијено и воћарство, виноградарство, свиларство и неговање дувана. У њој су скоро као и у Призрену развијени тамо поменути занати балканскога типа. Пошто је у Пећи била српска патријаршија, она је кроз дуга времена била духовни центар српског народа; и сада је Св. Патријаршија велики символ народног јединства.

Д-р Ј. Милер је забележио да је у Пећи око 1838 год. било 2400 кућа са 12000 становника; од њих су само 130 кућа биле православне, 20 католичке, а остале мухамеданске. Али је по обавештењу Д-р Милера готово све пећско становништво српског порекла, изузевши 100 арнаутских, 62 османлијске и 28 цинцарских породица. На послетку, по Д-р Милеру Пећ је била пре 1459 год. много већа варош, а потом је опала услед исељавања Срба, која су се збила осим те године још 1481, 1690 и 1740 (цит. дело стр. 74).“

3 Ђаковица.

„Ђаковица је у равни око реке Ерезика и на мало вишем неогеном земљишту. На њу је упућен део Хаса, Подриме и Метохије, затим источни делови миридитске и малисијске области. Она је главно седиште арнаутских бегова и фисних главара. Варошко становништво је врло предузимљиво, али многи, не имајући личне и имовне сигурности у својој вароши, раселили су се по свим живљим местима северно од Шар-Планине; Ђаковчани су особито предузимљиви трговци и ханџије.

По Милеру, Ђаковица је око 1838 била врло велика варош са 18000 Мухамеданаца, 2000 Срба и 450 католичких Арбанаса. Међутим, по народностима Милер овако рашчлањава ђаковичко становништво: 17000 Арнаута, 3800 Срба и 180 Османлија. Хиљфердинг је забележио да је у Ђаковици 1857 године 3500 арбанашких кућа, 60 српских и 70 католичких. Могу се поредити и подаци, које је забележио Милојевић (књига II, стр. 124). Бавећи се у Ђаковици 1900 год., нисам могао доћи до тачнијих података о броју кућа. Рекли су ми да мухамеданских кућа има око 4000, а број српских кућа би се према различним изворима кретао око 60—130.

Пећ и Ђаковица су вароши арбанашке анархије, крвне освете и крварине, и у њима само за неко време испадне за руком каквом енергичном мутесарифу и кајмакаму да установе неки сношљив ред. Овај се не може да утврди, изгледа, поглавито због досељавања Малисора и Миридита у Ђаковицу а у Пећ поглавито због досељавања Руговаца и Арнаута из Плава, затим због дивљег становништва у околини. Подељене су на махале, и у Ђаковици, свака махала има своју засебну чаршију, јер многи услед крви, не би смели долазити у заједничку чаршију: сваки дан би се убијали. У осталом, то се и овако дешава: пред мој долазак у Ђаковицу 1900 г. погинуло је усред чаршије седам људи „због крви". И заптије арбанашког порекла често имају крв и смели су да ме прате само кроз

извесне махале. До пре две последње године ово су биле наоружане вароши: сваки човек, и дућанџија и онај што поткива волове, имају уза се мартинку или револвер. Турска власт није имала никаквог ауторитета, већ поједини арбанашки поглавари, као Мула Зека у Пећи, и Риза беј и Бајрам Цур у Ђаковици. Порта је имала само у толико значаја што је, дајући овим и другим знатним Арбанасима велика војничка звања и награде, преко њих могла утицати на Арбанасе. Последње су неки од ових поглавара примали и од страних, великих држава. Живе усред вароши у кулама које су ограђене високим зидом, и унутра држе кашто по стотине наоружаних момака који их чувају и уливају страх у вароши и по околини, слично средњевековним разбојничким ритерима. Хришћанско становништво је под оваквим приликама је без икаква права и без личне и имовне сигурности: често се дешава да поједини осиони Арнаути уцењују богатије људе новчано, узимају из хришћанских дућана што им треба а не плаћају, отимају жене, и на послетку истерују са имања и кућа; зато је српско становништво осиротело, махом права фукара, особито у Ђаковици.“

Косовске железничке вароши.

„Од њих постаје најважнији *Феризовић*, као раскршће путева и важна трговинска станица. Као што је поменуто, он је станица за Призрен, Подриму, призренски Подгор, Обицу, Лугове и Гњилане. Зато што је поред пруге и што је у њему мало Арбанаса, релативно је сигурна варошица.

Феризовић је постао управо од кад је саграђена косовска железница. До тада је на његову месту била шума села Никодима, и у њој мали хан некога Фериза. Данас у Феризовићу има око 400 кућа и 200 дућана са великим магацинима, нарочито за косовско жито, затим за европске еспапе, који се одавде даље разносе.

У Феризовићу су Срби најактивније становништво, и ако их нема више од 38 кућа. Међу њима

прво место заузимају Призренци, којих има 24 породице или 32 куће. Даље има 3 куће из Приштине, и по једна из Средске, Гњилана и Велеса. Од свих је најстарија породица Синадиновића, из Призрена, која се населила пре 40 година, а остале српске породице су дошле последњих 15—20 година.

Мухамеданаца има око 160 кућа, и од њих су 100 кућа босанских мухаџира српског језика, а остале арбанашких мухаџира из Србије; и једни и други су досељени после 1878 год. На послетку има неколико кућа тамошњих Арбанаса.

У Феризовићу је жива католичка пропаганда, и постоји тежња да се овде насели што више арбанашких католика; има их 22 куће, досељене из Призрена и из Скадра.

Врло активни су и Цинцари, којих има 18 кућа, досељених из битољске цинцарске зоне: из Битоља, Гопеша, и Магарева и Крушева.

Напослетку су се у последњим годинама почели досељавати Цигани из Приштине, и има их око 50 кућа, пола мухамеданске, пола православне вере.

На 120 м. од села Липљана почела се око липљанске станице формирати мала варошица, али врло жива, у којој се скупља извоз и увоз знатних делова Косова, са дућанима, магазама и механама. Липљанци ову нову варошицу зову Стасион. Ту има 10 кућа Срба из Липљана, Д. Гуштерице, Призрена, Приштине и Велеса. Даље има 8 кућа Цинцара, који су за последње две деценије сви из Гопеша досељени. На послетку има 4 мухамеданске куће, од којих су две из Ђаковице, и људи се баве бакалском радњом, једна из Приштине, једна из Скопља. Данас има 3405 становника.

Међу данашњим косовским варошима *Приштина* је несумњиво најстарија и смештена у источном крају најшире косовске партије. Она је права косовска варош. У њеној близини, 1$^1/_2$ сахат на југу, диже се манастир Грачаница, најлепша немањићска задужбина; на путу који од Приштине води за Вучитрн има трагова од цркве Самодреже. Између Приштине и Лаба била се косовска битка, и на том

пољу су све турске успомене на косовску битку. Овде се с леве стране пута што води за Вучитрн налази гробница султана Мурата: џамија са маузолеумом у коме су само срце и утроба Муратова, а тело је у једној џамији у Бруси. У близини ове гробнице је друга проста џамија са гробом Гази-Местан-беја, Муратова заставника, који је такође погинуо у косовском боју."

Приштина је била један од знаменитијих градова у средњевековној Србији. Она беше више пута резиденција српских краљева. Краљ Милутин, Стеван Дечански, цар Душан, а доцније Бранковићи и Гребељановићи бавили су се и писали повеље у Приштини. У Приштини је становао цар Душан године 1342, и тада се код њега бавио као бегунац византијски цар Јован Кантакузен, који Приштину приказује као неутврђено село с краљевском палатом. Кад је Цар Душан резидирао у Приштини, уз њега је био савет од двадесет и четири достојанственика, у чијим је дебатама учествовала и царица Јелена. У Приштини је била дубровачка колонија, која је држала под закуп царину. Доцније је Приштина била престоница Вука Бранковића. Зна се да је и у 17-ом веку била једна од знаменитијих вароши, у којој је била дубровачка колонија и управа оближњих мајдана. У 18-ом и 19-ом веку била је чувена због својих панађура, на које су долазили трговци из Солуна, Једрена, Арбаније, Босне и Ниша. У почетку 19-ог века била је седиште Косовског Вилајета, које је доцније пренесено у Призрен и Скопље.

„Приштина је кроз све турско време до данас била седиште мухамеданских бегова који су држали земље на Косову; осим њих било је у Приштини Турака занатлија, који су се нарочито бавили занатима коњске опреме и кујунџилуком. Хиљферчинг је 1857 год. забележио да у Приштини има 1500 кућа, од којих 1200 мухамеданске, а 300 православних; последњи до 1820 год. нису имали цркве. По мојим обавештењима је 1910 год. било у

Приштини око 4.000 кућа, од којих је 3.200 мухамеданских, 531 српска кућа, 60—70 јеврејских, а остале циганске и черкеске. Међу мухамеданцима има много мухаџира из Србије, а остало су Арбанаси из околних села и предузимљиви Ђаковци са Турцима Ерлијама. До досељавања мухаџира и овде је, као у Призрену, трговина била у српским рукама, а Турци су живели од прихода са чифлика и од заната. Сада су знатан део трговине преузели мухаџири, нарочито из Ниша и из Лесковца.

Али Приштина није најважнији трговински центар на Косову. Она је удаљена од железничке пруге 7—8 километара и приштевска је станица код села Глободерице. Није на њу упућена ни већа област, осим Лаба, коме је главна пијаца Приштина, а прва локална Подујево. На послетку и приштевско становништво је до скора представљало фанатизовану турско-арбанашку масу, непријатељски расположену према новинама, па и према железници. Али Приштина ипак има значај због поменуте, и ако слабије трговине, као главни административни центар на Косову. Данас има 18.174 становника.

Вучитрн је био варош арнаутске анархије, зато је поред ње железница прошла скоро без икаква утицаја. И ако је старо место, остало је с малим бројем становништва Хиљфердинг је забележио да у Вучитру има 400 кућа, од којих су 250 кућа мухамеданских, а 150 српских. По Т. Станковићу је било у Вучитрну око 1900 године око 800 кућа, од којих су 250 српске, а остале мухамеданске; међутим, по митрополијском списку од 1910. год., у Вучитрну има само 210 српских кућа. Данас има 5749 становника.

Много је важнија *Митровица*, која је још 1871 била село са 150 кућа сламара. Хиљфердинг је 1857 забележио да је Митровица незнатно место, мања од Вучитрна. Постала је најживље косовско место од како је саграђена косовска железница. По Јрреп-у је у Митровици око 1890 било 21000 становника, од којих су 16.000 мухамеданци, а остало поглавито Срби, с малим бројем Влаха и Грка. Међутим сада

у Митровици има око 1100 кућа, од којих су, према митрополијским списковима 180 кућа православних Срба, истина доста задружне, а остале су мухамеданске. Међу мухамеданцима има врло знатан број мухаџира из Босне и Херцеговине, који и сада говоре српским језиком и чине највећу махалу у северном делу Митровице. Има доста и Арнаута из Србије. Митровица је знатно војничко место и гарнизон се митровички често пење до 10 000 људи.

Митровица је под Звечаном, добро очуваним градом, који је већи од Новог Брда, тврђе од њега зидан, и био је једна од престоница снажне немањићске династије. Варош је постројена између Ибра и Ситнице, а кроз њу протиче речица Љушта. Основана у најсевернијем делу Косова, где се завршује железница и одакле почиње босански пут, она је станица за увоз и извоз знатних области. На њу су упућени не само стари Колашин и Метохија са Пећи, већ и знатни делови северног Косова и ибарске долине. На послетку, најважније је то што је Митровица увозна и извозна станица Новопазарског Санџака. Зато она постаје главно трговачко место на Косову, с којим се још једино Феризовић може у будућности такмичити." Данас има 9354 становника.

Бањску цркву, 3 сата на север од Косовске Митровице, саградио је за надгробну цркву краљ Милутин око 1315 г. „По својим доста великим димензијама, по техничкој савршености, по лепоти размера, по богатству орнаментике, по архитектонским облицима, најсавршеније и најпрецизније изведеним, по лепо смишљеним и оригиналним капителима, ову грађевину стављам на прво место од свих грађевина у романском стилу подигнутих на српском земљишту" (А. Стефановић). Од других српских грађевина разликује се овим: кубе већих размера но код осталих српских цркава, плитко, и захвата скоро целу ширину грађевине. Спољни зидови од углачаног камена у три боје: беле, црвене и модре, које су наизменично поређане. До пола срушена. По предању у почетку 15 века претворена у џамију, и данас се види минаре делом порушено.

Вароши забаченог положаја.

„Лепа је варошица *Гњилане*, економски центар Горње и Доње Мораве. Гњилане је нова варош. Основао га око 1750 год. Бахтибег Џинић, на месту старога манастира св. Јована, које је било мочарно, и по томе је Гњилане име добило (Т. Станковић, Цит. дело, с. 2.). Седиште је турских бегова који држе плодне моравске земље. Сада у Гњилану има око 1000 кућа, од којих су 407 српске, а остале мухамеданске. Неки од мухамеданаца су досељени с Новог Брда, у коме је за време Јастребовљевих путовања било још 30 мухамеданских кућа. Остали Мухамеданци су по Т. Станковићу (Цит. дело, с. 8) Арнауташи српске крви. Данас има 7.767 становника.

И *Јањево* се по положају може рачунати у косовске вароши, али је засебнога живота и рада, није додирнуто новим комуникацијама, и представља у многом погледу рудиментну варош.

Она је сада у дубокој долини Јањевке, у тесном положају око кога се дижу гола брда, и плавине њихових потока засипају варош. Ова се дели на махале: Језерце, Litровце, Турску Махалу, Гламу, Доњу и Горњу Махалу, Сопот и Пажић. Јањевци тврде да оно раније није било на овом месту, већ између брда Борелина и Сурњевице, и они то место зову Старо Јањево. Причају да су Старо Јањево основали рудари, онда кад се градила црква Грачаница. Расељено је због зулума, и причају за два покоља која су Арнаути приредили у Старом Јањеву. На данашње место доселили су се због тога што су овде биле куле неких силних бегова Спахијића, те су их ови заштићавали.

У 1910 год. било је (кад сам тамо по други пут био) 515 кућа, од којих су 400 католичких Срба или „Латина“ (како их православни зову), 75 кућа Арнаута и Арнауташа, 20 кућа мухаџира из Србије, 2 куће Турака Шамлија (из Шама, М. Азија) и око 18 кућа мухамеданских Цигана. Куће су по правилу инокосне, у 2—3 најмногољудније има до 15 душа.

Међу „Латинима“ (ови православне зову Вла-

сима) две породице су стариначке, досељене из Старог Јањева, и броје 110 кућа. Те две породице су Гласиновићи и Палићи. Остали су стари досељеници, старији од 200 година. Највише их је досељено „пре 300 година“, и то 4 породице са 79 кућа, и „пре 250 година“, и то 4 породице са 40 кућа. Најмлађа је једна породица са 7 кућа, досељена „пре 200 година“. Осим поменутих породица из Старог Јањева, остали су досељени из ових крајева:

Највише их је из Грачанице у Босни: 2 породице са 62 куће. Затим долазе католици од фиса Бериша, досељени из Малисије, и то једна породица са 34 куће. Из Кратова су досељене две породице, од којих се разгранатија зове Ћибари, и знају да су дошли као рудари. Из Пећи су досељене 2 породице са 25 кућа, из Призрена 1 породица са 17 кућа, из Скопске Црне Горе 2 породице са 15 кућа, из Скопља 1 са 12 кућа. Осим из Босне, са северо-запада су досељене и ове породице: из Скадра 1 са 11 кућа, из Далмације 1 са 16 кућа, и са Широког Бријега у Херцеговини 1 са 18 кућа. Незнатан је број кућа непознатог порекла. Учитељ Вукадин Поповић из Гуштерице држи да су оне из ових крајева, можда из Новог Брда.

Православни Срби из околине тврде да су многе од ових породица при досељавању биле православне и да су се доцније покатоличиле за време Циновића, који су сломили моћ Спахијића; покатоличили су се веле због тога што су тиме били боље заштићени од насиља. Међутим, како се из изложеног види, досељеници су већином из места и крајева у којима је било или могло бити католика. Али изгледа несумњиво да је до краја 18 века било у Јањеву православних, јер је постојала православна црква Св. Николе; на њеним темељима је дигнута данашња католичка црква. Даље је у близини Јањева на десној страни Грачанке више села Бадовца био православни манастир Војсиловица, који је опустео тек 1762 године (П. Костић, Споменик Срп. Краљ. Академије XLIX, с. 36.-49).

Арнаута и Арнауташа има 70 кућа, и то помињатих Спахијића 20 кућа, Гаша 24 куће, од фиса Соп 23 куће, и породине Чекрића 8 кућа. Поменутих 20 кућа мухаџира досељене су после 1878 год. из Србије.

По занимању је Јањево рудиментна варош, јер су се у њему очували последњи остаци металне индустрије Новога Брда. Од тучи лију кандила, свећњаке, гривне, прстење, и нарочито много крстова, и продају их по Косову, Метохији и призренској околини, затим по Србији, Бугарској и Влашкој. Раније су путовали и продавали своје израђевине и по свој Македонији до Солуна. Даље у масама, али неукусно израђују по кућама женску ношњу и разноврсне убрусе, које продају по Косову и потискују укусну косовску ношњу, која скупо стаје. Ипак су ретки имућнији Јањевци.

Међу презименима преовлађују презимена западних крајева."

Ново Брдо.

Ново Брдо, данас сеоце од 6 бедних и сиромашних кућа, важно је само по својој прошлости. У другој половини 14 и у првој половини 15 века било је једно од најзнаменитијих места у средњевековној Србији. Под српску власт дошло је дефинитивно године 1282, за време краља Милутина. Као трг појављује се први пут године 1325. Тада га је био закупио Дубровчанин Паскоје Гучетић. Доцније у њему стално живи дубровачка колонија. Поред ње била је и млетачка колонија, која је куповала племените метале и слала их у Млетке. Али од свих најзначајнија је била саска колонија, јер су Саси били рудари. Саска колонија имала је и своју богомољу, а Саси су у Новом Брду остали чак до 16 века, тако да су га неки путници у 16. веку називали немачком колонијом.

У околини Новог Брда у огромним количинама се копало сребро и злато. Константин Филозоф на-

зива га „град сребрени у истину и златни“. О богаству новобрдских рудника постојале су у Западној Европи праве бајке, и Ново Брдо представљало је једну од најзнаменитијих вароши у унутрашњости Балканског Полуострва. Колико је било цењено у време кнеза Лазара, види се најбоље по томе што је на своје новце стављао потпис: „Novamontana moneta argentea“. Највеће своје развиће достиже под владом Деспота Стевана и Ђурђа, када је имало око 40.000 становника. Рударство беше необично развијено, а трговина необично жива. У њему живљаху Дубровчани, Талијани, Саси и српска властела. На њ долажаху трговци са свих страна, и у њему се могаху чути прве новости. Већ у почетку 15 века беше једно од најбоље утврђених места, и издржа многобројне нападе. Први напад издржа 1412, а други 1427 године. Оба пута одбранише га Срби, уз знатну помоћ колониста. После пада Смедерева Ново Брдо се држало три године, пало је 1441 али сегединским миром би враћено опет Србима. Године 1455 султан Мухамед II опколи Ново Брдо, град се после четрдесет дана предаде, његово становништо би сасечено и распродано а његово богаство разнесено. Тиме Ново Брдо пропаде потпуно. Узалуд се Турци труђаху да га подигну на негдашњу висину. Оно се више никад не поправи. У првој половини 17 века рад у рудницима није био престао. У то време половина турског сребрног новца кована је од сребра које је добивано из новобрдских рудника. Варош сама имала је свега 200 кућа, међу којима је било 100 турских и јеврејских. У другој половини истог века Ново Брдо је имало свега 10 кућа, а у турско-аустријским ратовима године 1689 спомиње се само као градић. То пропадање настављено је у 18-ом и 19-ом веку.

У данашњем Новом Брду и његовој ближој околини многобројни су трагови од негдашње његове величине и рударског рада. Тако, на пример, на северу од Јањева, између Курегишта и Страже, Цвијић је проматрао једанаест група од рударских

окана и поткопа. Окнима се слази у нагнуте, махом краће поткопе, у којима се распознају урези и ударци чекића. Осим тога има јендека, 5 до 6 метара дубоких, који иду по земљи. То су остаци рударског рада који се кретао у правцу рудних жица, које нису залазиле у дубину.

На самом Новом Брду виде се многа окна, поткопи и закопине, нарочито на Малој и Великој Планини, око села Бостана, у Киселом Потоку и на месту Равништу. Поред тога налази се много троскве у Трничевцу, Краљевој Реци, и под Лештарем. Испитујући комаде троскве, констатовано је да у њој има највише железа, а остало је манган, цинк, са нешто олова и сумпора. Има много и рударских кула, и то у Лешју, на врх Велике Планине, у Кривој Реци. Развалине од града и трагови од вароши су на висини од 1100 до 1120 метара. Новобрдски град је добро очуван. Са свих страна града виде се многобројни темељи од кућа, које су биле, како изгледа, згомилане без правилних улица. Главни део вароши је око узвишења које се сада зове Баир. На њему је била црква Св. Петка, која је у џамију претворена. Имају још развалине од четири цркве, које се распознају по препрати и олтару. У близини града су два велика и врло стара јавора, такође из славног српског доба.

Три најзначајнија споменика старе српске културе.

Три најбоље очувана и најзначајнија споменика старе српске уметности, најзнаменитија бар у Косовској Старој Србији, вреде да се посебно опишу и прикажу.

Патријаршија у Пећи је пространа, али ниска. Архитектура јој припада времену када је српска средњевековна уметност била почела опадати. Првобитну зграду био је подигао други српски архиепископ, ученик Св. Саве, Св. Арсеније у 13 веку. Поред тога, она је у више махова обнављана и дограђивана. Храм има облик четвороуганика, с малим, укрште-

ним „выступами“, и састоји се из ова четири дела: велике препрате, велике средње цркве Господњег Вознесења, јужног „придѣла“ (споредног олтара) пресвете Богородице и северног олтара Св. Димитрија. Изнад олтара велике цркве диже се широко и прилично спљоштено кубе, које је покривено оловом. Исто тако изнад оба споредна олтара дижу се још два мања кубета. Та три кубета стоје збијена једно до другога и имају споља тежак и здепаст изглед. Унутра пак дају прекрасан ефекат, нарочито због јаке светлости што пробија кроз многобројна велика окна која заузимају скоро цео бочни део кубета.

Три часа далеко од патријаршије, на излазу клисурасте долине Дечанске Бистрице, на подножју метохијских планина, налази се *Манастир Дечани*, или *Високи Дечани*, најславнија задужбина велике српске прошлости и њене културе. То је српска „царска задужбина“, „да је љепше у свијету нема“. Руски консул Хиљфердинг мисли да су Високи Дечани најлепши и најзнаменитији српски манастир, најбољи споменик српске величине и побожности, који се може убројати међу најсавршенија дела византијске уметности. Градио га је 1323—1330 мајстор Виде Которанин. Грађени су у романском стилу. Црква је голема и висока, израђена у облику крста, са једним округлим и високим кубетом. Сама њена спољашност Хиљфердинга је „поражавала“ својом необичном лепотом. Спољашњи зидови од доле до горе састоје се од мраморних плоча које су правилно распоређене у хоризонталним редовима, од којих је најнижи од белога мрамора, други од ружичастог, трећи опет од белога, четврти од сурога; после тога наново се измењује исти низ боја. Кров црквени је од олова. И кубе је покривено оловом, које је тако масивно да, како се прича, није требало покривати кубе још од године 1335 када је први пут покривено. Под дугим утицајем времена то је олово добило боју која наличи на сјај бакра. На кубету стоји велики прастари крст из масивнога сребра. На источ-

ној страни пада у очи округлина великог олтара, поред њега округлине које припадају споредним олтарима Св. Николе и Св. Димитрија, проскомидији великог олтара и ризници. Тих пет сједињених округлина представљају необично лепо сједињавање линија. На средини великог олтара је начињено велико окно, изнад кога се види оловни кров; то окно је са страна украшено са два мања мраморна стуба, које својим леђима подржавају каријатиде које имају облик згрбљена човека. Над средином окна израђена је људска глава из чијих уста излази винова лоза која се дели на две гране које су с десна и с лева сплетене око окна. У лозовом листу сакривене су птице и фантастичне животиње, уметнички извајане. Црква има троја врата, од којих се једна налазе на западној страни, у фасади црквене припрате, а друга двоја су са северне и јужне стране те препрате. Изнад сваких врата у камену је истесан округли свод, који се сужује у неколико махова, тако да тим образује неколико пршљенова. Сваки од тих пршљенова опире се о мањи мраморни стуб. И сваки од тих пршљенова украшен је нарочитим рељефима у којима су представљене винове лозе, лишће с цвећем, спирале и танки жлебови. На северним вратима, стубови првог реда који држе пршљенове обавијени су виновом лозом, стубови другога реда су округли, трећега изувијани, четвртога су четвороугаони, петог осмоугаони. Капители тих стубова су коринтског стила. Слично је и на другим стубовима. Црква је у основи тробродна, има, као што смо видели, три олтара, управо три цркве, од којих је средња најшира; та има и иконостас од белог мрамора који је подељен на пет поља. Стубови који деле бродове углачани су и имају романске капителе. Стубови су високи 7.34 м., а црква од пода до основице кубета 19 метара, а до врха кубета 25 метара. Прозори су једноделни, дводелни и тродељни. Техничка прецизност може се мерити с данашњом техником. Тродељни олтарски прозор надмашује својом лепотом, величином и богаством орнаментике и

чувени студенички прозор. Сва орнаментика има романски карактер, из чега се може видети да су се трагови ренесанса, који се у почетку 15 века тек почео у Италији развијати, осетили и на српском земљишту.

Грачаница, довршена 1321 године, има пет кубета. Поред главне цркве имају две параклисе, које, кад се гледају с поља, чине једну целину. Над улазом на висини спрата налази се капелица Краља Милутина. Платна с поља су од тесаног камена, положена у редове између два, гдегде три реда опека, тако да се измењује црвена боја опека са беличастом бојом лепа и сиво-зеленкастом бојом камена. Кубета су с поља основе осмостраног правилног полигона, а на пресецима страна су округли стубићи који су, као и зидови кубета, од чистих правилно везаних опека, које се смењују с беличастим слојевима лепа. Хоризонтални и лучни венци зидова, као и лучни венци кубета, изведени су из по три или четири слоја цик-цак пљоштимице положених опека, што све даје грађевини особени карактер. Прозори кубета су једнодељни, а на зидовима су дводељни и тродељни. На њој нема скоро никаквих пластичних орнамената. Она се може узети као примерак архитектонско-естетичког савршенства, и то због лепих облика кубета, витких размера целе грађевине, због свог консеквентно изведеног органског склопа, и због необично симпатичне хармоничне целине. Цркву ружи године 1570 примитивно дозидана препрата.

XI. СТАРА РАШКА.

На северозападу од Косова Поља настаје планина Рогозна, која почиње од Бањске више Митровице и пружа се до Новог Пазара. То је пространа и плећата планина, која одваја простране котлине Старе Србије од кршевитих и планинских области

западних српских земаља. Она дакле чини оштру границу у теренској пластици српских земаља.

На западу и северу од Рогозне настају области Старе Рашке или Новопазарског Санџака, које се и по свом спољњем изгледу, по клими и врстама биља, по привреди и народном животу знатно разликује од свих досадашњих области Нове Србије. На првом месту пада у очи што овде нема онако пространих и равних котлина већ целу област заузимају високе кршевите планине које су у венце згруписане, а затим испресецане дубоким, клисурастим и тешко проходним речним долинама у којима се само ређе јављају незнатнија проширења и заравни. Због таке пластике Стара Рашка и по својој клими и по народној привреди чини једну природну целину са западним српским земљама, нарочито Црном Гором, Херцеговином, Јужном и Западном Босном и Далмацијом. Поред ових природних разлика које се осете кад из Косова прелазимо преко Рогозне, од великог су значаја и етнографске разлике које су оштро изражене с обе стране Рогозне. Јужно и источно од Рогозне је област моравско-вардарских Срба, а на западу од ње живе такозвани динарски Срби, који већином говоре јужним наречјем, који су нарочито развили нашу епску поезију, и који су за последњих сто до двеста година на српску историју најјаче утицали, при чему су у јавни живот српског народа, нарочито у његову духовну културу, унели пуно свог схватања, својих специјалних осећања и свога бујног темперамента. Поред овога, Рогозна је и због тога важна етнографска граница што на западу од ње настају области у којима је процес асимилације, процес посрбљавања и пословењивања био тако јак да на целој области која почиње од Рогозне, Копаоника и Мораве и која се пружа до Саве и Јадранског Мора, нема скоро никаква другог народа сем српског или српскохрватског. Од оних знатних маса романског становништва које је у средњем веку живело по црногорским, херцеговачким, босанским и далматинским

планинама, затим по приморским варошима, данас скоро нема ни трага. Све је то посрбљено и похрваћено. Две су српске земље нарочито заслужне у томе што је тај део српског народа био тако експансиван, плодан и јак. То су досадашња Црна Гора, Херцеговина, а с њима и Стара Рашка, које су населиле већи део западних земаља, које су рашириле утицаје јужног диалекта на целој области између Мораве и Јадранског Мора.[1] Поред ових момената Рогозна је важна због тога што на западу и на северу од ње престаје надирање арбанашког елемента у српске области. Динарски Срби су, изгледа, и физички и културно јачи од Арбанаса, док су моравски и вардарски Срби били од њих само културно јачи, што им је у чисто физичкој борби мало вредело. У Старој Рашкој Арбанаса има само у Пештеру, и ти су, како је то Г. Јован Томић несумњиво доказао, насилно од турске власти пре двеста година ту насељени. Али је карактеристично што ти досељеници нису могли да постану средиште за поарбанашавање Старе Рашке, као што су то сличне арбанашке оазе у Косовској и Скопској Старој Србији врло често постајале, већ су шта више представљали оазу која је, под утицајем српског језика и културе, морала да мења свој начин говора, да научи српски језик, и да у свој арбанашки језик прими српски акценат и многе српске речи, тако да се прави Арбанаси с њима врло тешко споразумевају.

Поред овога Рогозна је и важна антропогеографска граница, јер на северу од ње настају села разбијена типа, села у којима су куће међу собом јако удаљене, док су на југу села много збијенија. Кућа сеоска је исто тако различита с обе стране. На југу је кућа од ћерпича, блата и камена, а на северу, у Старој Рашкој, превлађује кућа с дрвеном грађом.

[1] По теорији Г. проф. Белића, и шумадијски говор постао је утицајем херцеговачког диалекта на источне српске диалекте. Тако данас шумадијски говор има граматику, синтаксу и акценте херцеговачког говора, а од источног говора, који је, како се то несумњиво може доказати, раније владао у данашњој Шумадији, има ту особину што старо ѣ изговара као е.

Посматрана у целини, Стара Рашка има изглед оштро оивичине и чврсто ограђене високе планинске области чија средња висина на истоку прелази 1000 метара, а на западу се држи између 800 и 900 м. Североисточну јој границу чине планине Торник (1550 м) Муртеница (1485 м), Јавор (1509 м), Голија (1931 м.), и Копаоник (2140 м.) Оштрину те границе појачава и долина реке Увца, која иде с њом готово упоредно. Јужну границу чини јој веома дубока, скоро непроходна долина Таре, коју с досадашње црногорске стране прате високи огранци Дурмитора и Сињајевине, тако да је она према југу најјаче затворена. Северо-западна граница је нижа, и има више ниских и лакших прелаза, због чега је Стара Рашка од увек имала врло интимне везе с југоисточном Босном. Ту границу чине планине Бић (1345 м.), Јаворје (1487 м.), Ковач (1439 м.) и Љубична (2239 м.). Важни прелази су нарочито развијени дуж речних долина. Највећи део речних долина тече у правцу према северу и северозападу зато је Стара Рашка у томе правцу највише и проходна. Многобројне природне везе и згоднији путеви су ову област нарочито везали за басен Западне Мораве и за Западну Србију. У томе погледу су нарочито важне долине Ибра, Рашке и Увца, којима рашки крајеви непосредно излазе у моравску долину. Од велике сметње за саобраћај је било то што ниједна од ових река не пресеца у целини ову област. Једини је Лим у дијагонали сече, али је његова долина остала без значаја због тога што је врло често непроходна и што долази из високих планинских области. Непроходност у правцу север-југ, нарочито северозапад-југоисток, нарочито је појачана тим моментом што границу према досадашњој Црној Гори чини дубока клисура бујне Таре, и што се с оне стране Таре налазе највиши планински венци и високе кршевите површи које су, због великих снегова, само лети проходне. Због тога су везе црногорских области са Старом Рашком веома тешке, на многим местима скоро немогуће. Најзгодније су

онде где каква дубља речна долина иде у правцу према северу, као што је случај с долином Лима од Андријевице до Берана, и с долином Таре од вароши Колашина до Мојковца. То су једина два правца у којима се ове две области могу везати згоднијим путевима. Остали прелази, као на пример на Левер Тари, згодни су само за пешачки и лакши кирицијски саобраћај. У северо-западном делу, према Босни, реке теку у правцу према њој. Али у томе правцу прелази су махом у облику преседлина, због тога што су многе речне долине дубоке, клисурасте и сувише уске.

Из ових свих разлога, и у вези с разним политичким моментима, разумљиво је што су најважнији путеви били уздужног правца, то јест правца северозапад-југоисток. С тога гледишта увек је био важан *босански пут*, који је задовољавао потребе које је изискивао кирицијски начин саобраћаја. Он је, идући у правцу према Митровици, морао да се бори с великим теренским тешкоћама, и да прелази планине знатне висине и дубоке речне долине. Због тога тај пут за модеран начин саобраћаја не може имати ону вредност коју је имао до сада.

Кад се испнемо на једну од ових виших планина и када с ње посматрамо целу област Старе Рашке, она изгледа као висок и простран ходник чије је дно избраздано паралелним, доста збијеним и обично назупчаним теменима планина које све иду у правцу од северозапада на југоисток, и које чине те је цела област најбоље проходна у правцу њихова пружања. Она је приступачна само са две стране, и то из долине Лима и од Рашке, притоке Ибра. Свуда на другим местима теже је приступачна, јер сваки онај који би у њу хтео да продре морао би се пети на висине најмање од 1300 метара. Због свих тих особина Стара Рашка представља једну од најнеприступачнијих и најчвршће ограђених области на Балканском Полуострву. На тај начин у њу је тешко продрети, али је тешко и из ње изаћи. Овако затворене и чврсто ограђене географске целине играле

су врло често пресудну важност у историји српског народа. Затворене и чврсто ограђене планинске области представљале су од увек центре српске етнографске свежине, уточиште српске националне свести, и места у којима су се, можда на некој првобитној српској основи, вршила разна социална јединења српског народа. У овој планинској, искључиво сточарској, економски сиромашној, али чврсто ограђеној планинској области ударен је темељ силној немањићској држави. Интересантна је ствар што, како то према садашњем познавању наше прошлости изгледа, зачетак тој великој државној организацији налазимо у једној нашој старој и, како изгледа, општој српској социалној организацији, која је изражена у распореду и уређењу наших средњевековних жупа. Сличну ствар налазимо и у доцнијој нашој историји. У једној другој исто тако чврсто ограђеној и неприступачној, сиромашној и сточарској области развила се најпре једна слична социална организација, из које је доцније постала једна мала, планинска и сточарска држава. То је данашња Црна Гора, чији први зачетак сачињава Катунска Нахија, која је, како изгледа, почела да се насељава тек од петнаестог века, и у којој се јавила племенска организација из које се доцније развила српска држава која се зове Црна Гора. Из овога се свега види од коликог су етнографског значаја, за народе овако променљиве и ћудљиве судбине, оваке планинске области, које су за нашу националну егзистенцију биле од користи баш за то што су економски сиромашне и неприступачне .Економско сиромаштво, неприступачност и оштрина климе оваких области су главни услови што таке планине за све угњетене народе представљају уточишта и неку врсту националних утврђења, у која освајач и угњетач, који је обично лаком на комотнији и лакши живот, теже продире. И због тога је разумљиво што су Црна Гора, Стара Рашка и Херцеговина, од увек, представљале центре српске етнографске свежине и што су у њима заснивање државе које су доцније поста-

јале велике и јаке. И због тога оваке планинске области, премда оне за културни напредак и за развиће националног благостања представљају извесне сметње, ипак су од великог значаја за народну судбину, баш зато што су добро учвршћене, што имају оштру климу и привредан живот у којима се развија народ једноставан и физички необично јак, који се нагло множи и у даним моментима плави око себе, као што плави поток који постаје од снегова који се вековима гомилају у планини, па се одједном растопе.

Са овако великим висинама, од мора јако удаљена и ограђена планинама које представљају јаку препреку за продирање топлих и влажних приморских ветрова, Стара Рашка осуђена је да има врло оштру климу. И збиља ово је једна од најхладнијих и најснежнијих српских области. Та климска оштрина појачана је у последње време и тиме што је скоро сва шума уништена, и што је остало голо кречњачко земљиште, у коме без шуме земље врло брзо нестаје, тиме што пропадне у подземне пећинске ходнике и што је вода однесе, а цела област све више огољава, све више добија облик камене пустиње која се лети страховито усија а зими опет страховито хлади. Старих шума, о којима су постојале читаве бајке, и о којима многи путници из ранијих времена јављају, све више нестаје, тако да на висинама испод 1.300 м. шуме нема скоро никако. Овом уништавању шуме, које су турске власти често свесно помагале, треба што пре стати на пут, ако нећемо да та област привредно потпуно пропадне. Због оваких прилика суви и хладни ветрови дувају и без сметње и без прекида. Зиме су дуге, врло оштре и пуне снега. Свуда се прича о великим сметовима и о великим погибијама од снега и студени. Становништво се и преко лета топло одева и глава му је умотана до преко ушију. Због овако оштрих зима и сувих лета, која не ретко наступају, честе су у овој области гладне године, о којима домаћи летописци и савремени записи много говоре. Гладне године у таким областима

горе пустоше но и сам рат и болест. Народ нагрне из планинских области у низине, где је земља плоднија и у којима живи земљораднички народ, који, већ по свом начину занимања, може пре да спреми зимницу, и кога сама природа његова завичаја боље осигура од свастих изненађења. За време ових гладних година многобројне рашке породице населиле су се у долини Западне Мораве, око Ужица и у Шумадији, затим мало по Косову и Метохији, и на послетку по целој Босни, где су допрле до Саве и до личке границе. Као најзаклоњенија и по своме правцу најзгоднија област за веће миграције када су ниже области биле мање сигурне, Стара Рашка је служила као важна миграциона џада за све оне породице које су се селиле из Косовске Старе Србије у правцу према Босни, Хрватској и Славонији.

Важније области и предели.

Појединим планинским венцима и речним долинама издељена је Стара Рашка на више мањих области и географских целина. Најпространије удубљење, централну и најважнију област у овој планинској области представља *Новопазарско Поље*, које се пружа поред реке Рашке и простире од Пазаришта до Петрове Цркве, у дужину око 8 километара, а у ширину 700 до 800 метара. То је једно од највећих поља у целој Старој Рашкој, у њеном источном делу највеће, поред тога плодно и планинама заклоњено. Али је још важнија ова његова карактеристика. У њему се звездасто сутичу осам главних и неколико мањих речних долина које у њега улазе или из њега излазе. Главне су долине Рашке, Људске, Себичеве, Јошанице, Трнавске и Избичке Реке и Дежеве. На Балканском Полуострву нема места где би се на тако малом простору састављале тако многобројне долине. То је скривена, чврсто заграђена котлиница, из које се уским долинама може изаћи у свима правцима, и то према југу и западу

у Стари Колашин, у беранску и бјелопољску област, на северозападу у Сјеницу, и нарочито лако према североистоку долином Рашке у Ибар. Те су се долине дале лако затворити, и због тога је цела котлина била природно утврђена. У тој котлини је био први заметак немањићске државе, и у њој се она организовала, а када је доцније ојачала, раширила се низ Рашку и кроз ибарску долину. У тој котлини је био стари Рас, по коме је доцније српска држава названа Рашком. Стари Рас је био према ушћу Себичевске у Рашку, на месту које се данас зове Пазариште. То је место око 7 километара на запад удаљено од данашњег Новог Пазара, у једној равни која је дуга 300 метара, а 150 метара широка. И данас се виде зидине којима су биле затворене клисуре Рашке и Себичевске, којима се једино може ући у то поље. Из овога зграђеног котла могло се лако ући у садашње Новопазарско Поље и њиме завладати, а у случају непријатељског напада Рашани су се лако могли повући у овај затворени угао Новопазарског Поља.

На супротној страни Новопазарског Поља, око један и по километар од Новог Пазара, налази се *Петрова Црква* једна од најстаријих наших цркава, која је незграпног облика, дебелих зидова, са много мрачних и заплетених ходника, и која се знатно разликује од других наших црквених грађевина из немањићског времена. У тој је цркви Немања, у четрдесетој години свог живота, из католичке прешао у православну веру. У њој је Свети Сава мирио браћу Стевана и Вукана и у њој је била столица рашке митрополије.

На северо-западу од Петрове Цркве по сата далеко, на једном главичастом брду које доминира свом околином, нарочито рашким путем што води за Србију, дижу се развалине *Ђурђевих Ступова*, које је, како неки тврде, подигао Немања кад се избавио из пећине у коју су га браћа затворила. Хиљфердинг, који је улазио у њих, особито хвали

њихов живопис и рачуна га међу најзнатније остатке српског живописа немањићског доба.

На врло лепом положају, у близини интересантног врела Рашке и величанственог њена водопада, налазе се развалине *Сопоћана* „Рашкој на извору“, задужбине краља Уроша (Храпавог). Темељи Сопоћана су од жућкастог ситнозрног пешчара, зидови, сводови и велико, доста очувано кубе саграђени су од тесане сиге, врата и прозори су уоквирени углачаним мермером са урезаним шарама које подсећају на народне везове и представљају најлепши орнаменат Сопоћана. „По лепом распореду појединих делова и општем плану. Сопоћани спадају међу најлепше немањићске грађевине. Све унутарње стране зидова су под многим сликама које се одликују живим, готово драстичним бојама, представљају јако шематизиране свеце и догађаје из црквене историје, и изостају иза бољих слика у Грачаници, у којима има несумњиво више уметничкога и слободнога. Али има у Сопоћанима слика које могу имати велики интерес: слике које представљају живот краља Дечанскога, и у којима има народних типова у народној ношњи из тринаестога века“ (Цвијић, Основи, III 1155). Кров цркве је порушен, местимице и зидови, и црква је на путу да сасвим пропадне, ако се за време не постара за њу.

У околним селима живе искључиво Срби сељаци, међу којима превлађују Срби православни над Србима мусломанима. Сви мусломани новопазарске околине говоре српским језиком. Јелеч и Рогозна су чисто српски крајеви. Ти становници говоре јужним наречјем, и по својим спољним антрополошким и физичким особинама припадају динарским Србима, и то типу ерско-ибарском. Већином су досељеници, и то од Старог Колашина и црногорских Брда, нарочито из Роваца. Међу мусломанима има више старинаца, али њих има више из Босне, Херцеговине и Црне Горе. Становништво ових села бави се поглавито о сточарству, земљорадњи и кириџилуку. Земљорадња је због читлучког система сасвим примитивна, и скоро

нико од чивчија не добија толико жита да би се могао издржати преко целе године. Овде је у пуном јеку каравански пренос еспапа. Босанским путем према Митровици извози се сир у чабрицама, коже, вуна, катран и дрвена грађа, а увозе се разноврсни такозвани европски еспапи. У долини Рашке, нарочито око Сопоћана, села Брајковаца, Варева, Лукоцријева и изнад Новог Пазара, има и добра воћа.

Ови сељаци, и то само православни, живели су у ропству под најтежим читлучким системом. Због тога су културно страшно изостали, бојажљиви су, мршави и испијени, а готово увек су изгледали брижни. Од њих су боље израњени, отреситији и веселији били мусломани, који су били у много бољим социалним и привредним приликама.

На западу врела Рашке и Сопоћана настаје кршевита површ *Пешшер*, која је висока 1000 до 1200 метара. Она је скоро сва састављена од кречњака, и у њој има вртача, пећина, река понорница и малих језера. Најважније је језеро између села Браћаковића, Биоца и Тушња, под брдом Трајаном. За то језеро је везана прича о Светоме Сави. Пештер је поглавито суватска област с врло ретким насељима, од којих су српска само Суходол и Буђево, и делимице Дујке. У осталима живе поменути Арбанаси. Појава арбанашког елемента у тој области осећала се нарочито у томе што је Пештер представљала једну од најмање познатих области у Европи. Због тога је у картама била представљена белом бојом.

Пештер дакле представља једну високу, суву кршевиту висораван, с које вода понире у подземне пећине, ходнике и реке, и која према томе не припада ни једном од суседних речних сливова. Она се налази између сливова Лима, Ибра Рашке и Вапе, које се разним својим крацима засецају у њу, али ниједна је потпуно не осваја.

На југу од Пештери, између реке Бистрице и Љешнице, настаје област *Бихор*, који је састављен од више малих долина и који целој области даје не-

миран тип. Област је пуна воде, ниже партије су засејане кукурузом и зоби, или су под шумовитим воћњацима, у којима нарочито успевају чувене бихорске јабуке. На брдима је шума скоро сасвим уништена, села су малена, пењу се до знатних висина, 1100 до 1200 м. висине, и налазе се махом под стрмим одсецима кречњака који се с пештерске висоравни спуштају потпуно откривени у долине бихорских река. У средњем веку у овом крају била је Бихорска Жупа.

На супротној страни од Бихора, на левој страни Лима, настаје област Доњи Колашин, чији централни део чини долина реке Вранеша. Област шумовита, богата пашама, у нижим партијама доста влажна и обрађена, и као таква има услова да привредно напредује. У Доњем Колашину има много српског мусломанског становништва, које је пореклом из Горњег Колашина у досадашњој Црној Гори.

Бихор и Доњи Колашин се налазе у непосредном сливу реке Лима, која представља најважнију реку и најкултурнију област целе Старе Рашке. Са реком Таром Лим затвара једну планинску и суватску област која је издужена у правцу југоисток-северозапад. У данашњим именима река и места имамо сачувана имена средње-вековних српских жупа. Тако, на пример, у сливу реке Љубовиђе, леве лимске притоке, била је *Љубовиђска Жупа;* око места Брскова у данашњем Доњем Колашину била је *Брсковска Жупа*; у долини реке Вранеша била је *Жупа Вранеш.* Око Средњег Лима, у близини данашњег Пријепоља, била је жупа *Црна Стена,* у којој се налази манастир Милешева. На име негдашње жупе опомиње име данашњег села Црна Стијена које се налази у истој жупи. Северно од ове жупе у долини данашње реке Звјезданке била је жупа *Звјезд.* Данас се та област зове Велика Жупа. Од пријепољске котлине до Вишеграда с обе стране Лима пружала се жупа Дабар или *Дабарска Жупа,* у којој су били манастири Ораховица и Бања и град Добрун. У долини реке Таре била је *Жупа Тара,* у

којој је средњевековно село Премћане, и доцнија села Ђурђевића Тара, Левер Тара и Нефер Тара. Из овога се види да су старе жупе заузимале у ствари само нижа, плоднија места, блаже климе.

На западу од Лима, управо између долине Лима и Таре, настаје гола и стеновита кречњачка висораван, са многобројним затвореним улегнућима, „вртачама", област обрасла бусовима оштре планинске траве на којој пасу стада ситних оваца. То је, у целини, најсувља и најнекултурнија област целе Старе Рашке, која је само овде онде засејана јечмом и каришиком, и веома ретко насељена. Долином реке Ћотине подељена је на своју источну и западну половину, од којих је друга мања, али виша и суровија. Централни део ове области чини долина реке Ћотине, у којој најплоднији и најкултурнији део представља Пљеваљско Поље, које је пуно воде, засејано кукурузом и другим житима. Цела област, која је још у почетку деветнаестог века била под шумама, данас је сасвим гола.

Данашња варош *Пљевља* постала је, како према свему изгледа, тек у петнаестом веку. У средњем веку у Пљеваљском Пољу било је мало насеље Брезница или Врхобрезница, на реци истога имена. Зна се да је у његовој близини било римско насеље које се звало Sapua. Изгледа да је у десетом веку у околини Пљевља био град који се звао Брезник. Путници из шеснаестог века Пљевље или Таслицу спомињу као мало село, у коме су становали православни Срби; Пљеваљско Поље било је обрасло густим шумама у којима су се сакривали хајдуци који су чешће нападали путнике који су преко Пљевља ишли из Дубровника за Ниш и даље за Цариград. Али већ при крају шеснаестог века (1581 год.) и у почетку седамнаестог века (1621 год.) Пљевље се спомиње најпре као веће место, па после као већа варошица, која је била подељена на нижи део, крај реке, где живљаху Турци, и виши део, где становаху Срби. У почетку седамнаестог века, неколико година доцније, спомиње се као велика па-

ланка у којој је било седиште санџак-бега херцеговачког. По народном предању Пљевље је добило име по томе што су овде биље плеваре, „пљевља“ манастира Свете Тројице.

Услед тога што је већи део земљишта оголео, изгледа да се и клима знатно поооштрила. Нарочито је висораван остала незаклоњена од хладног северног ветра, услед чега настају врло оштре зиме и хладне летње ноћи. Велики наноси снега, велика хладноћа, и нарочито јаки ветрови, узрок су што су многе области зими просто непроходне и по неколико месеци од осталог света одвојене. Због те климе на висоравнима успевају само стрмна жита, и то нарочито јечам и ељда, а пшеница и раж слабије. Поља и речне долине много су жупније, плодније и насељеније. Најпитомија и најплоднија је долина Лима, нарочито онде где она има већих проширења и ширих поља. У њој поред стрмних жита успева и кукуруз, а винова лоза само ређе, и то само по заклоњенијим деловима њених присојних страна. Према многим знацима изгледа да се винова лоза у ранија времена много више култивисала. То сведоче многа имена и називи појединих места, као Виногради, Лозовик, и тако даље. А као најсигурнији доказ зато служе нам тескере манастира Тројице из шеснаестога и седамнаестога века, у којима се разним сељацима, манастирским чифчијама, допушта да саде виноград и да беру грожђе. Кукуруз се сеје и у долини Таре, али и то у заклоњенијим и сунчанијим местима. Економске и климске разлике између дубоких, заклоњених речних долина и високих и отворених површи су знатне. По дну долине и средином њених страна почиње се орати при свршетку јануара, а при врху при свршетку марта или доцније. На висоравни се оре још доцније. Сабирање летине по дну и по средини страна бива крајем јула, а при врху крајем августа, а на висоравни још доцније.

Стара Рашка насељена је скоро искључиво Србима православне и мусломанске вере. Изузетак чини

Пештер, у којој су насељени Арбанаси. Срби мусломани насељени су нарочито на граници босанској, затим у обласима на југу од Сјенице и од Новог Пазара. То су скоро чисте српско-мусломанске области. Иначе у многим другим областима живе помешани Срби православни с мусломанима. Мусломани чине, поред тога, већину скоро у свима варошима. Међу њима има доста и правих Турака, и нешто Арбанаса. Цело то мусломанско становништво говори српски, а варошко поред српског и турски, каткад боље турски него српски. Сеоско мусломанско становништво говори једино српски, и то јужним наречјем, с особинама црногорског и херцеговачког говора, а често с оним особинама говора којима се одликују искључиво босански Срби мусломани. По начину говора, по својим обичајима, а нарочито по свом менталитету, они чине једну целину с босанским мусломанима. Такви су нарочито Мусломани староседеоци, који представљају много мирније и сталоженије становништво од мусломанских досељеника из негдашњих турско-црногорских пограничних области. То су махом Колашинци, Никшићи и Корјенићи, који су досељавањем у већим масама проширили и појачали области херцеговачког и црногорског говора. Они су у ове и онако некултурне области унели много више дивљине, несигурности, пљачке, насиља и крвне освете. Према старијем мусломанском становништву, које се обично назива Бошњацима, ови изгледају дивљачнији, праскавији, несталнији и способнији за четничку акцију и пљачку. „Бошњаци" су тромији, често изгледају резигнирани, али су пуни верске мржње и особитог фанатизма, који је сталан, готови на највеће злочине и способни за много што-шта.

Српско православно становништво, по свом пореклу, по особинама говора и ношњи, и по историјским успоменама, дели се на четири групе, и то на: Херцеговце, Васојевиће, Старовлашане и Рашане. *Херцеговци* захватају у главном онај део Старе Рашке који је у своје време припадао држави Хер-

цега Стјепана, дакле области на левој страни реке Лима. Захватају дакле области од босанске, односно херцеговачке границе до Доњег Колашина и Бихора. Они носе познато херцеговачко одело, с плавим шалварама, бјелачом и црвеним џемаданом, и говоре познатим херцеговачким наречјем. *Васојевићи* се насељавају с обе стране реке Лима, допирући на северу у главном до Љубовиђе и Љешнице, чине једну географску и племенску целину с Васојевићима у досадашњој Црној Гори, и представљају трећи део свих Васојевића. С Васојевићима живе помешани досељеници из свих осталих црногорских племена, нарочито Куча и Пипера, али их Васојевићи не признају за своје племе и називају их Србљацима и Ашанима. Носе познату васојевићску ношњу и говоре њиховим начином говора. У околини Нове Вароши и Сјенице, нарочито дуж досадашње српске границе, живе *Старовлашани*, који се од осталог становништва издвајају својом ношњом и својим познатим психичким особинама. Обично су окретни и довитљиви, носе црне пеленгире, црн џемадан, кратак црн гуњ и црвени шал око главе. Те старовлашке особине, нарочито одело, као јевтиније и практичније, преноси се и на остало становништво. Рашанима би се могло назвати становништво новопазарске околине и долине Рашке. Пореклом је од досељеника из разних крајева. Живело је под тешким аграрним односима, расељавало се више него и један крај, нарочито у Србију под Карађорђем. Одело му је бело сукно са црним гајтанима.

Вароши Старе Рашке.

1. Нови Пазар.

Видели смо да у средњем веку није било Новог Пазара, већ да је у његовој околини био град Рас. „У доцнијим временима нестаје и старог Раса, и од 1346 до 1459 год. помиње се Трговиште као најважније место на трговачком путу између Дубров-

ника и Ниша. Међутим при крају 15 века нестаје имена Трговиште, а јавља се данашње име Нови Пазар, махом у турском облику као Јени-Пазар. Особито често га помињу путници 16 века, које је проучавао П. Матковић. По њима је Нови Пазар највећа варош на путу између Дубровника и Ниша, у којој има око 6000 кућа, с многим џамијама, караван-серајима и дугачким базаром; био је насељен Турцима, Дубровчанима и Млечанима, и католици су имали капелу у једној кући. На његовом тргу су се продавали производи из Македоније, Босне, Србије и Арбаније. Најживље су биле његове трговачке везе са Скадром, Дубровником, Сарајевом, Нишем и Солуном, и извожени су поглавито вуна, коже и восак. Такав значај је задржао Нови Пазар све до почетка 15 века. Нови Пазар је јако посрнуо од времена Карађорђева устанка. За време Карађорђева похода на Нови Пазар и доцније преселили су се из вароши, а нарочито из околине, многи Срби у Србију, и тај се процес и доцније није никако заустављао. Раселили су се и многи мухамеданци. Престала је трговина са Србијом и Нишем, и од старих трговачких веза одржавао је још живе везе са Скадром. Становништво се било тако знатно смањило да је Хиљфердинг 1857 г. нашао у Новом Пазару само 1500 мухамеданских и 100 православних домова или око 12.000 становника. После тога времена Нови Пазар се у неколико опоравио, нарочито од кад је саграђена косовска железница, и од тога времена је упућен поглавито на Солун.

И сада Нови Пазар има велики значај и највећу чаршију на путу између Призрена и Сарајева. Лежи на најповољнијем месту централнога поља, најпространије и најбогатије равни Новопазарског Санџака; даље је због поменутих звездастих долина на њега упућена већа околина. Он је главно место и главно одмориште на босанском путу који од митровичке железничке станице води за Пљевље и Босну; истина је значај тога пута знатно опао од како је Аустро-Угарска заузела Босну. На послетку је Нови

Пазар био и остао главно седиште мухамеданских бегова ових крајева. У њему, дакле, има још знатног економског живота; његов пазар представља и данас улицу која је дугачка око 80 м. и иде попречке преко целог централнога поља и реке Рашке: то је типска турска чаршија, поглавито од дрвених дућана и ћепенака, изнад којих је дрвен кров, подупрт дрвеним стубовима, и тако је с обе стране знатан део пазара наткривен. Те наслоне зову сацацима, и због њих се може у чаршији и по рђавом времену угодно куповати и продавати. Главни су трговци и занатлије Турци ерлије, затим мухаџири досељени из Босне и Никшића, и на послетку мало Ђаковаца, једини арнаутски представници у Новом Пазару, који држе ханове и баве се кујунџијским занатом. Цела чаршија говори српски. Она се увече затвара, и све чаршинлије станују изван чаршије, по махалама. По мом обавештењу има сада у Новом Пазару 3700 мухамеданских кућа; у кући има просечно 5 душа, и према томе у Новом Пазару има око 18.500 мухамеданаца српскога језика. Околина је већим делом православна; српска су села без изузетка чифлуци, а мухамеданска већим делом. Зато је Нови Пазар седиште поменутих мухамеданских бегова, најбешњих и најљућих не само ове области; они су нарочато склони отмицама и зулумима, и зато је Нови Пазар стално био једна од најнесигурнијих и најфанатичнијих вароши европске Турске. Срби су скоро онако исто потиштени као у Пећи и Ђаковици. Одузета им је могућност за већи рад и нико се не сме јаче обогатити. Као што је поменуто, Срби су се од почетка 19 века јако раселили, и по многим варошима западне Србије познати су досељени трговци „Пазарци“; има их чак у Јагодини. Сада има у Новом Пазару 160 српских домова, махом задружних, тако да у једном има око 10 душа, и према томе има свега Срба у Новом Пазару око 1600; незнатан број од њих бави се занатима, трговином, механџилуком. По мојим обавештењима, од Срба су само две породице старинци: Ко-

матине, од којих има и једна исламизирана грана, затим Кулагићи, од којих је увек било и сад има свештеника. Остале српске породице су досељене последњих 50—80 год., махом из околних села, затим из ибарског Колашина, од Велеса (један је од њих свештеник), од Фоче и из Ровица у Црној Гори.“ Сада има 13.433 становника.

2. Пријепоље.

Лежи у једној уској а врло лепој долини Лима с обадве његове стране. Већи и главни део вароши је на десној страни, док је на другој страни врло мали део, односно круг касарнски који је аустријска војска при окупацији Пријепоља подигла.

Лим је пролазећи кроз Пријепоље прилично широк и за време отапања великих снегова и падања великих киша често може толико да надође да десну страну Пријепоља плави. 1897 год. била је велика поплава, услед које су неке куће померене и неке појате однесене. Вода је тада плавила Пријепоље све до чаршије. Услед Лима и његових поплава само је место доста нездраво и влажно.

Лимове су притоке: Сељачница, која се улева с десне стране Лима више Пријепоља на месту Коловрату, и Милешевска Река, која се улива у Лим ниже Пријепоља с десне стране. Ова је река лети обичан поток, али кад надође услед киша и отапања снегова, тешко је разликовати да ли је Лим већи или она.

Пријепоље по најновијој статистици има 3355 становника, од којих апсолутну већину чине Срби Муслимани. Варош је доста чиста а и прилично уређена. Поред једноспратних и ниских шиндраних кућа има приличан број двоспратних и модерних зграда. Главна улица, а и главни део вароши јесте чаршија, која се простире дуж целог Пријепоља; у главну улицу излазе још само неколике уске уличице. У чаршији су и главне кафане и бољи хотели. Од бољих су

кафана: „Црквена Кафана“ и „Обућинина Кафана“. Од хотела: „Лим“ и „Минића Хан“.

Пријепоље има основну школу и нижу гимназију. Срби имају и врло лепу цркву. Од хуманих установа је певачко друштво „Св. Сава“, које постоји још од пре 20 година. Муслимани имају три џамије.

Из Пријепоља воде колски путеви за Пљевље преко новог лимског моста и новопросечени колски пут за Прибој, с којим Пријепоље води највиши саобраћај. Затим пут за Сјеницу, који је до Милошевог Дола колски а одатле кириџијски. Пут који води за Прибој код ушћа Бистрице у Лим одваја се и за Нову Варош, који је такође тек прошле године просечен Међутим, кириџијски пут који иде директно за Нову Варош сасвим је рђав и опасан.

Пријепоље са Лимом има велику будућност, нарочито још од како је постало окружно место. Варош се једино може ширити низ Лим на левој страни: данашњи главни део вароши апсолутно се нема где више ширити.

3. Беране.

Лежи у горњем току Лима, а пружа се са обадве његове стране. Већи и главни део је на левој страни, одакле се и беранско поље наставља. С десне је стране врло мали турски део, изнад кога се диже брдо Јасиковац које је Турцима служило као добро и природно утврђење.

Овај крај с десне стране зове се Ареми, због тога што су ту били хареми турских чиновника и официра. Народно име тога краја јесте Просине.

Главна варош с десне стране дели се на горњу и доњу махалу; северно од њих је главни део вароши, чаршија. Између чаршије и улице која води манастиру Ђурђевим Ступовима има празан простор, бивше тржиште, које се зове Беглук. Преко Лима су два моста који вежу Ареме са главном вароши. Мостови су подигнути на крајевима вароши. Из главне чар-

шије за Ареме иде се новим мостом који је на северној страни, док је стари на јужној страни скоро постао неупотребљив.

Беране има око 3.000—3.500 становника, од којих мусломани чине већину. Срби хришћани имају основну школу са 150—200 ученика и основну школу с десне стране Лима која служи за ђаке из попаљених околних села, и сада ново-отворену нижу гимназију. Цркве у вароши немају. Четврт сата удаљени од Берана налазе се Ђурђеви Стубови, који грађанима служе у место варошке цркве. Од културних установа данас Срби имају обновљену читаоницу, коју су Турци пре били затворили. Турци су такође имали основну школу и руждију (нижу гимназију). Имају данас и две џамије.

Од бољих зграда су неколике касарне и нова зграда обласне управе бившег турског уђумата. Све су остале зграде већином просте и једноспратне. И овде су у главној чаршији, која се дуж Лима кроз целу варош протеже, сва надлештва, гостионице и кафане. У Беглуку је бољи хотел Поповића, и у чаршији кафане Јака Куча, „Ком“ и Шекуларчева кафана.

Беране врши саобраћај већином са Андријевицом, Рожајем, Пећи, и нешто са Бијелим Пољем и Сјеницом. Оскудицом бољих комуникација, јер су сви путеви врло рђави и кириџијски, осим ново трасираног за Андријевицу, и трговина је у овим крајевима доста слабо развијена.

4. Сјеница.

Лежи на великој и голој висоравни сјеничког поља на његовој северо-западној страни, а с десне стране реке Увца, од кога је четврт сата удаљена.

Варош је готово потпуно оријенталског типа, са ниским једноспратним кућама, са високим шиндраним крововима, с дућанима са ћепенцима, хановима, ит.д. Ипак, поред ових особина, сама варош

и унутрашњост њенога живота носи карактер и на човеку оставља утисак чисто српске вароши.

Има 4539 становника, од којих Срби хришћани чине само једну деветину; остало су муслимани. Арнаута из Пештери има само неколико кућа. Околина пак сјеничка има пола хришћана и пола муслимана.

Срби хришћани имају основну школу са 100 до 150 ученика и цркву, која је тек пре 12 година подигнута, иначе су се пре служили капелом. Српски део вароши, који се налази на северној страни, дели се на два дела: Горњу и доњу махалу. Горња махала добила је сада назив „Јаворска улица". Данас Срби немају никакву културну нити пак хуману установу. Пре четири године постојало је певачко друштво, а 1910 г. установљена је била и српска читаоница. У самом своме зачетку турске власти укинуле су обадве установе.

Турски већи део вароши, кроз који протиче и речица Грабовица, има неколике махале, од којих су највеће: Поток, Имам махала и Чавића махала. Турци имају три џамије, једна од њих је у граду, који се налази на врху чаршије до српске махале. Град је мали и ограђен врло слабим зидом, иначе није никакво утврђење. Затим, Турци имају четири основне школе са 500—600 ђака, петоразредну гимназију (идадију) и женску раденичку школу намењену искључиво за ћилимарство. Ћилимови се, од лепе вуне сјеничких оваца, доста добро и савршено израђују.

Улице су у вароши доста широке, па прилично и чисте. Најглавнија је улица чаршија, у којој су и сва надлештва, радње, хотели и кафане. Бивши ханови претворени су у хотеле, од којих су „Хотел Србија" и „Јавор" најбољи.

На пола сата изнад вароши на северној страни налази се утврђење Лупоглав, а на северо-источној страни четврт сата од вароши је мање утврђење на Радишића Брду. Источно од Сјенице протеже се пространо сјеничко поље, 3 сата дугачко и 2 широко. Пошто је обрасло ситном травом, јер је за усеве

осим овса и нешто јечма сасвим неплодно, на њему већином пасу крда чувених сјеничких оваца.

Трговина се већином води са Скопљем и Солуном, где извозе стоку и сточне производе, а нарочито у Скопље чувени сјенички сир. Из поменутих вароши довозе мануфактурну и колониалну робу. Сав саобраћај врши се кирицилуком, јер добрих друмова нема. Једини друм води преко Јавора за Ивањицу, иначе за остале вароши, Нови Пазар, Пријепоље, Нову Варош, Бијело Поље, воде обични путеви.

5. Нова Варош.

Нова Варош лежи у једној лепој долини на висини преко 1000 метара. Кроз њу протиче поток који извире испод планине Секирице. Непосредно уз варош са источне и западне стране дижу се неколика брда. На северозападној страни је планина Тиква и до ње Ражишта. На јужној страни је Штип и Барице, а на југо-западној страни је брдо Оцина Стијена.

Нова Варош је једина варош у Санџаку где су православни Срби по броју становништва једнаки са муслиманима, а што свакојако треба приписати бившој близини српске границе а и чисто српској околини.

Има 400—500 кућа са 2909 становника, од којих чине половину православни Срби. Срби су већином трговци и то, осим неколицине, трговци на мало. Већи Срби трговци су и чифлук-сахибије.

Турци из Нове Вароши су већином чифлук-сахибије, а за чифчије имају Србе сељаке из околних села. Они пак Турци који немају своје земље већином су бакали или ситничарски трговци.

Нова Варош дели се на два потпуно одвојена дела: српски и турски. Све потребе Срби добијају од српских продаваца, а Турци од својих продаваца.

Српски део, који се налази на западној страни, дели се на махале: Зебиновац, као главна, и Ново

и Старо Поље, Обала и Страна као мање махале. Турски део дели се на две главне махале: Цигански Вигњеви, одмах до српског дела, и горњи део, Браношевац. Турски део вароши је на бољем положају, и једино на томе крају Нова Варош може се ширити.

Срби имају основну школу са 120—150 ђака и по спољашњости лепу цркву. Пре су Срби имали и певачко друштво „Зора“, које су Турци укинули, па је то име сада дато ново-основаном друштву „Трезвености“. Исто тако скоро је основан и „Соко“.

Турци су такође имали основну школу са 150—200, ђака а имају и једну џамију, иначе немају никакве хумане и културне установе.

Куће су у Новој Вароши већином шиндране, са високим крововима, осим неколико бољих и модерних српских кућа. Главна улица је чаршија, која се дуж целе вароши протеже. У њој су главне радње, гостионице и кафане. Бољи хотел је „Нова Србија“ и кафана „Српски Краљ“.

Трговина је готово сва у српским рукама. Извози се већином стока и сточни производи, од којих су чувени кајмак и суво месо, односно пршута. Саобраћај се води са околним варошима врло рђавим путевима. Сада је сва трговина упућена једино на Ужице, док је пре била са Скопљем и Солуном.

Једини новопросечени колски пут води преко Кокина Брода—Љубиша за Ужице, остали су путови кириџијски и недовршени преко Бистрице за Пријепоље и Прибој.

У околини Нове Вароши на поменутим брдима има остатака од Кара-Ђорђевих шанаца из 1809 године.

Четири сата далеко од Нове Вароши на северо-западној страни је Манастир Бања, задужбина краља Владислава Немањића. Уз манастир је и доста лековита бања, по којој је и манастир добио име.

6. Пљевље (Пљевља).

Пљевље се налази у северозападном делу новопазарског санџака и од босанске границе удаљено

је 36 километара. Према томе оно је после Прибоја најближе Босни и Херцеговини од свих вароши у Санџаку. Лежи у малој котлини пљевљанског поља, а с десне стране реке Ћотине. Варош и поље с леве стране Ћотине опкољавају брда и главице: Милетино Брдо, Јагњиле, Голубиња, Боровац, Главица, Богишевац, Багибегово Брдо, Плијеш и мања планина Коријен.

Кроз варош протиче мала речица Брезница, која извире из бездана под Орушевицом и, делећи варош на два дела, у Шеварима код места Авдовине улева се у Ћотину.

Варош је сасвим чиста и лепа, што је чини најбољом вароши у Санџаку, а по чистоти сигурно је од најбољих вароши ослобођених крајева. Ипак, поред многих ориенталских особина (дућани с ћепенцима, турске кафане, неколико ханова), она има изглед средње-европске вароши, у којој се поред горе набројаних грађевина могу видети и модерне радње, боље кафане, ханови-хотели и много лепих приватних зграда. Варош је подељена на два дела: српски и турски. Српски има три махале — кварта — и то: Моћевац, Гувна и Варош. Муслимански пак део има седам махала: Ризванија, Хамидија, Хаџи Хасан, Мисир Ахмет, Хаџи-Зећирије, Хусеин-Пашина и Циганска Махала.

Пљевље по најновијој статистици од 1913 год. има 7940 становника, од којих 3/4 чине муслимани а остатак Срби православни. Срби су у сваком погледу куд и камо одмакли од муслимана, које је верски фанатизам толико утукао да су у културном погледу остали исти онакви какви су били још пре 100 година, а можда и више.

Од јавних установа Срби имају основну школу са 500—600 ученика, четвороразредну гимназију која је пре 13 година установљена, и нижу девојачку, односно радееничку школу. Затим, Срби имају певачко друштво „Братство“ које постоји још од пре 20 година, а које је услед несрећних прилика у Турској с времена на време обустављало рад. Уз

„Братство“ била је увек и српска читаоница, коју је иста судбина постизавала као и „Братство“. Затим Срби имају своју штедионицу, „Фонд Манастира Св. Тројице“, који је до пре неколико година радио, а данас је сасвим умртвљен.

Муслимани у вароши имају око 10 основних школа са 1000—1500 ученика, петоразредну гимназију „идадију“ и нижу богословију „медресу“. Поред овога Турци у Пљевљима имају девет џамија, од којих је велика џамија „Хусеин Пашина“ највећа и најбоља. Позлаћени полумесеци на кубетима џамије по народном предању саливени су од крстова са манастира Милошеве. Џамија се налази у центру вароши, у главној чаршији, која својом импозантношћу улепшава изглед вароши. Срби у вароши немају цркве већ посећују манастир Св. Тројицу, четврт сата удаљен од вароши на њеној североисточној страни.

Центар српског дела вароши је „Раскрсница“, где се шест улица укршта. Ту су и најбоље кафане: Живковића и Манастира Св. Тројице. Главни корзо је велика и широка улица у Варош махали. Од гостионица за преноћиште и хотела знатне су: две Бајића гостионице (хотели) и гостионица „Велика Србија“ у Варош махали. Од бољих кафана у осталом делу вароши јесу: Народна Башта, која је лети особито лепа, и Кафана друштвене пиваре.

Од фабрика у Пљевљима налазе се ове: Друштвена Пивара, фабрика цигле и црепа, и мањи парни млин. Пре неколико година постојале су и две модерне пећи за справљање креча. Оне данас не раде, пошто потребу истога задовољавају мање количине креча које сељаци справљају.

Најбољи део вароши јесте војнички логор, који се налази на северо-западној страни Пљевља. Логор је пре 30 година подигла Аустрија за своју војску, а тако га је уредила са неколико паркова да по лепоти, хигиени и величини спада у најбоље логоре на Балкану. У средини највећег и најбољег парка направљено је вештачко језеро које у пречнику има око 70 метара.

У трговачком погледу Пљевље данас стоји врло слабо. Од како је укинут дубровачки друм и веза с Дубровником, од тада је и трговина сведена на минимум. Данас се већином трговина и саобраћај води са Босном, али у малој мери. Извозе се сировине: вуна, коже и многи сточни производи, а увози се већином колониална и мануфактурна роба.

Саобраћај се врши колима. Из Пљевља воде друмови за Пријепоље, Метаљаку—Устипрачу, и недовршен друм Пљевље—Сјеверин—Рудо, којим се саобраћај врши коњима, кирицилуком. По данашњем своме положају, политичком поделом Санџака, економске прилике ове вароши с дана на дан ће опадати, због чега се бојати да и сама варош тотално не пропадне.

7. Прибој.

Прибој је мала варошица, са својих 800—1000 становника. Удаљена је свега 3 км. од Увца на босанској граници. Лежи с десне стране Лима, а изнад њега са северне и источне стране дижу се омање косе и брда: Пана Глава, Годуша и Бјеличка Коса. С леве пак стране Лима, на југо-западној страни Прибоја, диже се планина Бић.

Кроз Прибој пролази свега једна главна улица, дуж које су подигнуте куће. Ову улицу с леве стране просецају још три мање улице. У средини Прибоја и главне улице налази се мало повећи простор правоугластог облика који служи за прибојску пијацу. Око ње су и боље прибојске куће подигнуте. Прибој по својој спољашности има изглед чисте средњеевропске вароши, а и сама варош са својом околином и Лимом који поред њега протиче врло је чиста.

И Срби православни и Муслимани имају по једну основну школу. Муслимани имају две џамије, а Срби цркве немају, већ се место ње служе капелом. Јачи утицај свега српскога јасно се показује и уздиже над турским.

Срби имају друштво „Соко“ које је пре годину дана установљено и читаоницу која је пре два месеца установљена, док међутим Турци немају ни једне културне установе. У „Соколу“ има и неколико мусломана.

Од јавних грађевина Прибој има два лепа хотела: „Прибој“ и „Бању“. Хотел Прибој по својој уређености спада у најбоље хотеле ослобођених крајева. Исто тако је модерна и врло фина кафана код „Два Побратима“. Хотел и кафана налазе се у главној улици на плацу пијаце.

Прибој је до сада у Турској по административној подели био мудирлук,—општина. Анексијом ових крајева од стране Србије Прибој је постао среско место.

Пола сата удаљен од Увца, железничке станице у граници Босне, у последње време постао је врло живо трговачко место. Напредовање Прибоја и живљи саобраћај настаће тек сада, јер ће сав извоз и увоз са Босном из ових крајева ићи преко њега.

Саобраћај се врши колима, друмом који води од Увца на Прибој, а одатле у Пријепоље.

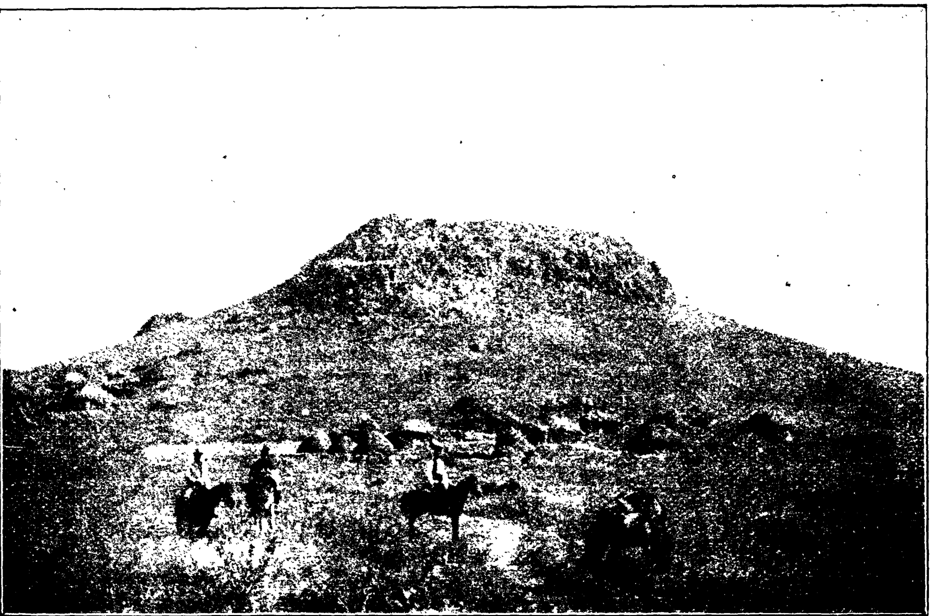

Младо Нагоричино.

Село власинског типа.

Сељанке из Скопске Црне Горе.

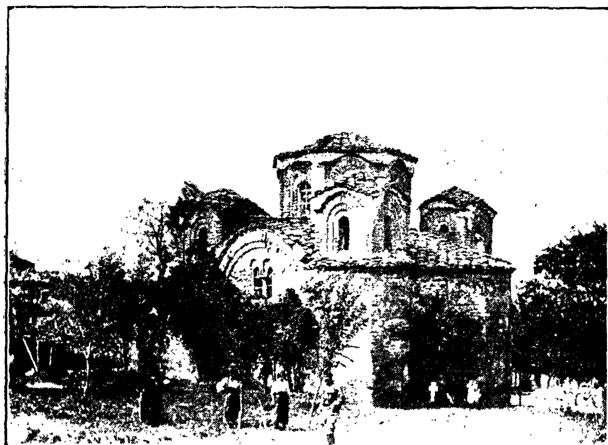

Манастир Св. Пантејлемона.

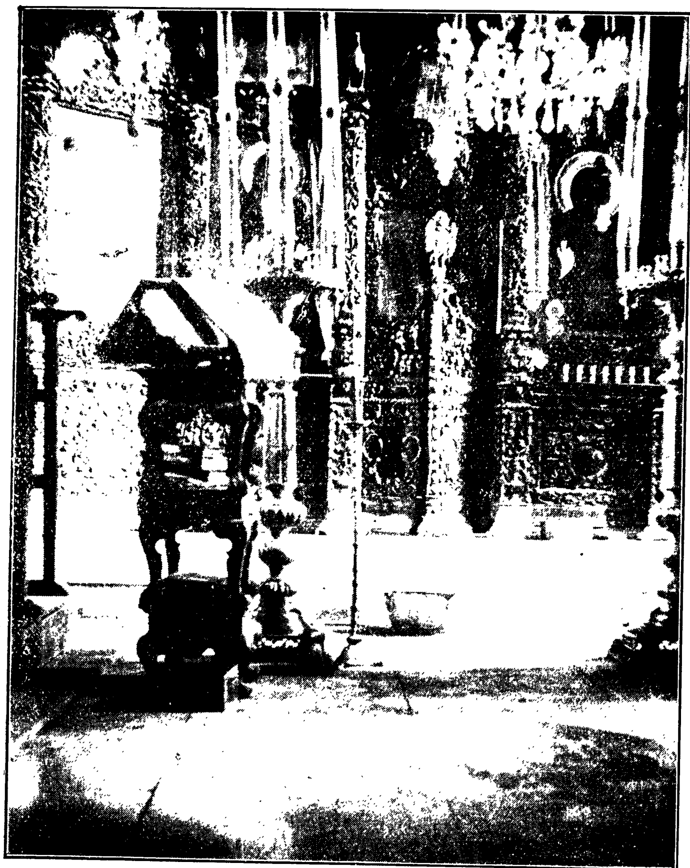

Иконостас у цркви Св. Спаса у Скопљу.

Веома интересантна резбарија, умногоме подсећа на сличне радове дебарских резбара и живописаца. Многе српске цркве, нарочито из 17 и 18 века, које су правили Дебрани, имају на олтару сличну резбарију. Ипак је опште мишљење да је ова црква грађена у средњем веку.

Манастир у селу Нерезу (Скопска Црна Гора).

наци у манастиру Св. Аранђела у Скопској Црној Гори.

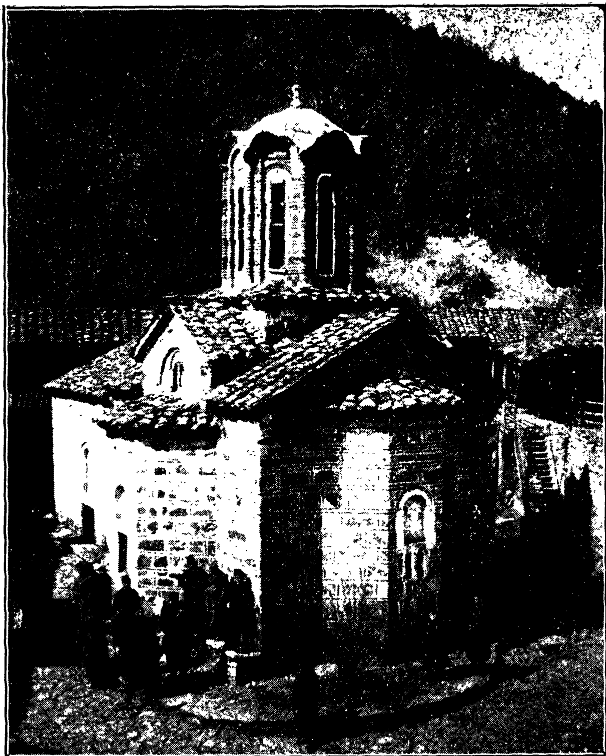

Манастир Св. Аранђела у Скопској Црној Гори.

Подигнут у стилу средњевековних српских манастира, у седамнаестом веку. С лева се виде конаци, чију слику доносимо на предњој страни.

Најлепша џамија у Куманову.

Црква Св. Тројице у Куманову.

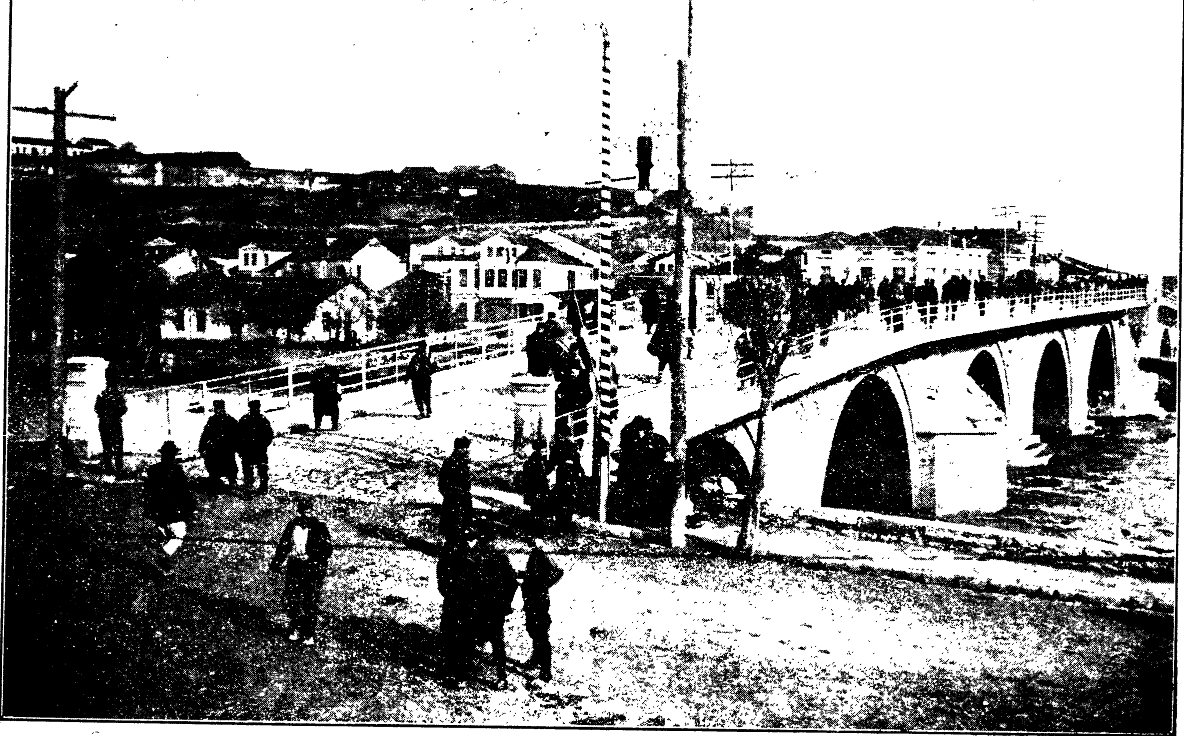

Скопље, мост на Вардару и део града.

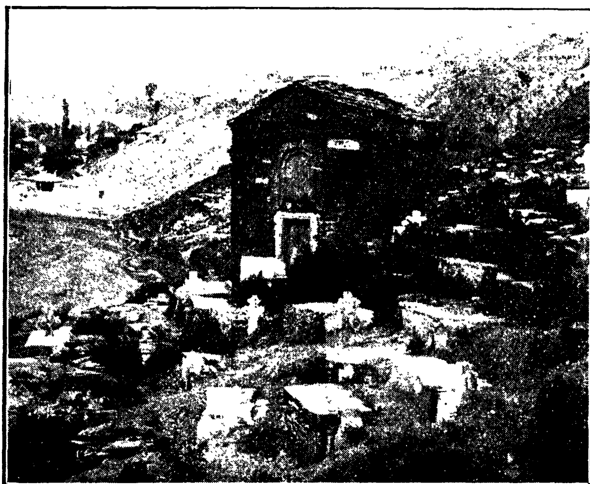

Гробље у Штипу на ивици штипске котлине.

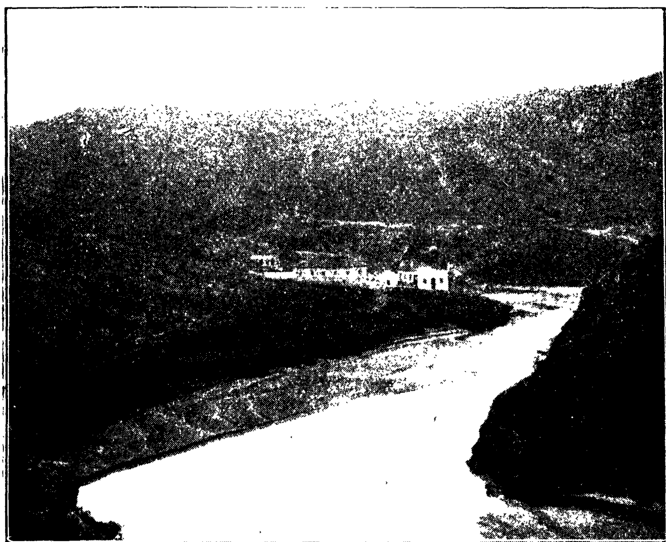

Бања Катланово између Скопља и Велеса.

Бојиште код Куманова.

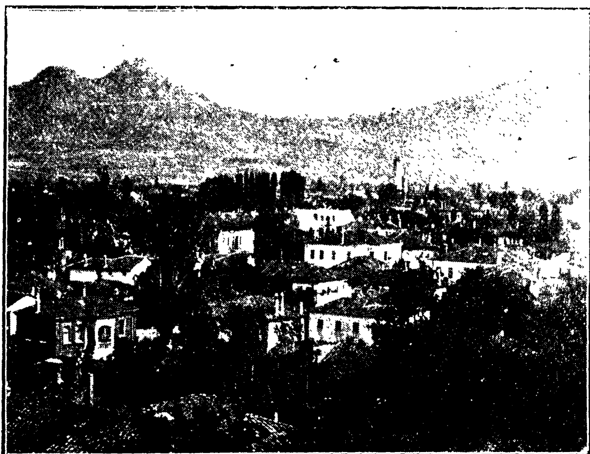

Прилеп. У позадини брдо на коме је Марков Град.

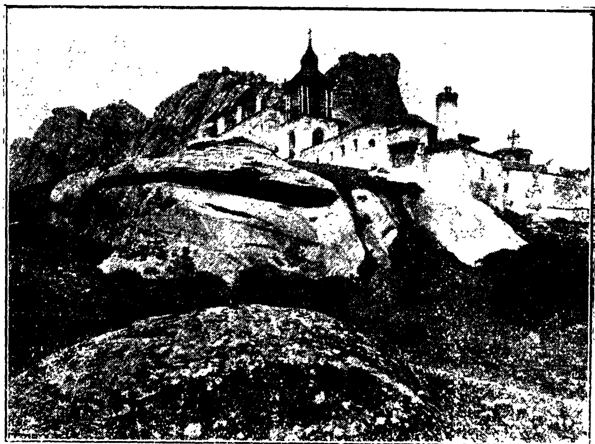

Манастир Трескавац код Прилепа.

Развалине Маркова града у Прилепу.

Слика представља горњи део Маркова града. То је управо врх брда на коме је подигнут град. С преда се виде остатци од градских зидина, а дубље у позадини једна кула која је исто тако начета и знатно оштећена. Лево од официра који је у слици, види се остатак старог пута, којим се и сад пење у град.

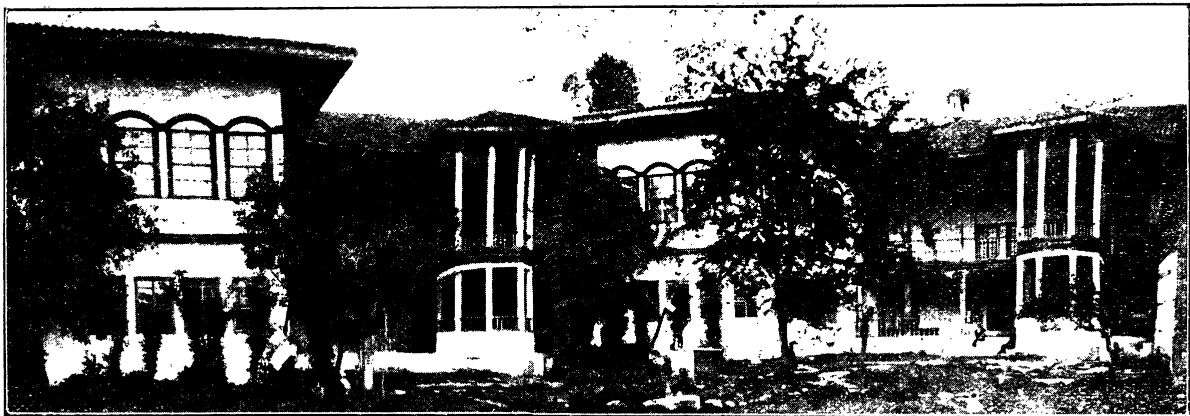

Најстарија кућа у Битољу.

Кућа Хаџи-Смаил-беја и Мустафа ефендије у Емир-махали. Сада подељена и президана на пола. Тип старих беговских кућа које су грађене када је феудално господство било у већем јеку. Вероватно, то је једна од најстаријих и најлепших приватних зграда у целој Новој Србији.

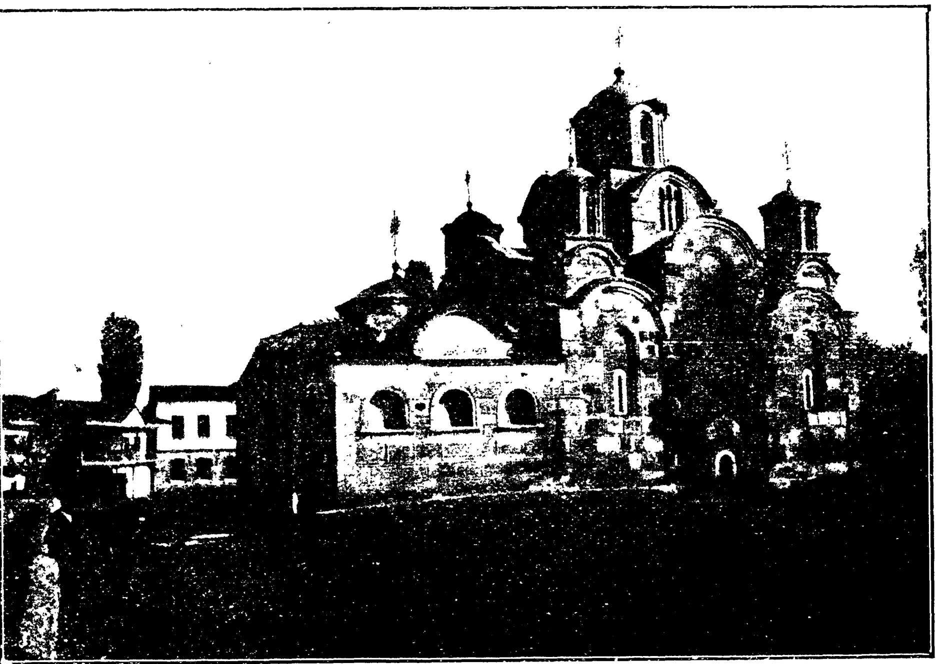

Грачаница на Косову.

Српске куће у Липљану на Косову.

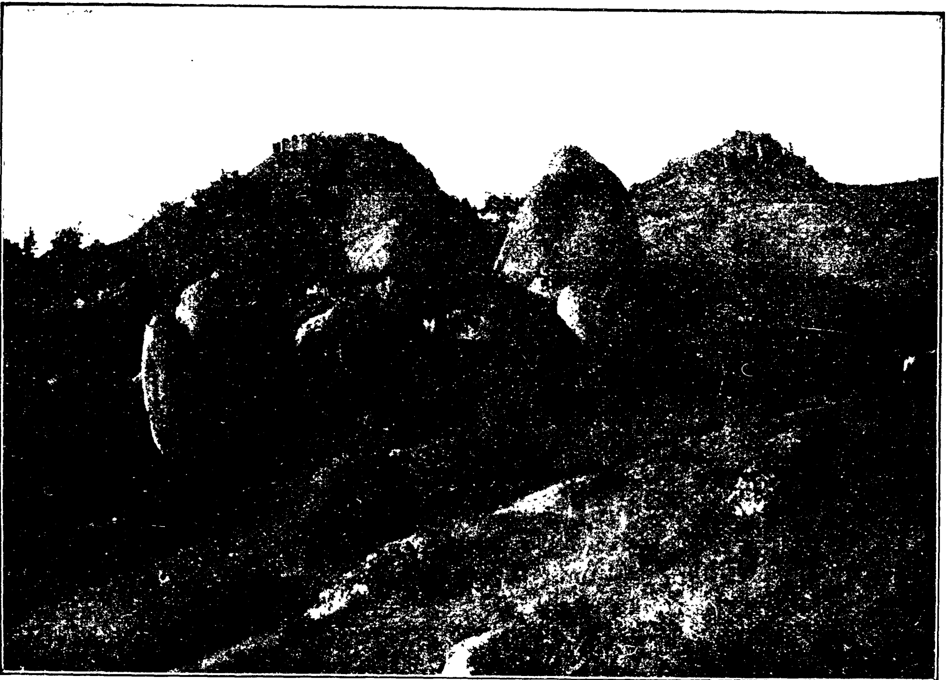

Брдо и град Звечан.

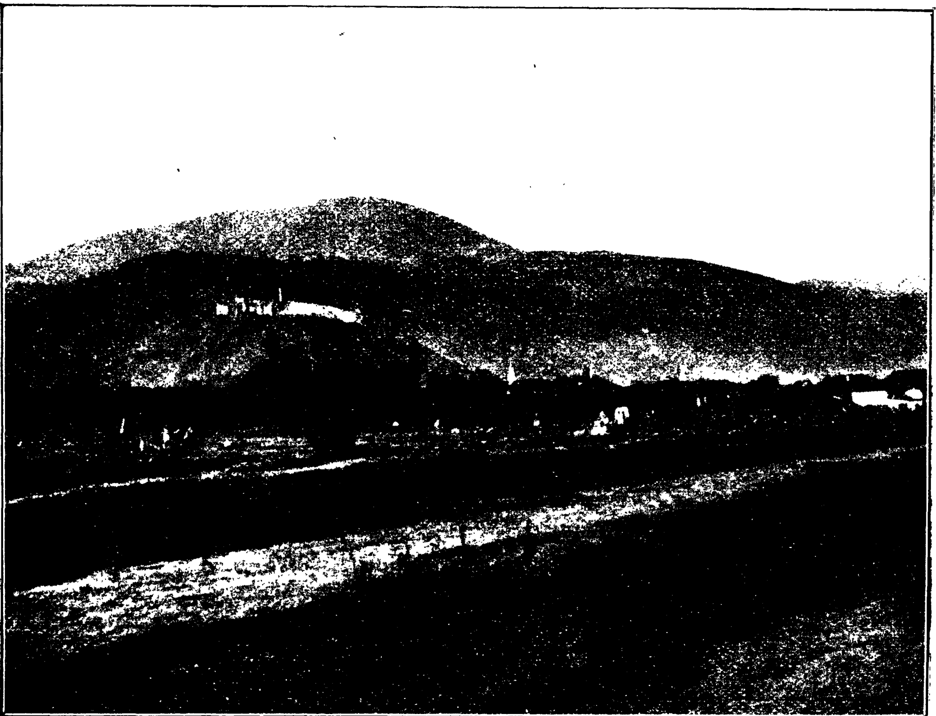

Призренски град.

Дечанска Бистрица.

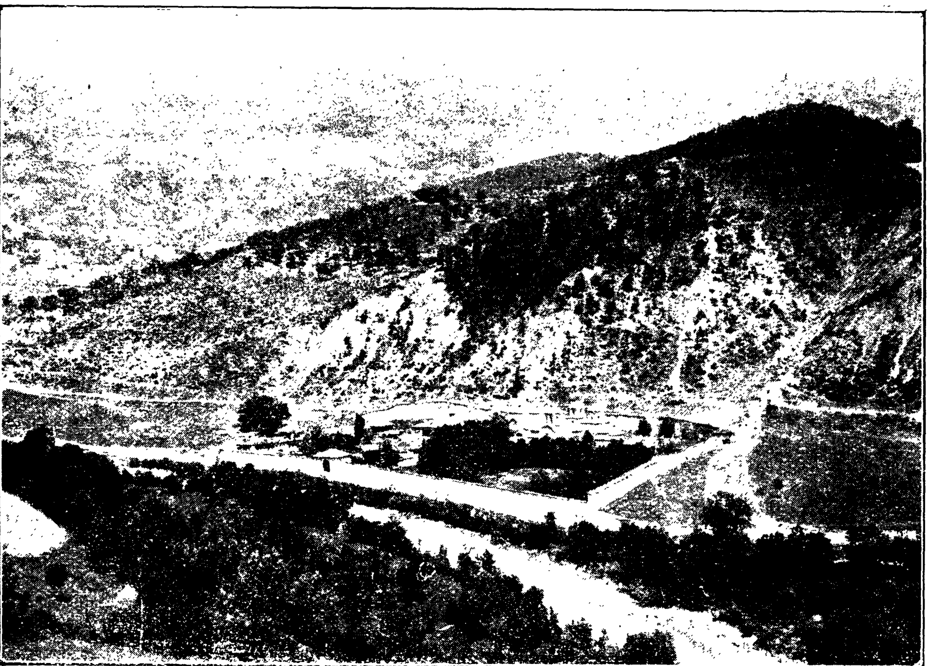

Пећска Патријаршија.

Улица у Пећи.

Високи Дечани.

Варошица Плав.

Српска женска ношња у Приштини.

Овакву ношњу имају лети скоро све варошанке Косовске Старе Србије.

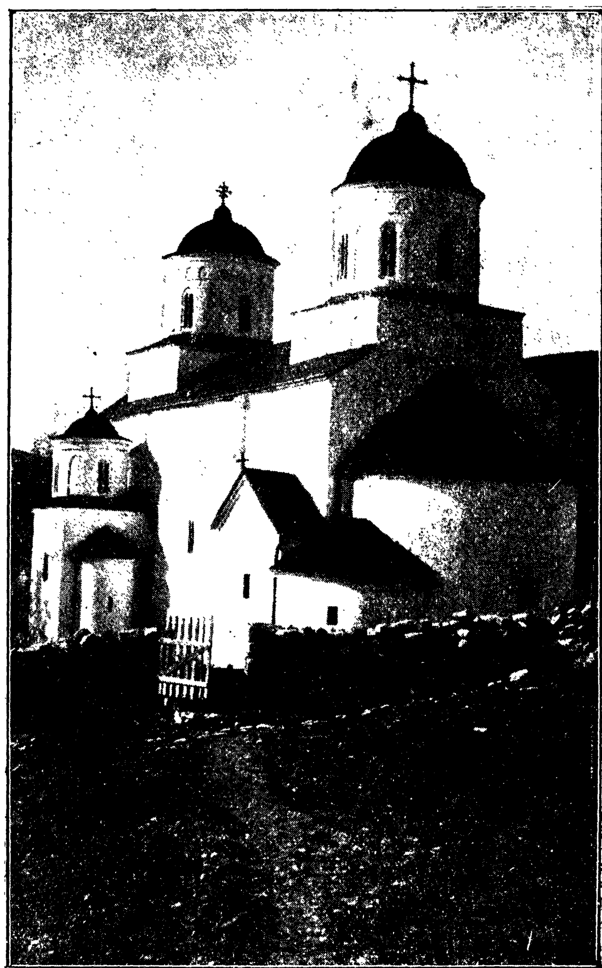

Манастир Милешевс.

Арнаутска кула у Метохији.

Манастир Сопоћани.

Хан на Рогозни.

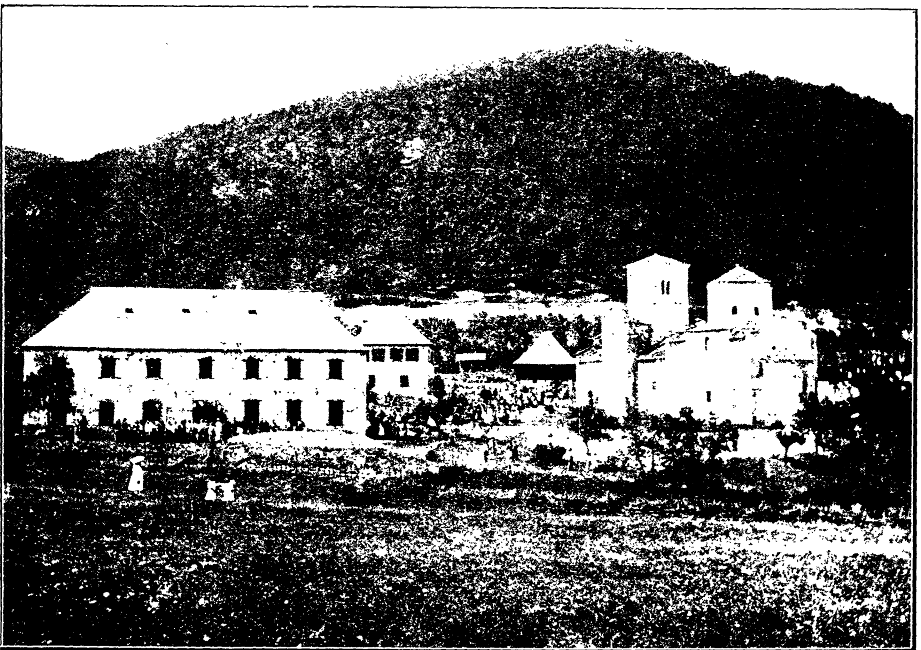

Манастир Ђурђеви Ступови код Берана.

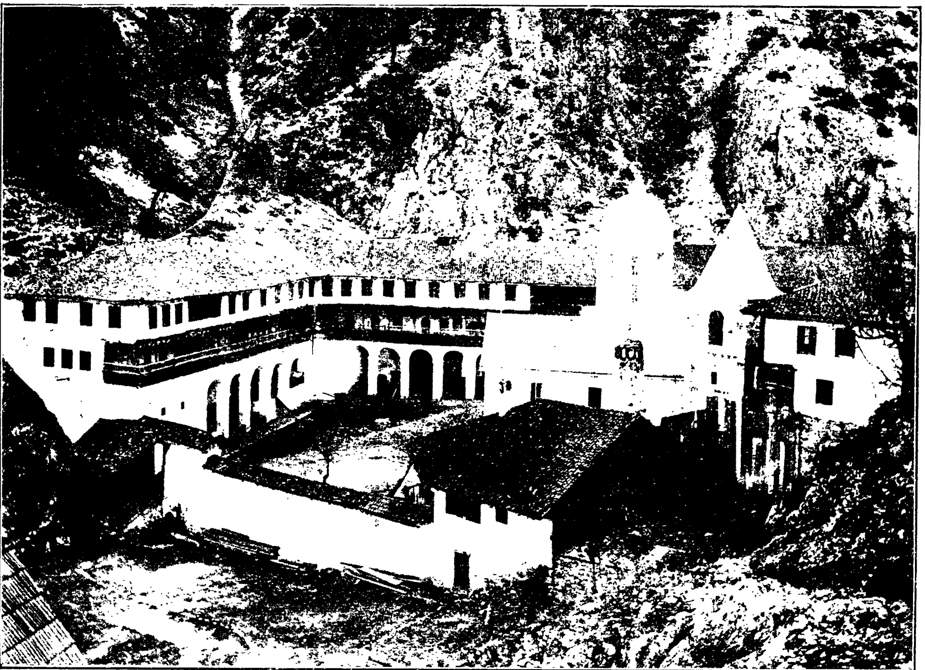

Манастир „Св. Тројица" код Пљевала